

RAİF QARADAĞ

NEFT FIRTINASI

RAIF QARADAĞ

NEFT FIRTINASI

Баки – 2017

Түркыйя түркъясиндян Азярбайъан түркъясиня чевирди:

Мирзя Янсярли (Лямбяли)

АМЕА З.М.Бцнйадов адына Шяргшцнаслыг Институтунун елми ишчиси, Азярбайъан
Йазычылар вя Журналистляр Бирликляринин цзвц

Redaktor: Namiq Məmmədov,
АМЕА З.М.Бцнйадов адына Шяргшцнаслыг
Институтунун елми ишчиси

Korrektor: Seyran Abbasova

Раиф Гарадаь. НЕФТ ФЫРТЫНАСЫ.
Баки, QANUN nəşriyyatı, 2017, 256 səh.

Китаб АБШ, Инэилтяря, Алманийа вя Русийанын (сонра ССРИ) XIX ясрин сонундан XX
ясрин 50-ъи илляриня гядяр Орта Шяргин, Азярбауцанын, Иранын, Ирагын, Румынийанын,
Мексиканын, Панаманын вя Ђянуб-Шярги Асийа юлкяляринин нефт мянбялярини яля
кечирмяк уьрунда апардыглары мцбаризяйя щяср едилмищдир. Бурада Рокфеллерин

«Стандард Ойл»» иля Детердингин «Роййал Датч-шелл Груп»» нефт ширкятляринин фяалий-йятляри даща эениш ишыгландырылмышдыр.

Ясярдя Османлы Империйасынын сугутунда нефт амилинин ойнадыы рол шаггында мараглы билэиляр яксини тапыр. Раиф Гарадабын бу ясяри Истанбулда дяфялярля нящр олунмушдур.

ISBN 978-9952-36-360-9

© QANUN nəşriyyatı, 2017

© R.Qaradağ, 2017

ÖN SÖZ

Dünyada ağla gələn hər şey maddi qaynaqlara bağlıdır. Hərb və sülh, xam maddə mənbələri üzərində və bu mənbələri yerləşdiyi sahələrin çevrəsində cərəyan edən bir çox gizli və qorxunc mücadilənin nəticəsidir. İnsanlar yaşamaq üçün güclü olmağın vacibliyini qədim dövrlərdən anlamışdılar. Müasir dövrün böyük dövlətləri, dünyanın ibtidai mübarizəsini daha geniş imkanlarla və daha ciddi üsullarla davam etdirməkdədir. Son dövrün tarixi tədqiq edilsə, bu mübarizə olduqca aydın şəkildə meydana çıxar. Son əsrlərin dərinliklərində qalan bu mübarizənin mərkəzində neft dayanır. XX əsrin başlanğıcından bəşəriyyət xam maddə qaynaqlarına sahib olmaq, dünyaya bu yolla hakimiyyət və üstünlüyünü qəbul etdirmək istəyən dövlətlərin mübarizəsinə şahid olmuşdur və bu mübarizə hələ də davam etməkdədir.

Neft, XIX əsrin sonundan başlayaraq, XX əsr boyu da bütün xam maddələrə başçılıq etməkdədir. Bu da təkzib olunmaz faktdır ki, əgər bu gün dünya texnika sahəsində bu qədər sürətlə irəliləyib getmişdisə, bunun üçün neftə borcludur. Neft, insan həyatının hər sahəsində böyük təsirə malik olan xam maddədir. 1880-ci ildən bəri onun ətrafında cərəyan edən çarpışmalar neftin nə qədər böyük təsirə malik bir maddə olduğu fikrini təsdiqləyir.

Hələ də dünyada neftə sahiblik edən iki beynəlmiləl nəhəng şirkət, böyük və çox ciddi bir mübarizəni aparmaqda davam edirlər. Bu iki şirkətin apardığı mübarizə, bir-birilərinin əllərindəki neft sahələrini, nəyin bahasına olursa olsun almaq və bu yolla dünyaya hakim olmaq üçün var gücü ilə davam etməkdədir. Bu mübarizə amerikalı milyarder Con Rokfellerin qurduğu nəhəng trest-“STANDARD OYL KOMPANİ” ilə ingilis-holland birliyi olaraq fəaliyyət göstərən “ROYYAL DATÇ-ŞELL QRUP” və Rusiya arasında davam etməkdədir. Bu kitabda oxuyacağımız hər şeyin tam həqiqət olduğunu deyə bilmərik. Amma həqiqətə ən yaxın olanı deyə bilərik. Həqiqətən də burada təsvir olunanlar real hadisələrdir, bir xəyal məhsulu və yaxud mübaliğə deyildir.

Yazılıb ərsəyə gəlmiş bu əsərin xətasız olduğunu da deyə bilmərik. Əlbəttə, burada bir çox xətalara ola bilər. Bəlkə də böyük miqyasda nöqsanların olması da labüddür. Biz bunu bilirik və bundan qaça bilmədiyimiz üçün təəssüf duyuruq. Ancaq, buna baxmayaraq, tam əminliklə deyə bilərəm ki, 30 illik bir çalışma sonunda meydana gələn bu kitab, həqiqətə ən yaxın olanıdır. Bu kitabdakı xəta və nöqsanları bağışlayacağımızı ümid edirəm.

Raif Qaradağ

Pendik / İstanbul 18/6/1969

NEFT MÜBARİZƏSİNİN BAŞLANMASI

Qorxunc mərmilərlə hər tərəf bir anda yerindən oynadı. Top səsləri İranın mərkəzi Tehranda dalbadal gurlayır, mərmilər İran Milli Məclisinin divarlarını dəlir, damını çökdürür və ətrafi qorxunc toz-torpaq bürüyürdü.

Dalbadal gurlayan top səslərinin aləmi bürüyən gurultusu Tehranda gözlənilməyən və faciəli bir çaxnaşmanın düşməsinə səbəb olmuşdur. Tehran küçələri bu vəhşi təcavüzün sonunda cəsədlərlə dolu bir hərbi meydanına çevrilmişdir.

Nə vardı, nə olurdu? Qudurğancasına davam edən və zavallı xalqı hədəf alan bu qaniçənlik nə idi? İranın paytaxtı Tehranda neftin səbəb olduğu bir iğtişaş baş vermişdir...

Çevrilişlərin qanunu yoxdur, çevriliş çevrilişdir. İcməyə qan axtarar! Və bunun üçün də baş verdiyi hər bir yerdə bir cani, qaniçən bir canavar tapar. Budur Tehranda da belə bir canavar var. Bunun adı Lyaxovdur. Bu canavar ruhlu adam İran ordusuna təlim verən rus zabitlərindən olan və haqqında çox danışılan bir polkovnikdir. Bu polkovnik İran əsgərlərinə təlim verməklə məşğul idi. O, Tehran küçələrini günahsız xalqın qanına bulayacaq xüsusi əmrlər verir, tabeliyindəki əsgərləri məsum xalqın üstünə saldırırdı...

Tehrandakı iğtişaş qısa zamanda Milli Məclisi yerlə yeksan etmiş, top mərmiləri bu möhtəşəm binada sağ bir yer qoymamışdı. Lakin Lyaxovun tabeliyindəki İran topçusu buna baxmayaraq, alov püskürən lülələri bu tarixi binanın dağıntıları üzərindən uzaqlaşdırmırdı. Bu bombardman İranın milli iftixar mənbəyi olan əsərlərin mühüm bir hissəsini yerlə yeksan etmişdi.

Tehran, tarixinin bəlkə də ən qorxunc gününü yaşayırdı. Bir rus polkovnikinin əmri altında olan iranlı əsgərlər, yad bir komandandan aldıkları əmrlərlə vətəndaşlarını, qan qardaşlarını öldürür, milli əsərlərini vəhşi bir intiqam hissi ilə məhv edirdilər...

Tehranın səmələrini topların uğultusu inlədərkən, kazak süvariləri də şəhəri darmadağın edirdilər. Polkovnik Lyaxovun başçılığı altında əsgərlər top mərmiləri ilə yerlə yeksan edilmiş Milli Məclisə gedərək, bombardmandan nə yollasa canını qurtara bilən deputatları həbs edirdilər.

Bombardmanla birlikdə şəhərdə başlayan çaxnaşma, kazak əsgərlərinin qaniçəncəsinə hücumları ilə insanın tükələrini biz-biz edən qorxunc bir mənzərə yaratmışdı. Tehran xalqı canavar bir komandirin tabeliyində olan qardaşlarından, öz əsgərlərindən qaçır, ölməmək üçün şəhəri tərk edir, dağlara sığınır dılar. Lakin hər biri canavara dönmüş əsgərlər bu biçərə xalqı yenə sağ buraxmaq istəmir, öldürür, öldürür, öldürürdülər...

1908-ci il noyabrın 26-da başlayan bu çevrilişin səbəbi nə idi? Necə olur ki, bu rus polkovniki təlim keçmək üçün tabeliyinə verilmiş iranlı əsgərlərə qan qardaşlarını öldürtdürürdü? Zahirən çevriliş mənzərəsini xatırladan bu hadisənin iç-üzü tam başqa idi. Bu çevriliş medalyonunun tərs tərəfi neft qoxurdu. Bir sözlə hər tərəfdən neftin çirkli rəngi görünürdü.

Bəli! Bu çevrilişin əsl səbəbkarı neft idi...

Neft XX əsrin ən qiymətli xam maddəsi... Dünyanın ən qüdrətli və rəqibsiz xam maddəsi halına gətirildikdən sonra, neftin çıxdığı hər bir yerdə iğtişaşlar, qətlər, hökumət çevrilişləri bir-birini əvəz etmişdir. Neftə sahib ölkələrin xalqları heç bir zaman rahat nəfəs almamışdı... İran da bu ölkələrdən biri və bəlkə də birincisi idi. Bu maddə İranda kəşf edildikdən bəri İran rahatlıq və dinclik nə olduğunu bilməmişdi İranın son əsrlər tarixi neft üzündən meydana çıxan bir çox iğtişaşların, qətlərin və

çevrilişlərin, hətta hökumət dəyişikliklərinin şahidi olmuşdur.

Bütün bu iğtişaların, qətlərin sonunda isə minlərlə iranlı nədən öldüklərini bilmədən dünyadan köç etmiş, İranda qardaş qardaş qırmışdı...

İranda bu səfər baş verən iğtişay, İran tarixi üçün bir üz qarası idi. Çünki, Milli Məclisin topa tutulması, xalqın qətlə yetirilməsi əmrini polkovnik Lyaxova verən, İran şahının özü idi. Yəni bu əmr Məhəmmədəli şah tərəfindən verilmişdir.

Tehranda başlayan bu iğtişayın səbəblərini anlamaq üçün bir az gerilərə, Nəsrəddin şahın dövrünə nəzər salmaq gərəkdi. Ancaq bu zaman İranda davam etməkdə olan ixtişaşların iç-üzü açıla bilər.

26 noyabr 1908-ci il ixtişaşı, taxta oturan türk soylu bir şahı taxtdan endirmək və yaxud hər hansı bir səbəbdən meydana gəlməmişdi. Bu ixtişaş İran torpaqları üzərində öz iqtisadi hakimiyyətini qurmaq istəyən neft sahibkarlarının əməlləri idi. İranda bu hadisələr cərəyan edərkən artıq neft cahanşümül gücə və qüdrətə malik olduğunu sübut etmiş bir maddə idi.

Əgər diqqət etsək görürük ki, 1900-cu illərdə neft bugünkü qədər məşhur bir maddə deyildi. Lakin onun gələcək uğurlarının artıq diaqnozu qoyulmuşdu. Bu diaqnoz belə idi: Neft dünyanı idarə etmək qabiliyyətinə malik bir qüvvədir.

XX əsrin adı dillərdən düşməyən ən qüdrətli maddəsi-neft... Bu gün dünyaya hakim olan maddə budur. Neft neçə dövlətləri əlində oyuncaq və alət halına gətirmişdi. Neft irili-xırdalı neçə-neçə dövlətlərə istiqlal verdiyi kimi, taxt-tac sahiblərini də qoca imperiyaları ilə bir yerdə məhv etmiş cahanşümül bir qüdrətdir. Neft bir çox dövlət və hökumət başçılarını da vaxtsız olaraq dünyadan köçürmüşdü. Neft, dünyanın nizamını tənzimləyən başlıca qüvvədir. Bu gün müharibələr onunla aparılır... Bütün texnikanın hərəkəti onunla təmin olunur. İnsanların və mədəniyyətlərin rifah və inkişafında birinci planda yenə də neft durur.

Mədəniyyətlərin inkişafında hüdudsuz təsirlərə malik olan və həmişə birinci olan nefti əldə etmək üçün, ağıla gəlməyən qaranlıq, qarışıq və qeyri-insani yollara müraciət edilir. Nefti əldə etmək üçün nəhənglər arasında aparılan mübarizələr qorxuncdur. Neft səltənətini davam etdirmək üçün edilən təşəbbüslər, XX əsr dediyimiz və mədəni vəsfini verdiyimiz dünyamız üçün üz qızardıcıdır. Neft uğrunda mübarizədə insan dediyimiz ünsürün zərrəcə qiyməti yoxdur. Neft bugünkü möhtəşəm mövqeyini, qan dəryaları üzərində bina etmiş qorxunc bir qüvvədir! Neft uğrunda axan qanlar, neftdən möhtəşəm yeni bir qüdrət tapılmadıqca axmaqda davam edəcək və neftə sahib olmaq istəyən dövlətlər bu qorxunc mübarizədə insanları məhv etməkdə bir-birləri ilə yarışacaqlar!

İngiltərənin XX əsrdə yetişdirdiyi ən dəyərli dövlət xadimi olan Çörçill, 1936-cı ildə, İngiltərə parlamentinin aşağı palatasında neft və İngiltərənin mənfəətləri müzakirə edilərkən neftin əhəmiyyəti haqqında dedi ki bu sözləri bütün dünyaya bəyan etdi: "Bir damla neft bir damla qandan daha qiymətlidir" və yenə Birinci Dünya müharibəsində Fransanı və müttəfiqlərini zəfərə çatdırmaqda böyük xidmətləri olan Klemanso Amerika prezidenti Vilsona göndərdiyi bir teleqrafda eynilə bunları yazırdı:

"Əgər müttəfiqlər müharibəni udmaq istəyirlərsə, Fransanın qana möhtac olduğu qədər neftə də möhtac olduğunu bilməlidirlər."

Bəli...Bu misalları çoxaltmaq da olar. Lakin misalları çoxaltmaq bizi mövzudan uzaqlaşdıra bilər. Onun üçün də əsas hadisədən danışmaq daha doğru olardı. İrəlindəki səhifələrdə hadisələrin necə cərəyan etdiyini müşahidə etdikdən sonra neft haqqında daha geniş bir məlumatla sahib olacağıq. Biz burada neftin necə çıxarıldığını, necə emal edilib dünya bazarına çıxarıldığını tədqiq etməyəcəyik. Sadəcə, neftin dünya siyasətinə necə hakim olduğunu, bu hakimiyyət uğrunda aparılmış

mübarizələri göstərməyə çalışacağıq. Bu əsərdə nəhəng şirkətlərin – “Standard Oyl” ilə “Rooyal Datç-Şell Qrup”un bazar əldə etmək üçün necə mübarizə apardıqlarını nəzərinizə çatdıracağıq. Biz bu əsərdə Rusiyanın, İngiltərənin, Amerikanın, Almaniyanın, Fransanın siyasətinə hakim olan neftin təsbit və təsvirinə çalışacağıq. Biz bu nəhənglər mübarizəsinin sonunda dövlətlərin necə darmadağın olduğunu, dünya xəritəsinin yenidən necə tənzimləndiyinin şahidi olacağıq. Oxucu bu yazıları oxuyarkən, dünyanı idarə edənlərin kimlər olduğunu bütün çılpıqlığı ilə anlayacaq və hökm çıxaracaqdır.

Oxuyacağlarınız heç də bir xəyal məhsulu deyildir. Yaşanmış və yaşanmaqda olan bu mübarizənin insafsız, mərhəmətsiz səhifələrindən ibarətdir.

BİR ÖLKƏ BAŞÇISININ ÖLDÜRÜLMƏSİ

1920-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında Respublikaçılar Partiyası iqtidarda idi. İqtidar partiyasının sədri isə ölkə siyasətini çox gözəl bilən Hardinq idi. Neft işlərindən bir az başı çıxanlar Respublikaçılar Partiyasının seçkilərdəki məsrəflərinin Rokfellerin qurduğu nəhəng neft şirkəti olan “Standard Oyl” tərəfindən ödənildiyini bilirlər. “Standard Oyl” bu baxımdan Amerikanın daxili və xarici siyasətində böyük nüfuza malik idi. 1920-ci illərdə isə bu şirkət, Amerikanın daxili və xarici siyasətini tamamilə əlində saxlayıb, öz mənafeyi istiqamətinə yönəldirdi... Seçkilərdə “Standard Oyl”un dəstəklədiyi Respublikaçılar Partiyasının namizədi Hardinq, prezident olar olmaz, ilk işi bu şirkətin idarəçilərindən olan Huqheusu xarici işlər üzrə müşavir təyin etmək oldu. Bu təyinat ilə “Standard Oyl” Amerikanın xarici siyasətində söz sahibliyi əldə etdi. O illərdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Ağ Evdən deyil, “Standard Oyl”dan idarə edildiyini söyləsək, zənn edirik ki, o qədər də böyük mübaliğəyə yol vermərik.

“Standard Oyl” prezident Hardinqin yaşadığı 1923-cü ilə qədər Amerika Birləşmiş Ştatlarında hakimi mütləq və Hardinq də, bu şirkətin icraedici aləti rolunu oynadı. Almaniya tərəfindən Birinci Dünya müharibəsinə girməyə məcbur edilən və məşhur Monro doktrinasını tərkdən Amerika Birləşmiş Ştatları, dünya siyasətində təsirli bir ünsür, qüvvətli-qüdrətli bir dövlət olmaq istəyirdi. Lakin “Standard Oyl”un öz neft mənfəətləri istiqamətində etdiyi müdaxilələr buna mane olurdu. Bu müdaxilələr, Amerika xarici siyasətinin zəifləməsinə, hədəfdən uzaqlaşmasına, dolayısı ilə prezident Hardinqin reytingdən düşməsinə səbəb olurdu. Nəhayət, elə bir an gəldi ki, Hardinq “Standard Oyl”un müdaxilələrinə əhəmiyyət vermədi və başqa sözlə desək bu nəhəng şirkətə arxasını çevirdi. Və...bu andan etibarən, amerikalı prezident Hardinq öz taleyini yalnız özü təyin etmiş oldu.

“Standard Oyl” böyük vəsait hesabına iqtidara gətirdiyi bir şəxsin birdən- birə ondan üz çevirməsinə və dünya neft siyasətindəki mövqeyindən uzaqlaşdırılmasına göz yummaq niyyətində deyildi. Hardinqə təzyiqlər başlandı. Lakin prezident özünü bütün təzyiqlərə qarşı qoymuşdur. Lakin artıq çox gec idi. O qədər gec idi ki, başına gələcəkləri dəyişdirmək üçün edə biləcəyi heç bir şey qalmamışdır.

“Standard Oyl” Amerika Birləşmiş Ştatlarının əsas güc strukturlarına yerləşdirdiyi adamlara tamamilə hakim idi. Prezident Hardinq “Standard Oyl”u dünya neft inhisarçılığına aparan yolda ya dəstəkləyəcək, Amerika dövlətinin ordusunu, donanmasını, hava qüvvələrini bu şirkətin siyasətinə yardımçı edəcək və yaxud da taleyinə boyun əyəcəkdi.

Prezident Hardinq, “Standard Oyl” dan gələn əvvəl mülayim, sonra isə hədələyici təklifləri Amerika Birləşmiş Ştatlarının mənfəətlərinə zidd olduğu üçün rədd etmişdi. Bu arada edilən bütün cəhdlər nəticəsiz qaldı. Hardinq “Standard Oyl” a qarşı son sözünü söyləmişdi: Artıq neft inhisarçılarına xidmət etməyəcəkdir. Prezident Hardinqi belə bir maneəvər etməyə sövq edən səbəblərin kökündə nəyin dayandığını müəyyən etmək mümkün deyildir. Lakin “Standard Oyl” un prezidentə etdiyi müdaxilələri və təzyiqləri də nəzərdən qaçırmamalıyıq. Hər nə olursa olsun, Hardinqin qərarının və bu qərarın icrası zamanı aparacağı mübarizəsinin ona çox baha başa gələcəyi də bir həqiqət idi. Lakin, bu mübarizənin sonunda Hardinq artıq məğlub olmuş, həyatını itirmişdi. Prezident Hardinq, şirkətə müqavimət göstərmək qərarını verdikdən, “Standard Oyl”a arxa çevirdikdən sonra Amerikanın daxili və xarici siyasətində əsaslı dəyişikliklər etdi.

Hardinqin yeni siyasəti, İngiltərə və Avropa dövlətləri ilə dostcasına münasibətlər qurmaqdan ibarət

idi. O İngiltərə ilə ixtilafa səbəb ola biləcək məsələlərdə çox diqqətli və həssas davranırdı. “Standard Oyl” prezidentin yeni siyasəti qarşısında dünya neft hakimiyyətinin əldən çıxdığını görünə, prezidentə qarşı olduqca sərt, lakin gizli bir mübarizəyə qərar verdi. “Standard Oyl”un başladığı bu mübarizə həqiqətən də çox qorxunc idi. Prezidentin əleyhinə başlatılan mətbuat davası xalqın Hardinq haqqındakı müsbət yönlü fikirlərinin dəyişməsinə səbəb oldu. Hardinq, sanki hər tərəfdən çevrə içinə alınmışdır. Etimad etdiyi, güvəndiyi insanlar getdikcə onun ətrafından çəkildilər. Onun öz sözləri ilə desək ətrafını bir xəyanət şəbəkəsi sarımışdı. Amerika prezidenti o hala gəlmişdi ki, ətrafındakı insanlardan sıxılır, onlardan qaçır, hamıdan gizli xəlvət bir guşəyə çəkilmək istəyirdi. İş o yerə gəlib çatdı ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının birinci şəxsi Vaşinqtonu bir müddət üçün tərk etməyə və bütün bu təzyiqlərdən, ətrafındakı düşmən hesab etdiyi insan çevrəsindən qurtulmaq üçün heç kimsəyə xəbər vermədən uzaqlaşmağa, heç olmasa bir müddət dincəlməyə qərar verdi. Prezidentin getdiyi yeri hələ heç kimsə bilmirdi. Təbii ki, bir neçə yaxını istisna olunmaqla. Bir neçə yaxınından biri “Standard Oyl”un icraedici şəxslərindən birisi olan Daughtery idi. Prezident Amerika Birləşmiş Ştatların şimalına istirahət etməyə getmişdir. Lakin bu gediş onun sonu oldu. Prezidentin yeri öyrənildikdən bir-iki gün sonra, Amerikadakı xəbər agentliklərinin və qəzetlərin telefonları dayanmadan çalır, teleqraflar dünyanın ən uzaq məmləkətlərinə məşum bur xəbəri çatdırırdı. Bu xəbər, Amerika prezidenti Hardinqin ölüm xəbəri idi.

Prezident nədən ölmüşdür? Gerçək əcəlin önündən heç kimsə qaça bilməz. Lakin bu vaxtsız ölüm də normal qəbul edilə bilməz. Agentliklər və qəzetlər Hardinqin ani ölümünə zəhərli bir böcək dişləməsinin səbəb olduğunu rəsmi olaraq bildirsələr də, ölüm anında prezidentin yanında “Standard Oyl” neft şirkətinin məsul şəxslərindən biri olan Daughterynin olması, bir çox dedi-qodulara yol açmışdır. Bu ittihamlar qarşısında isə Daughtery susmağa üstünlük verirdi. Lakin bu vaxt susmayan və səsini dünyaya yayan birisi də vardı. Bu, şübhəsiz ki, prezidentin arvadı idi. O, ittiham edirdi. Həqiqətən də xanım Hardinq keçirdiyi bir mətbuat konfransında prezidentin bir zəhərli böcək ucbatından öldüyünü kədərli şəkildə bəyan edən rəsmi mənbələrin bəyanatını qəti şəkildə rədd etmişdi. Xanım Hardinq bununla kifayətlənməmiş, aləmi vəlvələyə salan bir ittihamla da çıxış etmişdi. Bu ittiham görə, əri zəhərli bir böcək tərəfindən zəhərlənib ölməmiş, boyun əymək istəmədiyi bir neçə şirkət tərəfindən zəhərləndirilib öldürülmüşdür. Bu iddia çox qorxunc idi. Görəsən prezidentin arvadı hansı şirkətlərdən bəhs edirdi? Açıq aydın olmasa da Hardinqin arvadının üstüörtülü şəkildə ittiham etdiyi müəssisə ərinə prezidentlik qapılarını açan şirkət, yəni “Standard Oyl” idi.

Lakin qəribədir ki, ortaya atılan bu iddiaya və ölünün Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti olmasına baxmayaraq, heç bir tədbir görülmədi. Rəsmi strukturlar, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Ədliyyə Nazirliyi sanki bu ittihamı eşitmədi və heç bir reaksiya vermədi. Bununla da, neft uğrunda ölənlərin sayına bir prezident də əlavə olundu.

“ROYYAL DATÇ – ŞELL QRUP” NECƏ QURULDU?

Neft ətrafında cərəyan edən bu qorxunc mübarizə zaman-zaman İngiltərə ilə Rusiyanı, Almaniyanı, Amerikayı qarşı qarşıya qoymuşdur. Lakin bu mübarizədə İngiltərənin daimi rəqibi Amerika Birləşmiş Ştatları idi.

Bugünkü İngiltərə İmperiyası əgər bu gün bir neft imperiyası olaraq qəbul edilirsə, ingilislər bunun üçün İndoneziyada vəzifə borcunu yerinə yetirərkən dərin zəkası və bəxtinin köməkliyi ilə “Royyal Datç” (sonradan “Royyal Datç-Şell Qrup” adını aldı) neftçixartma şirkətinin başına keçən ser Henri Vilhelm Aqustus Deterdinq adlı bir yəhudiyə borcludur.

Bu adam Hollandiyanın mərkəzi Amsterdam şəhərində sadə bir yəhudi ailəsində anadan olmuşdur. Ailənin maddi durumunun o qədər də yaxşı olmaması Deterdinqin mütəmadi olaraq təhsil almasına mane olurdu. Bütün təhsili Hollandiyada kasıb ailələr üçün açılmış olan milli məktəblərdən öyrəndiklərindən ibarət idi. 1874-cü ildə, hələ uşaq ikən işləmək məcburiyyətində qalmışdı. Bu vaxt Amsterdamda fəaliyyət göstərən “Tvensch Bank Wereening”-in keçirtiyi müsabiqədə iştirak etdi və bu müsabiqəni asanlıqla qazandı. Deterdinq ilk iş fəaliyyətinə belə başladı. Deterdinq ayda 20 florin maaşla işə başladığı “Tvensch Bank Wereening”də çalışqanlığı və kəskin zəkası ilə fərqləndi. 1888-ci ilə qədər bu bankda çalışqan Deterdinq, eyni ildə Hollandiyanın ən böyük və ən mühüm bankı olan “Handel Matschappy Bank”-in elan etdiyi müsabiqədə iştirak etdi. Fitri zəkası və çalışqanlığı ilə gənc Deterdinq müsabiqədən keçərək işə başladı və çalışqanlığı ilə dərhal rəislərinin nəzər-diqqətini cəlb etdi. Onu, hələ 23 yaşında ikən bankın mühüm şöbələrindən biri olan Sumatraya müdir təyin etdilər. Burada işə başlayan Deterdinq çalışqanlığı ilə orada da fərqləndi. Bu arada, o, Sumatrada neft axtaran “Royyal Datç Şirkəti”nin İdarə Heyətinin sədri Kesslerin nəzəri diqqətini cəlb etdi. Kessler ona öz şirkətində vəzifə təklif etdi. Deterdinq düşünmədən bu vəzifəni qəbul edərək, “Royyal Datç Şirkəti”ndə çalışmağa başladı. Elə bu tarixdən də Deterdinqin taleyi dəyişdi. Təbii ki, elə bu vaxt ingilis-holland işbirliyi halında çalışqan neft şirkətlərinin də taleyi dəyişdi. Deterdinq 1892-ci ildə “Royyal Datç Şirkəti”nin Sumatra Baş müfəttişliyinə təyin edildi. Bu təyinat, özü üçün də, şirkətin irəliləməsi üçün də mühüm bir addım idi. 1892-ci ildən 1897-ci ilə qədər Sumatra Baş müfəttişi vəzifəsində olan Deterdinq, şirkətin Sonda adalarındakı şöbəsinə müdir təyin edildi.

Deterdinq Penanqdakı idarəsində çalışarkən, “Royyal Datç Şirkəti”nin İdarə Heyətinin sədri Kessler onunla görüşmək üçün qəflətən Penanqa gəldi. “Royyal Datç Şirkəti”nin və ingilis-holland birliyinin gələcək taleyində, daha dəqiq desək, ingilis neft imperiyasının meydana gəlməsində mühüm bir rol oynayan bu görüşdə nələrin danışıldığını dəqiq bilmirik. Lakin bununla bərabər, Kesslerin Penanqdan mühüm qərarla ayrıldığına şübhə yoxdur. Bütün bunlara baxmayaraq, Deterdinq ilə Kessler arasında, bir neft şirkətinin kiçik bir idarəsində cərəyan edən bu görüşün keçirildiyi anda “Royyal Datç Şirkəti”nin kassaları bom-boşdu və şirkət iflasa uğramaq qarşısında idi.

Kessler şirkətin gələcək durumu ilə bağlı tamamilə ümitsiz idi. Bir neçə dəfə şirkəti bağlamağı da düşünmüşdü. Lakin hər dəfə də bu fikirdən vaz keçmişdi. Kessler məhz elə bu böhranlı zamanda Penanqa Deterdinqi görməyə getdi. Bu görüşün üstündən qısa bir müddət keçdikdən sonra şirkət Deterdinqin tövsiyəsi ilə ciddi fəaliyyətə başladı. Bu çox cəsarətli bir addım idi və şirkət hər cür

çətinliyi göz altına alaraq, şirkətin 500.000 florilik aksiyasını bazara çıxartdı. Elə bu vaxt şirkətin Sonda adalarında apardığı qazma işlərindən müsbət nəticə əldə edildi. Neft yataqları tapılmışdır, özü də ki, çox zəngin bir neft yataqları. Neftin tapılması xəbəri bir anda hər şeyi dəyişdirdi. Artıq pis və böhranlı günlər geridə qalmışdı. İxrac edilən aksiyalar sürətlə satıldı. Şirkətin taleyi dəyişmişdi. Tapılan neft üzündən şirkət 8% qazanc əldə etdi. Şirkətin aksiyalarının qiymətinin yüksəlməsi neftin çox yaxşı satılmasına və şirkətin kassalarının pulla dolmasına səbəb olurdu. Elə bu vaxt şirkətin İdarə Heyətinin sədri Kessler birdən-birə xəstələndi və bir müddət sonra vəfat etdi. Əgər bu ölüm bir neçə ay əvvəl olsaydı, şirkət mütləq iflasa uğrayardı. Lakin indi belə bir təhlükə gözlənilmirdi. Çünki şirkətin kassaları dop-dolu idi və hər gün də bu qazanc artmaqda davam edirdi.

Kesslerin vəsiyyətnaməsi açıldığı zaman, hər kəs, bütün hissədarlar heyrət içində qaldılar. Kessler öz vəsiyyətnaməsində onun yerinə keçəcək adamın Deterdinq olmasını istəyirdi. Buna baxmayaraq, İdarə Heyəti buna o qədər də asanlıqla qərar vermədi. Uzun və mübahisəli müzakirələrdən sonra, nəhayət Kesslerin vəsiyyətinin yerinə yetirilməsinə qərar verildi. Beləcə, Deterdinq ingilis-holland sərmayəsi ilə meydana gəlmiş “Royyal-Datç” neft şirkətinin İdarə Heyətinin sədri oldu. Deterdinq yeni vəzifəsini təhvil alanda, şirkətin kassalarında beş milyon florin vardı. Bu pul ilə çox işlər qurula biləcəyini bilən Deterdinq, böyük bir layihə tərtib etmək qərarına gəldi. Deterdinqin xəyalında qurduğu və tətbiqinə qərar verdiyi layihə doğrudan da böyük bir plan idi. Əgər şirkət bu layihənin tətbiqinə müvəffəq olmasa, iflas edəcəkdi. Lakin Deterdinq hesabları ən incə təfərrüatına qədər müəyyən etmiş, müvəffəqiyyətsizlik ehtimallarını heçə endirdikdən sonra buna qərar vermişdi.

Deterdinqin düşündüyü bu nəhəng planın əsasını bu günə qədər dünya neft hakimiyyətini əlində saxlayan və bu hakimiyyəti əlindən qaçırmamaq üçün bütün imkanlarını səfərbər etmiş Amerikanın “Standard Oyl” neft trestini ilə Uzaq Şərq bazarlarında mübarizə təşkil edirdi. Deterdinq bu mübarizədə mütləq udacağına inanırdı. Doğrudan da o, bu mübarizədən qalib çıxdı və “Standard Oyl” neft trestini iflasa uğratdı. Deterdinqin bu planı iqtisadi sahədə bir hərbi planı idi.

Deterdinq bu gücü haradan tapmışdı? Onu bu mübarizəyə sövq edən səbəb nə idi? Bu mübarizəni “Standard Oyl” trestinə qarşı necə aparacaq? Uğura necə çatacaqdı? Bütün bu suallar İdarə Heyətinin və şirkətə pul yatırtmış bir çoxlarının yuxusunu qaçırmışdı. Bir çoxları bu nəhəng layihənin tətbiqi zamanı şirkətin iflasa uğrayacağını açıqca söyləyirdilər. Lakin bütün bu təzyiqlərə, tənqidlərə və narahatlıqlara baxmayaraq, Deterdinq özünü çox soyuqqanlı aparır və onlara belə bir təminat verirdi: “Mübarizədə mütləq qalib gələcəyik”.

Deterdinqin bu mübarizəyə sövq edən amilin ingilis sərmayəsi olduğuna heç bir şübhə yox idi. Çünki o, ingilis banklarının Orta və Uzaq Şərqə qoyduqları sərmayənin miqdarını bilirdi. Sonra Deterdinq bu müəssisələrlə ayrı-ayrılıqda, müxtəlif şəkillərdə və müxtəlif zamanlarda təmas qurmuş, onların dəstəyini qazanmışdı. İngilislərin bir imperiya qurmaq mübarizəsi apardıqlarını Deterdinq çox gözəl bilirdi. O bütün bunları bildiyi üçün də mübarizəyə qərar vermişdi. Deterdinq bilirdi ki, ingilislər onu xüsusilə, İngiltərənin mənafeyi üçün yalnız buraxmayacaqlar. Deterdinq həqiqətən də doğru düşünürdü. Həqiqətən də irəlidə görülcəyi kimi, ingilislər ən ümitsiz hallarda belə bu bölgələrə pul yatırtmaqdan vaz keçməmişlər.

Deterdinqin bu mübarizəyə sövq edən səbəblərdən birisi ingilis lirəsi olduğu qədər ikinci səbəb əlində olan zəngin neft yataqlarından çıxarılan neftin ən böyük alıcısı olan Çin bazarları idi. Bəli, bu ikinci səbəb Deterdinqin mübarizəyə sövq edən amillərdən birisi və ən qüvvətli idi.

Sonradan Ser adını alacaq və Əlahəzrət İngiltərə Kralı və Böyük Britaniya İmperiyasının Girdə Nişanını daşıyacaq olan bu adamı mübarizəyə sövq edən ən mühüm iki amili müəyyən etdikdən sonra

hadisəni beləcə nəql edə bilərik.

İNGİLİS TİCARƏT İMPERİYASI

İngiltərə kraliça Viktoria dövründən böyük bir həşəmətlə və qüdrətlə dünya dənizlərinə hakim idi. Bu hakimiyyət yeni müstəmləkələr zəbt etmişdi. Bu müstəmləkələr sayəsində isə dünyanın dörd bir tərəfindən toplanan var-dövlət ingilis adacıqlarına axırdı. İnsan aqlını başdan çıxaracaq bu zənginliklər içərisində İngiltərə imperiyanın təməlinin sağlam və prinsipial nəsillər tərəfindən bina edilməsini istəyir və bunun üçün də həssaslıqla çalışırdı. İngilislər çox gözəl bilirdilər ki, dənizlərə hakim olan millətlər dünyaya da hakim olurlar. Bu üstünlüyü və dünya hakimiyyətini əllərindən qaçırmamaq üçün nə mümkünsə etməyi, səhlənkarlığı, başısoyuqluğu onların apardığı siyasətə uyğun olmayan bir prinsip olaraq qəbul etmişlər. Beləcə bu prinsipin işığı altında ingilislər, admiral Nelsonun Trafalqardan bəri yenilməz olan donanmasının qüdrət və bəsirətini bu gün də göstərə bilirdilər.

İctimai əsaslara görə mühafizəkarların başında həmişə bir şəxsiyyətin durmasına baxmayaraq, ingilislər, dünyadakı hər yeniliyi və irəli addımı böyük bir həssaslıqla izləyirdilər. Onlar yenilikləri qəbul etməkdə bir an belə tərəddüd göstərmirdilər. Edilən kəşflərə xüsusi maraq göstərir və bütün yenilikləri əldə edirdilər.

İngilislər bu yeniliklər çərçivəsində XIX əsrin ikinci yarısından etibarən neft ilə çox yaxından maraqlanmağa başladılar. Galisiyanın, Çexoslovakiyanın, Rumıniyanın, Osmanlı İmperiyasının, İranın neft sahələri onların hədəfləri sırasında idi. Çünki ingilislər neftin cahanşümül əhəmiyyətini hələ o vaxtdan görmüşlər və buna görə də tədbirlər hazırlamışlar. İngilislər dünyadakı neft sahələrini ələ keçirmək üçün yeni siyasi xətt götürdükleri və özlərini neft mübarizəsinin içərisinə atdıqları vaxt Amerikada “Standard Oyl”un qurucusu Rokfeller nefti kiçik şüşələrə tökdürərək revmatizm dərmanı kimi Amerikanın hər tərəfinə göndərərək satdırmağa çalışırdı. Rokfeller hələ neftin həqiqi qüdrətini o qədər də anlamırdı. 1860-cı illərdə cərəyan edən bu “Rematizm dərmanı” satışı, Rokfellerin qüvvətlənməsinə və Amerikadakı neft sahələrinə əl atmasına imkan verdi. XIX əsrin sonlarına doğru ingilislər ilə amerikalılar neft sahəsində qarşı-qarşıya gəldilər və beləcə o tarixdən bəri də dünya öz müqəddəratını neft sahibkarlarının əlinə təslim etdi.

Ancaq Rokfeller neft bazarına ingilislərdən daha əvvəl girməklə öz gücünü göstərdi və dünya miqyasında bir “Neft İmperiyası” qurmağa müvəffəq oldu.

İNGİLİSLƏR VƏ AMERİKALILAR QARŞI-QARŞIYA

XIX əsrin sonundan etibarən ingilislər ilə amerikalılar neft bazarında faktiki olaraq qarşı qarşıya gəldilər. Rokfeller, əvvəlcə, Uzaq Şərqdə özünə rəqib olan ingilis-holland birliyi “Royyal-Datç” şirkətinin müvəffəqiyyətini gördükdən sonra, mübarizəni daha ciddi şəkildə davam etdirməyə qərar verdi. Mübarizə Çin torpaqlarında başladı. Deterdinq, Çini bir “Amerika bazarı” olmaqdan çıxartmaq və bir qitə böyüklüyündəki bu dövləti “ingilis bazarı” halına gətirmək üçün durmadan çalışırdı. Hər iki şirkət “Çin bazarı” üçün ölçüyə gəlməz bir mübarizəyə başladı. Rokfeller, əlində olan 900 milyon dollar ilə 5 milyon florin sərmayəli “Royyal-Datç” şirkətini, necə də olsa məğlub edəcəyini düşünürdü. Lakin onun nəzərə almadığı nöqtə, Sumatranın Amerikaya nəzərən Çin bazarlarına daha yaxın olması idi. Bu səbəbdən də nəticə onun düşündüyü kimi alınmadı. Deterdinq, Çin bazarına yaxın olan neft sahələrindən əldə etdiyi nefti çox ucuz qiymətə satır, “Standard Oyl” isə Amerikadan nəql etdiyi neftini nəql etmə xərcini də əlavə etdikdə “Royyal-Datç”ın satdığı qiymətə verə bilmirdi. Yəni, arada bir qiymət fərqi vardır və bu fərq ilk andan etibarən təşəbbüsü ingilislərin əlinə vermişdi. Amerikalılar bu durumda ingilislərlə rəqabət apara bilmirdilər və hər keçən gün “Standard Oyl”un satışları bu böyük Çin bazarında aşağı düşürdü. Rokfeller, müşkül durumda qalmışdı və o dövrün 450 milyonluq Çin bazarının əlindən çıxması ilə razılaşa bilmirdi. Rokfeller artıq ingilislərə qarşı qiymət rəqabətində uduzmağa başlamışdı. Elə zamanlar olurdu ki, o nefti ziyanına satırdı. Lakin yenə də nəticə əldə edə bilmirdi. İngilislər bu mübarizə üçün hər şeyi səfərbər etmişdilər. Çində yerləşmiş olan missionerlər bu mübarizədə ingilisləri böyük səylə dəstəkləyirdilər və Rokfellerin bu mübarizəni uduzmasında böyük rol oynayırdılar. Çin bazarı əldən çıxmışdı və belə bir nəticənin alınmasında ingilis diplomatları da birinci dərəcəli rol oynamışdılar. İngiltərə, mübarizənin qazanılması üçün öz diplomatlarını səfərbər etmişdi. Hollandiyanın Xarici İşlər Nazirliyi də bu arada boş dayanmamışdı. O da bütün imkanlarını səfərbər edərək bu mübarizədə İngiltərəyə kömək edirdi. Rokfeller, qiymət rəqabətinin nəticə vermədiyini gördüncə, Çin bazarlarında yeni bir üsul tətbiq etməyə başladı. “Standard Oyl”dan alınacaq hər litr mazuta qarşılıq əvəz olaraq bir lampa verdi və beləcə də əvvəlcədən itirdiyi milyonlarına yenilərini əlavə etdi. Rokfellerin bu mübarizə tərzini “Royyal-Datç”ın İdarə Heyətinin üzvlərini çox pis qorxutdu. Onlar, şirkətin belə bir mübarizəyə davam gətirməyəcəyini, məğlub olaraq iflasa uğrayacağını zənn edirdilər. Məhz elə bu səbəb, Deterdinqi İdarə Heyətinin fəvqəladə iclasını çağırmasına məcbur etdi. Şirkət içərisindəki ab-hava onsuz da gərgin idi. İdarə Heyətinin üzvləri Deterdinqi tənqid etməkdən çəkinmirdilər. Onların iddiasına görə, şirkət, əlindəki sərmayə ilə mübarizəyə davam edə bilməzdi. Mübarizə dərhal dayandırılmalı idi. Hətta Deterdinqi təhdid etdilər. Onlar Deterdinqə mübarizəni dayandırmadığı təqdirdə dərhal ümumi heyətin toplantıya çağırmasını və şirkətin məhvinə gedilməməsini qəti bir şəkildə təklif etdilər. Lakin Deterdinq, bütün bu qışqırıqlara, təzyiqlərə qulaq asmadı. İdarə Heyəti üzvlərinin təhqiredici sözlərinə təmkin nümayiş edirdi və sonunda qazandı. Deterdinq, İdarə Heyəti üzvlərinə mübarizənin onların qazanacağına çox az qaldığını, müvəffəqiyyətin əldə tutulacaq bir yaxınlıqda olduğu halda mübarizəni dayandıрмаğın təhlükəli oldu-

ğunu onlara anlatdı...Onlar da onun bu izahatını anlayaraq, Deterdinqin fikirlərini qəbul etdilər. Deterdinq, mübarizəni qazandı. Bundan sonra ona yalnız bütün gücü ilə Rokfellerə qarşı başladığı mübarizəni davam etdirmək qalırdı. Deterdinq belə də eylədi və bütün imkanlarını ortaya qoyaraq Rokfellerin üzərinə getdi. Bu elə bir yürüş idi ki, neft tarixi bəlkə də bir daha beləsinə şahid olmayacaqdır. Çox ucuz qiymətə neft satdı. Buna satdı da deyilə bilinməz, payladı! Bəli, havayı payladı. Bu qızğın mübarizənin sonunda Deterdinq Rokfelleri yerə vurdu. Bu mübarizə “Standard Oyl” neft trestinə milyonlarla dollara başa gəldi. Buna baxmayaraq, müəyyən bir zaman üçün mübarizədən vaz keçdi və Çin bazarlarındakı yerini Deterdinqə verdi.

Artıq “Rooyal-Datç” Uzaq Şərqi neft bazarının tam hakimi oldu.

“Rooyal Datç” Rokfeller ilə apardığı mübarizədə itirdiyi florinlərini geri almaq üçün neftin qiymətini bir qədər yuxarı qaldırdı və düşdüyü ziyanları beləcə çox qısa zaman içərisində kompensasiya etdi. Bundan sonra Deterdinq Orta Şərqdə tapılmış neft yataqlarının istismarını və satışını ələ keçirmək üçün müəyyən addımlar atmağı planlaşdırmağa başladı.

“ROYYAL – DATÇ” ORTA ŞƏRQDƏ

Deterdinq Uzaq Şərqdəki müvəffəqiyyətindən sonra Orta Şərqə əl atdı. Tale bu adamın üzünə gülürdü. Hər girdiyi mübarizədən qalib çıxır və sərmayəsi artdıqca başqa neft sahələrinə əl atırdı. Deterdinq bu mübarizəni davam etdirərək dünyanın digər yerlərində neft çıxartmaq üçün yeni-yeni səlahiyyətlər alır və durmadan çalışırdı. 1900-cü illərə doğru, Deterdinqi Londonda gələcək Britaniya Neft İmperiyası müqaviləsini imzalayarkən görürük.

Deterdinqin yeni neft ortağı özü kimi yəhudi olan lord Berstid, yəni Marküs Samuel idi.

Deterdinq bu anlaşmanı imzaladığı gün, “Royyal Datç”ın əlində 8 milyon florin, hal-hazırda neft verən sahələrlə bərabər bir çox xam neft torpaqları da var idi. O vaxt isə, Rokfellerin sərmayəsi 1,5 milyard dollara yaxın idi.

Deterdinq Samuel Marküs ilə olan müqaviləni o zaman üçün çox dahiyənə sayılan bir ideyasını gerçəkləşdirmək üçün bağlamışdı. Marküs Samuelin bir dəniz nəqliyyat şirkəti və bir neçə nəqliyyat gəmisi var idi. Deterdinqin ortağı olduğu firma “Şell Transport and Trading Co” idi. Marküs Samuel bu nəqliyyat gəmiləri ilə Uzaq Şərqə səfərlər edir və oranın zəngin sərvətlərini İngiltərə və Avropa bazarlarına nəql edirdi. Deterdinq müqaviləni məhz bu gəmilərdən istifadə etmək üçün imzalamışdır. Marküs Samuelin gəmiləri artıq ticarət malı əvəzinə neft daşıyacaqdır. Bundan sonra iki yəhudi qurduqları bu imperiyanı Əlahəzrət İngiltərə kralı və Britaniya imperatoruna hədiyyə edəcəkdilər. Bu imperiyanın yeni adı isə, İngilis Neft İmperiyası idi.

İki yəhudinin birləşməsi ilə meydana gələn şirkətin yeni adı isə “Royyal Datç – Şell” oldu.

Deterdinq bu anlaşmadan sonra özünü qüvvətli hiss etməyə başlamışdı. Bunda da haqlı idi.

Təkbaşına mübarizə apardığı anlarda belə o öz qüvvəsini sübut etməyi bacarmışdı. İndi daha da qüvvətli olduğu anlarda aparacağı mübarizələri əlbəttə ki, qazanacaqdır. Artıq Rokfellerdən heç bir qorxusu qalmamışdı. Beləcə bu nöqtədən hərəkət etməyə başlayan Deterdinq Rokfeller qrupu ilə amansız bir mübarizəyə başladı. Uzaq Şərqdən uzaqlaşdırdığı “Standard Oyl” ilə Orta Şərqdə, sonra da Avropa bazarlarında rəqabətə və mübarizəyə başladı. Bu sahələrdə də oyunu qazandı. İndi onun hədəfi Amerika qitəsi idi.

Avropada mübarizəni qazandıqdan sonra, onu Amerikada görürük. Geniş və çox zəngin neft sahələrində Deterdinq və Rokfeller bəzən yan-yanı və çox zaman qarşı-qarşıya və amansızcasına mübarizə edirdilər. Nəticədə, Deterdinq Amerika qitəsinə yerləşməyə müvəffəq oldu. Artıq Deterdinqin də Texasda neft sahələri vardır və hər keçən gün bu sahələrin hüdudları genişləniirdi. Deterdinq Amerikaya yerləşərkən, bir tərəfdən də Latın Amerikasını öz mənfəət mənbəyi etməyə çalışırdı. Deterdinq hər getdiyi yerdə Rokfellerlə qarşılaşır və amansız mübarizədən sonra, Rokfellerin ondan əvvəl qurduqlarını məhv edərək əvəzinə öz hakimiyyətini bərqərar edirdi. Mübarizə əməlli-başlı qızıışmışdı. Deterdinq, Amerika qitəsindəki bütün müvəffəqiyyətinə görə, Rokfellerin Amerikada hakimiyyətini qurmaq üçün məhv etdiyi amerikalı neft sahibkarlarına borclu idi.

Deterdinq incə və qıvraq yəhudi zəkası ilə Rokfellerin məhv etməyə çalışdığı neft sahibkarlarına əl uzatdı. Bu, zahirdə bir dost əli idi. Əslində Deterdinq, Dünya Neft İmperiyasını qurmaq istəyirdi. Bu dost (!) əl, amerikan iş adamlarını fəvqəladə dərəcədə mütəəssir etdi və Deterdinqə daha sıx dostluq telləri ilə bağlanmalarına səbəb oldu. Deterdinq onlara sərmayə yardımı etdi və beləcə Rokfellerə

qarşı mübarizəni davam etdirdi.

DETERDİNQİN ORTA ŞƏRQƏ ƏL ATMASI

Deterdinq Amerikada neft uğrunda mübarizə apardığı sıralarda Orta Şərq və Avropada da dayanmadan neft axtarırdı. Bu məmləkətlərdən, xüsusilə, Orta Şərqdə İranda neft çıxartmaq səlahiyyətlərini əldə etmək üçün çalışırdı. Bir başqa ingilis neft şirkəti olan “Burmah Oyl” da Deterdinqin bu fəaliyyətinin mərkəzi olaraq Orta Şərqdə çalışırdı.

XIX əsrin sonlarında, bütün Avropa dövlətləri Orta Şərqdə Osmanlı İmperiyası hüduqları içərisində tapılan yeraltı sərvətlərə və həm də İrandaqı çox zəngin neft ehtiyatlarına göz dikmişdilər.

XIX əsrin sonlarında, dünyanın dörd böyük dövləti- İngiltərə, Almaniya, Rusiya və Fransa bu mübarizəyə atılmışdılar. Tarix kitablarının “Şərq siyasəti” adını verdikləri bu mübarizənin mərkəzini neft təşkil edirdi. 1854-cü ildə ilk öncə Qaliçyada tapılan neftdən sonra, Avropanın gözləri bu yeni və kirli rəngli yeraltı sərvətə dikilmişdi. İbtidai vasitələrlə qazılan neft quyuları üçün böyük mübarizələr cərəyan etməkdə idi. Bu dörd dövlət yer altından püskürən neftin dəyərini bilir və onu əldə etmək üçün durmadan bir-biri ilə mübarizə edirdilər. İngiltərə Hollandiya Hindistanında (İndoneziya) bir Hollandiya şirkəti ilə müştərək neft axtarışlarına başlamışdı. Bununla bərabər bir neçə şirkət də Orta Şərqdə eyni məqsəd üçün çalışırdılar. İngilislərin Uzaq Şərqdə iki mühüm şirkəti vardı. Bunlardan biri, Kessler adında bir şəxsın rəhbərlik etdiyi neft şirkəti (İngilis sərmayəsi ilə birləşdikdən sonra “Royyal-Datç” adını almış şirkətdən söhbət gedir), ikincisi isə, “Burmah Oyl” adlı ingilis şirkəti idi. Bu şirkətin sərmayəsinin İngilis Entellijans Servisi ilə Dəniz Birinci Lordluğuna aid olduğu haqqında olduqca geniş qənaətlər vardır. “Burmah Oyl” Osmanlı İmperiyasının hüduqları daxilində olan İraq və Ərəbistanın neft sahələri ilə İran neft sahələrində çalışır və bütün fəaliyyətini bu məntəqələrdə cəmləşdirirdi. Bu sıralarda, Osmanlı İmperiyası ilə Almanya arasında bəzi ticarət müqavilələri imzalandı. 1886-cı ildən etibarən almanlar “Deutsche Orient Bank” ilə birlikdə, Almaniya və Avropanın bir çox məmləkətlərində, Orta Şərqdə, Misir, İran və Osmanlı İmperiyası hüduqları daxilində müxtəlif şöbələr açmış olan Fələstin Bankı vasitəsilə bu məntəqələrə və xüsusilə, Osmanlı dövlətinə sərmayə yatırtmağa başladılar. Bu banklardan “Deutsche Orient Bank” inşasını üzərinə götürdüğü Anadolu və Bağdad dəmir yolları vasitəsilə Osmanlı İmperiyasına böyük sərmayə qoydu. Beləliklə Bağdad xəttinin inşası başlandı. Əslində almanlar bu xətti, Mosul neft sahələrini əldə etmək üçün inşa edirdilər.

Beləcə, almanlar bu xətti inşa edərkən, İranda kanadalı bir mühəndis səssiz-sədasız çalışmalara başlayır və Atəş mələkəsi Hörmüzün məbədinə tapmaq üçün tələb olunan icazəni alır.

İRANIN NEFT SAHƏLƏRİNİN ƏLDƏN ÇIXMASI

Villiam Knot D'Arcy adlı kanadalı mühəndis London şəhərinin müəyyən dairələrindən maliyyə yardımını əldə etdikdən sonra Nəsrəddin şahdan İranda arxeoloji araşdırmalar aparmaq üçün icazə almışdır.

Villiam Knot D'Arcy tarixdə “Atəş məlakəsi” kimi tanınan Hörmüzün öz qüvvət və qüdrətini neftdən aldığı bilirdi. Arxeoloji tədqiqatlar adı altında aparılan bu araşdırmalarda əsas məqsəd İranda nefti tapmaq idi. Əslində bu arxeoloji tədqiqatlar onu zərrəcə maraqlandırmırdı.

Kanadalı mühəndis Villiam Knot D'Arcy İranda neft axtardığı zaman, İranın daxili vəziyyəti də gərgin idi. “Atəş məlakəsi”nin yurdu olan İranda, istər ingilislər, istərsə də ruslar və almanlar qiyməti hər gün bir az artan nefti tapmaq və istismar etmək üçün amansız bir mübarizə aparırdılar.

Nəsrəddin şahın mütləq hakimiyyətinin davam etdiyi İranda isə Fransanın da qatılması ilə sayı dördə qədər yüksəlmiş olan dünyanın böyük dövlətləri arasındakı mübarizə, hər gün artan bir sürətlə davam edir və bu talesiz məmləkət bir cahan mübarizəsinin mərkəzinə çevrilirdi.

Rusiya İranda çox qüvvətli və qüdrətli bir təşkilat quraraq bir çox imtiyazlar əldə etmişdir.

İranın baş vəziri Əliəsfər xan qatı ruspərəst idi. Ruslar Əliəsfər xan sayəsində, İrana hərbi qüvvə gətirmiş, İran, ordusunun təlim və tərbiyəsini əllərinə almışdılar. Bu rus zabıt heyəti içərisində, xüsusilə, İran zabıtlərini yetişdirmək vəzifəsini üzərinə götürən polkovnik Lyaxov, İran tarixində məşum rolunu oynamağa başladı.

İranda mövcudluğu sabit olan neft, hələ yer üzünə çıxarılmadan bu məmləkətdə dəhşətli rolunu oynamağa başlamışdır...

Nəsrəddin şah və Əliəsfər xanın ruspərəstliyi günü-gündən xalqın onlara düşmən münasibət bəsləmələrinə səbəb olurdu.

Şahın və baş vəzirin bu hərəkətləri İranda böyük mənfəətləri olan ingilisləri zorla mücadiləyə sövq edirdi. Elə ingilislərin də istədiyi bu idi. Onlar üçün bundan münasib bir zaman tapıla bilməzdi.

İngiltərə Entellijans Servisi və neft sahibkarlarının casusları dərhal fəaliyyətə keçdilər və hər bir vasitəyə müraciət edərək şah və baş vəzirin əleyhinə kəskin bir təşviqata başlayaraq və müvəffəqiyyətə nail oldular.

Şah və baş vəzir əleyhinə aparılan təşviqatları İngiltərədə təhsil görmüş və ya görməkdə olan ziyalılar idarə edirdi və geniş xalq kütlələrini şahə qarşı qaldırırdılar. Dövrün ən böyük alimlərindən olan Şeyx Cəmaləddin Əfqani də bu hərəkəti dəstəkləyənlər arasında idi. Hətta, hərəkətin bir növ lideri hesab edilirdi. Əliəsfər xanın, bütün bu hadisələr qarşısında çarəsiz qaldığı və daha sərt tədbirlərə əl atdığı ingilislərin xeyrinə idi. Əliəsfər xanın gördüyü ən şiddətli tədbir, İranda xalqın çox sevdiyi, elminə hörmət etdiyi Şeyx Cəmaləddin Əfqanini ölkədən sürgün etdirməsi olmuşdur. Lakin, bu tədbir də fayda verməmiş və şeyxin sürgün edilməsi xalqın ona olan düşmənçiliyini daha da artırmışdır. İranda hökumət tamamilə çarəsiz vəziyyətdə idi. Şeyxin sürgün hadisəsi, onsuz da qəzəblənmiş xalqın daha da coşmasına səbəb oldu. İndi İranda hər an qarşısı alınmaz iğtişaş baş verə bilərdi.

Hökumət bütün bunları bilir, görür, lakin xalqın üzərinə daha çox getməyə ehtiyat edirdi. Əliəsfər xan,

çox gözəl bilirdi ki, tədbirləri bir az da sərtləşdirsə, çevriliş qaçılmaz olacaqdır. Onun üçün, Əliəsfər xan, bir başqa yolu, xalqı sakitləşdirmək yolunu sınaмаğı qarşısına məqsəd qoydu.

İran hökuməti, 1894-cü ilin may ayında şahın padşahlığının 50 illik ildönümü münasibəti ilə keçiriləcək möhtəşəm şənliklərin hazırlığını görürdü. Baş vəzir xalqın bu şənliklərlə sakitləşəcəyini ümid edirdi. Nəsrəddin şah da bu mərasimin təmtəraqlı keçməsinə arzu edirdi. Bu səbəbdən də şah, hazırlıqların hər bir xırdalığı ilə şəxsən özü məşğul olurdu. Artıq hər şey, bütün hazırlıqlar tamamlanmışdır. Nəsrəddin şah da, baş vəzir Əliəsfər xan da hazırlıqlardan çox razı idilər və tədbir gününün gəlməsini gözləyirdilər.

Mərasimin keçirildiyi günə təsadüf edən bazar günündən əvvəlki cümə günü şah adəti üzrə cümə namazını qılmaq üçün Əbdüləzim məscidinə getmişdir. Yanında dövlətin məsul vəzifə sahibləri və həmişəkindən çox sayda mühafizəçiləri var idi. Bütün yollar kəsilmiş, fəvqəladə tədbirlər görülmüşdür. Şah da, baş vəzir də bir sui-qəsdən qorxurdular. Şah, cümə namazını belə bir ab-havada qıldıqdan sonra məsciddən çıxıb saraya gedirdi. Nəsrəddin şahı görmək üçün məscidin önündə toplaşmış xalq arasından gözlənilmədən bir adam çıxıb şahın üzərinə hücum etdi. Bu çıxış o qədər anidən oldu ki, mühafizəçilər yerlərindən belə tərpənə bilmədilər. Adam dəlicəsinə şahın üzərinə cumdu və əlində tutduğu bir xəncərlə şahın harasına gəldi vurmağa başladı. Şah, bu gözlənilməyən təcavüzün sonunda elə yerindəcə öldü. Beləcə türk olan Qacar xanədanına məxsus bir şah sui-qəsdin qurbanı oldu. Qatil qaçmağa fürsət tapa bilmədi və dərhal həbs edildi.

Molla Rza adlı qatil beləcə İran tarixinə adını yazdırdı. Molla Rzanın işlətdiyi cinayət, müasir İran tarixində, neft uğrunda işlənmiş ilk sui-qəsd olaraq təsdiqlənmiş və tarixə də belə düşəcəkdir.

Bəli, Nəsrəddin şah, İranın neft üçün verdiyi ilk qurban idi. Lakin, irəlidə görəcəyik ki, bu heç də sonuncu qurban olmayacaqdır.

RUSLARIN İRANDA FƏALİYYƏTİ

Nəsrəddin şahın şəxsində İrana endirilən bu mənfur və vəhşi zərbədən sonra, hökumət hürkmüş və şiddətli tədbirlər görməyə məcbur olmuşdur. Əsasən də bir hökumət çevrilişi gözləyən Baş vəzir Əliəsfər xan, buna imkan verməmək üçün dərhal fəvqəladə vəziyyət elan etdi. İranda yerləşən rus hərbi qüvvəsinin komandanı polkovnik Lyaxova çox geniş səlahiyyətlərlə Tehrandə asayışı təmin etmək əmri verildi. Polkovnik Lyaxov da bu işi öz üsulları ilə icra etməyi bacardı. Lyaxov, geniş şəkildə həbslərə başladı və vəziyyət bu şiddətli tədbirlər sayəsində qısa zamanda tənzimləndi. Baş vəzir Əliəsfər xan isə İran dövlətinin paytaxtı Tehrandə Lyaxovun axıtdığı qanlar qurumamış, uzun illər İran Azərbaycanında valilik edən və qətlə yetirilmiş şahın varisi Muzəffərəddin xanı İranın şahı elan etdi. Qətlə yetirilmiş Nəsrəddin şahın cənazəsi dəfn edilənə qədər Muzəffərəddin xan Tehrana gəldi.

Ruslar İranın taleyinə o dərəcə hakim olmuş, bu hakimiyyətlərini o dərəcədə möhkəmlətmişdilər ki, yeni şah rusların bu durumundan hürkdü və bir müddət sonra o da sələfi Nəsrəddin şah kimi rusların toruna düşdü. Ruslar, Muzəffərəddin şahı Fransanın İrana 1901-ci ildə 8% ilə verdiyi istiqrazın yerinə 5% ilə daha geniş kreditlər verərək yeni imtiyazlar əldə etdilər. Rusların Muzəffərəddin şahdan aldıkları yeni imtiyazlardan ən mühümü İranın şimalındakı neft sahələri idi. Ruslar bu dövrdə ingilislərdən daha cəld tərpənmiş və İranın şimal bölgələrini tamamilən öz hakimiyyətləri altına almışdılar.

İstiqraz müqaviləsinin imzalandığı tarixdən bir il sonra, yəni 1902-ci ilin sonlarında, ilk istiqraz müqaviləsinə əlavə olaraq, ruslar 35 milyon rubl yenə verdilər. Beləcə İran ruslar ilə 1901-ci ilin sonlarında müqavilə bağladıkları 60 milyon rublluq istiqrazı 95 milyon rubla çatdırdı və buna qarşılıq olaraq Rusiyaya böyük imtiyazlar verdi.

İran ilə Rusiya arasındakı bu anlaşmalar və rusların istiqraz yolu ilə İrana yerləşmələri İngiltərəni narahat etməyə bilməzdi. İllər boyunca İranın içərisində açıq və ya gizli apardığı neft axtarışlarının bir nəticə verməməsi bu narahatçılığı daha da artırırdı. Bu səbəbdən də ingilislər, nefti bir an əvvəl tapmaq üçün geniş surətdə tədbirlər görməyə başladılar. Bu tədbirlər təbii ki, gözlə görülən, əllə tutulan deyildi. Deterdinqin adamları müxtəlif adlarla və müxtəlif peşə sahibləri kimi, xüsusilə, “arxeologiya mütəxəssisləri” adı ilə İrana gəlməyə başladılar. Bu adamlar İranın hər tərəfini ələk-ələk etdilər, lakin nefti tapa bilmədilər. Deterdinq İranda neftin olduğunu dəqiq bilirdi. Elə bil öz əli ilə qoymuşdur. Lakin aldığı cavablar mənfəi idi. Ayrıca, atəş məlakəsi Hörmüzün tarixi varlığı da burada neftin olduğunu deməyə təminat verirdi. Ona görə də “neftə rast gəlmədik” sözü əlindəki dəlillərə uyğun gəlmirdi. Beləcə, bu səbəbdən də Deterdinq, İrana göndərdiyi adamlarına fasiləsiz olaraq neft axtarışlarını davam etdirmələrini və necə olursa-olsun nefti tapmalarını əmr etdi.

Deterdinqin adamları bir tərəfdən bütün İranı alt-üst edərkən, o biri tərəfdə isə, Villiam Knot D’Arcy deyilən bir adam, London şəhərindəki bankirlərin bir hissəsinin təmsilçisi kimi İranı başdan-başa dolaşır və atəş məlakəsi Hörmüzün enerji mənbəyi olan nefti axtarırdı. Villiam Knot D’Arcy həqiqətən də bir çox yerlərdə neftə təsadüf etdi, lakin bu neft, torpaqla qarışmış kirli və qiymət etibarını ilə bir şey ifadə etməyən çamurdan ibarət idi. Uzun müddət davam etdirdiyi bu araşdırmalar onu qorxutmadı. Əksinə onu axtarışları daha inadla davam etdirməyə sövq etdi.

VİLLIAM KNOT D'ARCYİN MACƏRASI

D'Arcy İranın hər tərəfində durmadan nefti axtardı. Onu bu araşdırmalarda ingilislərin qurduğu və həmin dövrdə Orta Şərqi ən mühüm şirkətlərindən olan «Burmah Oyl» dəstəkləyirdi. Hər cür maddi fədakarlıqdan qaçmayan şirkətin tək istədiyi yalnız nefti tapmaq idi. D'Arcy də durmadan, dincəlmədən İranın dərinliklərində neft axtarırdı. Bu axtarışlar uzun müddət davam etdi, lakin heç bir nəticə vermədi. «Burmah Oyl» şirkətinin idarəçiləri artıq İrandan ümüdlərini kəsdilər. Şirkət bu qənaətə gəldikdən sonra D'Arcyə verdiyi krediti kəsmək qərarına gəldi. D'Arcy isə buna baxmayaraq, ümidini kəsməmişdi. O, İranda neft tapacağına çox inanırdı. «Burmah Oyl» krediti kəsdikdən sonra D'Arcy nəfəs dərmədən Londona getdi və şirkət idarəçiləri ilə görüşdü. Londonda, qaranlıq və alaqqaranlıq otaqlarda ingilis bankirlərindən gələcək axtarışlar üçün yenidən pul almağa nail oldu. Böyük bir əzm və inadla İrandakı neft axtarışlarını davam etdirən D'Arcy isdədiyinə nail ola bilmirdi. Neft sanki İrandan qeyb olmuş, Atəş mələkəsinin məmləkətini nura qərç edən qüdrət sirrə dönmüşdür.

D'Arcy, tarixdən oxuduqlarından, öyrəndiklərindən bilirdi ki, İran torpağında neft var. Bu tarixi məlumatlardan əlavə, geoloji tədqiqatlar və hesabatlar da bunu təsdiqləyirdi. İrandakı hər şey bu məmləkətdə kifayət qədər neftin olduğunu göstərirdi. Lakin bu neft harada idi? Bu suala cavab verile bilmirdi. Beləliklə, Villiam Knot D'Arcyin bütün əməkləri boşa çıxdı. Londondakı bankirlər də artıq ona pul vermək istəmədilər və krediti kəsdilər.

Buна görə də «Burmah Oyl» da İran neft sahələrindən ümidini kəsməli oldu. «Burmah Oyl» İranda neft tapmaq üçün tam altı milyon sterlinq xərcləmişdir.

Villiam Knot D'Arcy Londona etdiyi səyahətdən sanki arxasınca qovurmuşlar kimi İrana geri döndü. İranda çalışdığı vaxtlarda bir mühəndis olaraq əvvəllər Nəsrəddin şah, sonra da Müzəffərəddin şah xidmət etdi. Hər iki şahla yaxın dostluq onun İran sarayında texnika üzrə müşavir olaraq yüksək mövqeyə çatmasına səbəb oldu. Londondan İrana döndüyü vaxt pulsuz, bütün ümidləri qırılmış, əhval-ruhiyyəsi olmayan bir insan idi. Lakin İran sarayındakı texnika üzrə müşavir vəzifəsinə təkrar başlayınca iş dəyişdi. Artıq D'Arcyin əli pulla oynayırdı. Elə bu vaxtlar Müzəffərəddin şah İranda dəmiryol çəkilməsinə qərar verdi və dəmiryolunun inşasında D'Arcyə də vəzifə tapşırırdı. Xəttin bir qisminin çəkilməsinə D'Arcy rəhbərlik edəcəkdir. Keyli yaşlı olan D'Arcy, bu inşaatdan çoxlu pul qazandı. Ümidini itirdiyi üçün neft onu artıq maraqlandırmırdı. Çoxlu pulu olmasına baxmayaraq, neft işinə təkrar dönmədi. Onun həyatda artıq istəyəcəyi bir şey qalmamışdır. Kənara çəkilib, əlindəki bol pulla rahat bir həyat sürə bilərdi. D'Arcy artıq bunu düşünürdü. Ömrü boyu xristian olduğu üçün, indi dinə tamamilən qapanmağı, tərki-dünya olmağı qərara almışdır. D'Arcy bu qərarı verdikdən sonra tam bir missioner kimi, dünyəvi olan hər bir işi buraxdı, yalnız axirəti fikirləşməyə başladı. Beləcə, aylar keçdi. Günlərin bir günü Müzəffərəddin şah gələn hesabatlar içərisində bir dənəsi şahın fəvqəladə sevincinə səbəb oldu. Hesabat, İranın cənubunda Xuzistan əyalətində açıqlıqda axan və odla dərhal alışan xam neftin mövcudluğundan bəhs edirdi. Müzəffərəddin şah vəziyyəti öyrənməyi D'Arcyə tapşırırdı. İranda neft tapılmışdır. Ancaq D'Arcyin neftə qarşı heç bir marağı qalmamışdı. Lakin getməyə də bilməzdi, verilən əmri verinə yetirməyə borclu idi. Neftin tapıldığı Xuzistan əyalətinə getdi, nefti yaxından gördü və müəyyən tədqiqatlar apardıqdan sonra, hazırladığı hesabatı şahə təqdim etdi. Bu hesabatda Xuzistan əyalətində zəngin neft yataqlarının tapıldığını və bu neftin

açıqdan axdığı bildirilirdi. Şah, bu hesabatda verilən müjdəyə çox şad oldu və D'Arcyi mükafatlandırsa da buna baxmayaraq, nefti işlətmək və ya ondan istifadə etmək qərarına gəlmədi. Lakin ingilislər Xuzistan əyalətində neftin tapılması xəbərini almış, artıq hazırlıqlara başlamışdılar. İngilislərin məsələni bildiklərindən xəbərsiz olan şah, bu işin üstünü beləcə ört-basdır etdiyini düşündü və həqiqətən də uzun müddət neftdən heç bəhs edilmədi.

Qoca D'Arcy isə, bu son vəzifəsindən sonra özünü tamamilə dinə həsr etdi. Hətta çağırılmadıqca, şahın hüzuruna belə getmirdi. Belə hərəkət etməklə o özünün yaddan çıxarılabacağını zənn edirdi. Artıq həddən artıq qocalmış D'Arcy, birdən-birə məmləkətinə getməyi qərara aldı. Bu arzusunu şahə arz etdiyi vaxt, Müzəffərəddin şah ciddi şəkildə mütəəsir oldu. Onu İranda yubandırmaq üçün nə mümkünsə etdi, lakin qoca D'Arcy yaşının xeyli keçdiyini, öz vətəninə gedib orada ölmək arzusunda olduğunu bildirincə, şah onun getməsinə icazə verdi.

Müzəffərəddin şah çox sevdiyi D'Arcyi məmnun etmək üçün ona hədiyyə ərməğan etmək istədi. D'Arcy sərvətdə gözü olmadığını bildirsə də onun özünün də bəzi gizli niyyətləri olduğu anlaşıldı. Beləliklə D'Arcy pul və cəvahirat kimi qiymətli şeyləri rədd edərək, şahdan İranda torpağın həm altında, həm də üstündə araşdırmalar aparmaq üçün icazə verməsini xahiş etdi və bu icazəni də aldı. Müzəffərəddin şah sevimli müşavirinin bu arzusunu necə rədd edə bilərdi? O, bu icazəni verməkdə bir qəbahət də görmürdü. Bax beləcə, kanadalı mühəndis Villiam Knot D'Arcy bu gün ətrafında qorxunc mübarizələrin cərəyan etdiyi İran neftinin imtiyazını əldə etdi. Müzəffərəddin şahın özünün verdiyi fərmanda eynilə bunlar yazılırdı:

“Kanada hökuməti ilə İran şahənşahlığı arasında mövcud olan çox səmimi münasibətlərə əsaslanaraq Kanada hökuməti təbəəsindən Villiam Knot D'Arcyə, əqrəbalarına, dostlarına və yaxınlarına 60 il müddətinə İran Şahənşahının tabeliyində olan torpaqların dərinliklərində istədikləri şəkildə sərbəst araşdırma və tədqiqat aparmaq səlahiyyəti verilsin. Göstərilən bu səlahiyyətdən və sərbəstlikdən yararlanan Kanada hökuməti təbəəsindən olan Villiam Knot D'Arcy və ya əqrəbalarının, yaxın dostlarının təsbit edərək işlədəcəkləri bütün yeraltı və yerüstü sərvətlər onların şəxsi qanuni malı olacaqdır.”

Müzəffərəddin şah D'Arcyə bu geniş imtiyaz vəsiqəsini verdikdən beş il sonra 1906-cı ildə vəfat etdi. Yerinə oğlu Məhəmmədəli İran şahı oldu və İran üçün əsl fəlakətli dövr də elə bu tarixdən sonra başladı.

Neft vəsiqəsi necə oğurlandı

Neft, Rusiya ilə İngiltərə arasında 1906-cı ildən etibarən İranda ağla gəlməyəcək daxili mübarizələrə və qətlərə səbəb oldu.

D'Arcy bu möhtəşəm və qiymətsiz vəsiqəni aldıqdan sonra dərhal yol hazırlıqlarına başladı və dərhal Misirə yola düşdü. Kanadalı mühəndisin niyyəti Qahirədə bir müddət qalmaq, dincəlmək və oradan Londona- vətəninə getmək idi.

Villiam Knot D'Arcy həyatından, əlindəki vəsiqəyə sahib olmaqdan məmnun halda, Qahirənin görməli yerlərini gəzir, sonra da günün yorğunluğunu çıxartmaqdan ötrü otelə dönür, kimsə ilə təmasda olmadan otağında oturur və ibadətlə məşğul olurdu .

Yenə belə günlərdən birində Qahirənin görməli yerlərini gəzməyə çıxmışdı. Otelə döndüyü vaxt otağının axtarılmış olduğunu gördü. Otağını axtaranların Müzəffərəddin şahdan aldığı vəsiqəni əldə etmək istəyənlərin ola biləcəyini düşündü. Halbuki, bu vəsiqənin onda olduğunu şahdan başqa heç kimsə bilmirdi. Bunları düşünsə də daha bu hadisənin üstündə çox dayanmadı. Hətta otelin sahiblərinə belə xəbər vermədi. Lakin elə o an Qahirədən ayrılmaq üçün hazırlıqlara başladı.

Otel otağının axtarılması hadisəsinin üzərindən iki gün keçmişdi ki, onu ziyarətə gələn iki şəxs, 28 May 1901-ci il tarixli və İran şahı Müzəffərəddinin imzasını daşıyan və ona İran ərazilərində hüdudsuz imtiyazlar bəxş edən vəsiqəni satın almaq istədiklərini söylədilər. Bu iki şəxs açıq-aydın bazarlığa gəlmişdilər. Lakin D'Arcy, nəinki belə bir təklifi qəbul etmək, hətta belə bir sözü eşitmək istəmirdi. Vəsiqəni verə bilməyəcəyini, hətta vəsiqənin yanında olmadığını bu iki şəxsə söylədi və təkliflərini qəbul etməyəcəyini aydın şəkildə bildirdi. Bu şəxslər isə onun sözlərinə əhəmiyyət belə vermirdilər. D'Arcy hər dəfə etiraz etdikdə, onlar vəsiqənin qiymətini bir az də qaldırırdılar. Bu adamların özlərini aparmalarından belə görünürdü ki, onlar nə olursa olsun vəsiqəni almaqda qərarlı idilər və onun üçün də vəsiqənin qiymətini durmadan artırirdilər... Nəhayət qoca kanadalıya bir sərvət təklif olundu. Bu sərvətin miqdarı altı milyon sterlinq idi. Lakin D'Arcy vəsiqəni satmamaqda qərarlı idi və beləcə iki məchul şəxs əlləri boş çıxıb getdilər.

D'Arcy'nin otelində bu iki məchul şəxs ilə etdiyi söhbətin üstündən iki gün keçdi. Onu Londona aparacaq olan gəminin gecikməsi səbəbindən, Qahirəni gəzməyə çıxdı. Avtomobillə gəzməkdən otelə dönərkən, mindiyi maşına bomba atılmış, lakin möcüzə nəticəsində ona bir şey olmamışdı. D'Arcy, sui-qəsdə qurtulmasının səbəbini etdiyi ibadətlərdə görürdü. Bu düşüncə onun beyninə elə yerləşmişdir ki, bundan sonrakı həyat yolunu da bu xətt üzərinə davam edəcəyinə qərar vermişdir. Bundan sonrakı həyatı kilsəyə yardımla keçəcək və həyatının qalan hissəsini də ibadətlə sona vuracaqdır. Bu düşüncə ilə otelə dönər dönməz, Londona gedəcək ilk gəmi ilə hərəkət etmək üçün hazırlıqlarını tamamladı və ertəsi günü Port Səiddən keçən bir ingilis yük gəmisi ilə yola düşdü. Villiam Knot D'Arcy gəmiyə mindiyi andan etibarən ona ayrılan kiçik kayutasına qapandı və günlərini tamamilə ibadətdə keçirdi. Gəmidə onun kimi əlində İncil tutaraq mütəmadi olaraq oxuyan bir rahib də vardır. Gəminin gediş jurnalında bu rahibin İngilis Somalisindən mindiyi yazılırdı.

D'Arcy, bu gənc anqilikan rahibi ilə dostluq əlaqələri qurdu.

Artıq dindar iki insan, D'Arcy və anqilikan rahibi hər an bərabər olurdular. Birlikdə etdikləri göyertə gəzintiləri zamanı gənc rahib, mütəmadi olaraq Həzrəti İsadən, xristianlığın inkişafı üçün sərf edilən əziyyətlərdən, qatlanılan məşəqqətlərdən, bu məşəqqətləri dəf etmək üçün insanların göstərdikləri səylərdən bəhs etməklə, bir növ moizələr oxumaqda idi. D'Arcy, bu moizələri diqqətlə dinləyirdi. Bir

gün D'Arcy gənc rahibə həyatının ən böyük sirrini verdi.

Bəli, tam altı milyonluq sterlinqə, həyatını məhv etmək üçün girişilən sui-qəndlərə baxmayaraq, vermədiyi imtiyaz işini bu imanlı gənc rahibə anlatdı. Başına gələnləri bir-bir ona danışmaqla kifayətlənmədi, eyni zamanda vəsiqəni də rahibə verdi. D'Arcy saf niyyətlə vəsiqəni kilsənin tabeliyinə verdiyini, bu vəsiqə vasitəsilə İranda çalışacaq olan missionerlərin İran xalqını sürətlə xristianlaşdıracağına ümid edirdi. Villiam Knot D'Arcy artıq məsut və arxayın idi. Vəsiqəni gənc rahibə verdikdən sonra birlikdə gəminin kilsəsinə enərək, ibadətlərini etdilər və D'Arcy orada gənc rahibə bütün həyat hekayəsini danışdı. Bilərəkdən və bilməyərəkdən işlətdiyi günahlarının bağışlanması üçün Allaha yalvardı. Beləcə zavallı D'Arcy, bütün günahlarının təmizləndiyinə inanmış halda rahat nəfəs aldı.

Gənc rahib D'Arcyin vəsiqəni ona verdiyi anda, qocaya bu vəsiqəni Londona çatan kimi kilsənin tabeliyinə verəcəyini bildirir.

Günlər beləcə keçdi. Onların yolçuluqları artıq son mərhələyə gəlib çatmışdır... D'Arcy, əlində çamadanları qayıqdan körpüyə enərkən, gözləri ilə gənc rahibi axtardı. Onu görmədi. Gözlədi... "Bəlkə taparam" deyə düşündü... Elə bil yer yarılib gənc rahib içinə girmişdi. Beləcə, D'Arcy üçün gənc rahib də, qiymətli vəsiqə də qeyb olmuşdu... Zavallı qoca, saf niyyəti ucbatından qiymətli bir sərvəti əlindən qaçırmışdı.

Kimdir bu gənc rahib?...

Bu qiymətli vəsiqəni anqilikan kilsəsinə təslim etmək üçün D'Arcyin əlindən alan rahib əslində nəçi idi?.. İndi bilirik ki, bu gənc rahib, İngiltərə Entellijans Servisinin ən çox güvənilən əməkdaşlarından biri idi. Əsl adı Roznblum olan bu yəhudi əsilli şəxs 1921-ci ildə Petroqradda bolşevik lideri Leninə bir fransız casusu ilə birlikdə uğursuzluqla nəticələnən sui-qəsd planlaşdırdığı üçün yaxalayıb güllələnən Sidney Reyi idi.

Beləliklə Entellijans Servis Misirdə D'Arcyi öldürməyə təşəbbüs göstərdiyi, böyük bir sərvət verib ala bilmədiyi vəsiqəni Sidney Reyi vasitəsilə həm də bir sent belə ödəmədən ələ keçirmişdi...

Entellijans Servis, bu vəsiqə ilə əlinə ağlagəlməz bir imtiyaz keçirmiş oldu. Mazandaran, Xorasan və Astarabad xaricində qalan bütün İranın yeraltı və yerüstü sərvətləri qeyri-şərtsiz bu servisin əlinə keçdi.

Almanların İranda fəaliyyəti

Entelijans Servis bu vəsiqəni əlinə keçirməmişdən çox əvvəl, yəni 1884-cü ildə, D'Arcy kimi İranda Hörmüzün qüdrətini təmsil edən nefti tapmaq üçün A.Holtz adlı bir alman da imtiyaz almışdır. Lakin onun axtarışları bir nəticə verməmişdi. O, da nefti tapa bilməmişdi. Bu tarixdən beş il sonra yenə bir başqa alman, baron Julius D.Reuter də İranda, bütün mədənlərdə neft axtarma və işlətmə imtiyazı almışdı. Baron Julius D.Reuter də bu imtiyaza əsaslanaraq daha geniş şəkildə fəaliyyətə başladı və "İmperial Bank Of Persian"ı qurdu. İki il müddətində İranın hər tərəfində neft axtardı. Lakin onun bütün axtarışları boşa çıxdı. Ümitsizlik içərisində qalan baron Reuter, nəhayət İranda daha çox pulunu zay etməmək üçün öz xahişi və İran hökumətinin də razılığı ilə 1901- ci ildə imzaladığı anlaşmanı ləğv etdi. Bir müddət sonra isə əslində dəmiryol mühəndisi olan Villiam Knot D'Arcy bir təsadüf nəticəsində İranda neftin mövcudiyyətindən xəbərdar oldu və yuxarıda söhbət gedən imtiyazı aldı.

TALEYİN İRANA CIZDIĞI YOL

Tale, İran tarixinə də, İran millətinə də əzablı dövrlər nəsb etmişdir... Entelijans Servis bu vəsiqəni əlinə keçirdikdən sonra İranın taleyində böyük dəyişikliklər oldu. Məmləkət iğtişələr, qətlər və anarxiya içinə yuvarlanırdı. Lakin nə etmək olardı ki, İranın taleyi bu idi və neft cahanşümül bir qüdrətə yüksəlirdi anda, İngiltərə Entelijans Servisin əlinə keçmişdir. Əllərindəki bu imtiyaz vəsiqəsi ilə ingilislər dərhal fəaliyyətə başladılar. Artıq İranın hər tərəfində neft axtarılır, tapılır və quyular qazılırdı. İran torpaqlarının dərinliklərindən bu sərvəti çıxartmaq üçün neft buruqları yüksəlirdi və hər gün bunların sayı sürətlə artırdı. Hər gün artmaqda olan neft istehsalı ingilisləri, axtarma və istehsal sahəsində ciddi bir təşkilat yaratmağa vadar edirdi. Bu məqsədlə ilk dəfə 1904-cü ildə “Consensus” adı altında bir təşkilat quruldu. Əslində sindikat adını alan “Consensus” 1909-cu ilə qədər fəaliyyətini davam etdirdi və həqiqətən də İrandakı neft istehsalını tam və məhsuldar bir hala gətirərək 1909-cu ildə işini bitirdiyini “bəyan etdi”. “Consensus”un ləğvi ilə birlikdə İranda iki milyon sterlinq sərmayəli “Anglo-Persian Oyl Co.” quruldu.

Yeni şirkətin qurulması ilə birlikdə hissə paylarının 100%-i İngiltərə Entelijans Servis tərəfindən satın alındı. Bu o deməkdir ki, İran neft sahələri ingilislər tərəfindən inhisara alınır. “Anglo-Persian Oyl Co.” İranda fəaliyyətə başladığı vaxtlarda isə Rusiyanın gizli kəşfiyyatı İrandakı fəaliyyətlərini sürətləndirdi. Çünki, İrandakı neft sahələrinə ruslar da ən azı ingilislər qədər maraqlı idilər. Ruslar İran şahlarının razılığı ilə İrana göndərdikləri bir çox mütəxəssislərin sayəsində öz siyasətlərini davam etdirirdilər.

Ruslar başqa və mühüm bir üstünlüyə də sahib idilər. Bu üstünlük İran ordusunu yenidən qurmaq məqsədi ilə mühüm miqdarda rus zabitanın İran ordusunu əllərinə keçirmiş olmaları idi. Ruslar bunları nəzərə alaraq ingilislərdən daha üstün bir durumda olduqlarını və İranda istədiklərini əllərinə keçirə biləcəklərini zənn edirdilər. Bax elə bu üstünlüklərinə güvənərək, mübarizəni qazanmaq üçün, açıq və gizli bütün vasitələri hərəkətə gətirdilər. Rusların bu fəaliyyəti qısa zamanda səmərə verdi. İranın hər tərəfində ingilislər əleyhinə nümayişlər başladı. Hökumət bu nümayişləri sanki dəstəkləyirdi. Əvvəllər nümayiş halında başlayan hərəkət sonralar bir üsyana çevrildi. Hökumət artıq vəziyyətə nəzarət edə bilmirdi. Bəli... İranda baş vermiş üsyan neft üzündən, neft ətrafında ruslarla ingilislər arasında cərəyan edən ölçüyəgəlməz bir mücadilədən doğmuşdur. İran, başdan başa üsyana bürünmüşdür...

Etiraf etmək lazımdır ki, Rusiyanın gizli kəşfiyyat orqanı İranda ingilislər əleyhinə başladığı hərəkətdə ilk planına müvəffəq oldu. Müzəffərəddin şahın yerinə İran taxtına oturan Məhəmmədəli şah, ingilislərə verilən imtiyazların ləğv edildiyini elan etdi. Məhəmmədəli şahın bu əmri ingilislərin İrandakı bütün iqtisadi mənafeələrinin sonu demək idi. Belə bir son isə, hər baxımdan ingilis siyasətinə zidd idi. İngilislərin yarım əsrdən bəri təqib etdikləri bu siyasət üzünü XX əsrin əvvəllərindən bəri neft istiqamətinə çevirmişdi. Bu səbəbdən də, Tehrandakı ingilis səfiri, hökumətdən aldığı bir tapşırıqla şah ilə görüşdü. Səfirin bu ziyarəti bəlkə də İran tarixində heç vaxt rast gəlinməyəcək sərt bir görüş oldu. İngilislər İranı rəsmən təhdit etdilər. Lakin arxasını ruslara söykəyən Məhəmmədəli şah, ingilislərin bu hədələrinə qulaq asmadı. İngilislərin girişdikləri bütün diplomatik təşəbbüslər nəticəsiz qaldı. Beləcə qiyamət o vaxt qopdu. Buna görə də İngiltərə İrandakı neft mənafeələrini qorumaq üçün sərt tədbirlərə əl atdı.

Bir ingilis donanması Bəsrə körfəzində dayandı və Abadan sahilində lövbər atdı. İngilislər qərarlı olduqlarını hər hərəkətləri ilə sübut edirdilər. Donanmadan quruya əsgər çıxartdılar və bütün strateji nöqtələri işğal etdilər. Silahlı qüvvələr bütün neft sahələrini nəzarət altına almaq məqsədi ilə Xuzistan əyalətinin içərilərinə doğru hərəkət etməyə başladılar və İranın da bir qismini faktiki olaraq işğal etdilər. Artıq danışıqlar aparmaq yersiz idi. İş zorakılığa qalmışdır. Donanmalar, ordular və hər növ gizli, açıq xidmətlər neft üçün hərəkətə gətirilmişdir...

Zavallı İran! Torpaqlarının dərinliklərində tapılan, özünün qiymətləndirə bilmədiyi kirli və pis qoxulu bir maye üzündən, Avropanın iki nəhəng imperiyasının mücadilə meydanına çevrilir və torpaqları iki dövlət tərəfindən istila edilirdi. Bu hərəkət həqiqi bir zorakılıq idi. Yenə də bu zorakılığa dövlətlərarası neft mübarizəsi səbəb olurdu.

İngilis əsgərlərinin İranın bir qismini istila etmələri üzündən ruslar da, İran ilə Rusiya arasında 1907-ci il avqustun 31-də imzalanmış anlaşmaya əsasən şimaldan cənuba doğru İran torpaqlarını işğal etməyə başladılar. İran ilə Rusiya arasındakı bu anlaşmaya görə, İran bir başqa dövlət tərəfindən işğal edilərsə və ya təcavüzə uğrayarsa, Rusiya İran torpaqlarına daxil ola bilərdi. İndi ruslar da bu anlaşmaya əsaslanaraq İranın ingilislər tərəfindən işğal edilməyən bütün şimal hissəsini nəzarətləri altına keçirdilər.

İran bir neçə gün içərisində şimaldan ruslar, cənubdan da bütün neft sahələri daxil olmaqla ingilislər tərəfindən istila edilərək bölündü. Şübhəsiz bu bölmə hərəkəti, İrana çox baha başa gəldi. Ruslar zəbt etdikləri yerlərdən asanlıqla çıxmaq niyyətində deyildilər.

İranın bu fəlakəti haqqında ingilis professorlarından Braun bunları yazırdı:

“1909-cu ilin iyun ayında tabeliyindəki İran kazak alayı ilə Tehrana gedən polkovnik Lyaxov bu şəhərdə qorxunc bir talan və təxribat yaratmışdır.” Bu sözlərdən sonra Braun əlavə etmişdir:

“Tehran, polxonik Lyaxovun zabitlərinin dəmir dabanlı ayaqqabıları altında darmadağın olmuşdur.” 1909-cu il iğtişası İran tarixində müstəsna və qorxunc bir yer tutmaqdadır. Çünki bu iğtişas, İran tarixində ilk neft iğtişası idi və İranda törətdiyi ağır təxribat üzündən məmləkətə çox baha başa gəlmişdir. Beləcə İran, ilk neft qurbanlarını bu iğtişas vasitəsilə verirdi.

Tarixdən öyrənirik ki, bu iğtişasdan sonra da İranda neft üçün insanlar öləcək və iğtişaslar bir-birini əvəz edəcək, taxtlar yıxılacaq, əsrlərdən bəri davam edən sülalələr yox olacaq, sürgün ediləcək və bunların yerinə ingilislərin arzusuna uyğun siyasət yürüdülcək, yeni xanədanın ailələri meydana gətiriləcəkdir.

İranın iki böyük dövlət arasında bölünməsi və işğalı uzunnüddət davam etmədi. Dünyanın iki nəhəng imperiyası, yenə öz mənafeləri üçün aralarında razılığa gəlmək məcburiyyətində qaldılar və İrandan qoşunlarını çıxartdılar.

İngilislər ilə ruslar arasında başlayan diplomatik danışıqlar nəticəsində ingilislər əllərində saxladıqları və İran şahı Məhəmmədəli şah tərəfindən onlara verilən bütün imtiyazları təkrar əldə etdilər, ruslar isə Şimalı İranda bir neçə imtiyazlar və mənfəətlərlə təmin olundular. Beləliklə, İran bu ilk bölünmədən, Şimalı İranda ruslara verdiyi kiçik bir ərazi parçası ilə birlikdə bəxş etdiyi yeni bir neçə imtiyazlar müqabilində xilas ola bilmişdir.

Rusiyanın gizli kəşfiyyat orqanı rus diplomatiyasına İranda mükəmməl bir mənfəət təmin etmiş və həqiqətən də ciddi bir işi bacarmışdır. İngilislər isə, arzu etdikləri neft sahələrinə təkrar qovuşmuşdular.

Sidney Rey (yəhudi Roznblum) İngiltərə Entelijans Servisinə və İngilis Dəniz Birinci Lordluğuna hədiyyə etdiyi İran neft sahələrinin vəsiqəsini əlinə keçirdiyi tarixdən sonra, Orta Şərqi neft

sahələrində və xüsusilə Osmanlı İmperiyasının torpaqlarında geniş fəaliyyət göstərmişdir. 1911-ci ildə Rusiya və Rumıniyada vəzifə başına keçirilən bu iblis zəkali adam, 1921-ci ilə qədər Rusiyada çalışdığı və bu tarixdə yuxarıda da bildirdiyimiz kimi Leninə Petroqradda bir sui-qəsd hazırladığı üçün yaxalanıb güllələnmə qədər müxtəlif tapşırıqları həyata keçirmişdir. Ancaq, Sidney Reyi Rusiyaya getməmişdən əvvəl, Rumıniyada ingilislərin mübarizə apardığı ruslar və almanlarla çətin bir döyüşə girərək müəyyən işlər görə bilmişdir. O, bu məsələni ingilislərin xeyrinə həll etdikdən sonra da Rusiyaya gedir və orada məsləkini də, həyatını da sona çatdırır.

RUMİNYADA NEFT SAHƏLƏRİ

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Avropa qitəsinin neft sahələrinə sahib olan məmləkətlərdən Avstriyada, Macarıstanda, Polşada, Çexoslovakiyada və Rumıniyada alman-ingilis-rus-amerikan və fransız sərmayəçiləri ilə bərabər gizli kəşfiyyat orqanları da mübarizəyə başladılar. Lakin Fransa ilə Amerika bu mübarizəyə girmiş olmalarına baxmayaraq, əsas mübarizə İngiltərə-Almaniya-Rusiya üçlüyü ətrafında cərəyan etmişdir. Dünyanın o zaman böyük dövlətləri olan bu üç dövlət arasındakı mübarizənin ilk raundunu ingilislər və almanlar qazanaraq Rusiyanı aradan götürdülər. Ordularının əzəməti və hər keçən gün qüdrəti artan donanması sayəsində Almaniya 1890-cı ildən etibarən hər yerdə və hər sahədə ingilislərlə rəqabət aparırdılar. Lakin Rumıniyaya nisbətən çox zəif neft ehtiyatlarına malik olan digər Avropa dövlətlərindəki mübarizəni tərk edən almanlar, bütün qüvvələrini Avropanın, hətta dünyanın sayılan neft ehtiyatlarına sahib olan Rumıniyaya yönəltdilər. Təbii ki, bu mübarizə tərtibi pərdə arxasında qalırdı və mübarizə banklar və gizli casuslar vasitəsiylə aparılırdı.

Hər iki böyük dövləti Rumıniyada qarşı-qarşıya gətirən ünsür, hər səfərində olduğu kimi yenə də neft sahibkarları idilər. Almanlar bu mübarizəyə “Deutsche Orient Bank”ın maliyyələşdirdiyi “Union Petrolifere Europeenne” neft şirkəti ilə girdilər. Almanlara qarşı ingilislər isə, “Royyal Datç-Şell Qrup” ilə mübarizəyə qatıldılar. Beləcə Deterdinq Rumıniyada da səhnəyə çıxdı.

Almanların qurduğu “Union Petrolifere Europeenne” şirkəti, “Deutsch Orient Bank”ın da dəstəyi ilə Rumıniyada qısa zamanda müvəffəqiyyəti təmin etdi. Almanlar bu uğurlarında Rumıniya kralının əslən german olmasından geniş şəkildə istifadə etmişlər və ingilislərin bəzən sərt, bəzən yumşaq, lakin daima hədəfə çatan siyasətlərinə baxmayaraq, keçici də olsa bir müvəffəqiyyət təmin etdilər. Bu müvəffəqiyyət Rumıniya neft sahələrində almanların aldıkları imtiyazla təzahür etmiş oldu.

“Deutsch Orient Bank” Rumıniyada ingilis casuslarının və Deterdinqin adamlarının bütün söylərinə baxmayaraq, fəvqəladə qiymətli bir casus olduqları aldıkları nəticə ilə özlərini doğrultmuş üç şəxsə borcludur. Bu üç adam, xüsusilə Balkan yarımadasında alman iqtisadi mənfəətlərinin təminatı üçün çalışan France, Preuser və Erasmusdu. Bu üç qüdrətli casusun böyük söylərinin nəticəsidir ki, almanlar uzun illər Rumıniyanın neft sahələrindən istifadə etdikləri kimi Balkan siyasətində də müvafiq bir yol təqib etmək imkanlarını əldə edə bilmişlər.

Lakin ingilislər də bu mübarizədə boş durmamışlar. Başda Sidney Reyi olmaqla Entellijans Servisin və Deterdinqin özü casus ordusunun ən seçilmiş üzvlərini səfərbər etdilər. Bu casusların gördükləri işləri dəyərləndirən Deterdinq də İngiltərə hökumətinin geniş yardımını ilə Rumıniya neft sahələrində imtiyaz sahibi oldu. İngilislərin Rumıniya neft sahələrinə girdikləri və imtiyaz aldıklarını gördüncə, “Deutsch Orient Bank” bir tərəfdən, alman ordusunu bir əjdaha kimi Rumın hökumətinin qarşısına dikən alman hökuməti də digər tərəfdən etdikləri müştərək təzyiq sonunda ingilisləri 1907-1918 illər arasındakı 11 illik dövr içərisində demək olar ki, tamamilə Rumıniyadan uzaqlaşdırmağa nail oldular. Almaniya, dünya hakimiyyəti yolunda hər hansı bir qaçılmaz hadisəni qəbul etmiş və mübarizələrinin mərkəzini bu fikir üzərində qurmuşdur. Gələcəkdə baş verə biləcək hərbdə neftin qiymətini qətiyyətlə təqdir və təsbit də etmişdir. Əsasən alman zavodları hərbi ləvazimatları emal edərkən, gələcəkdə baş verəcək hərbdə neft ilə işləyəcək təyyarə və yeni silah növü olan tankları da gizli silah olaraq istehsal edirdilər. Tanklar da, təyyarələr də neft ilə işlədiklərinə görə, alman sərkərdələri üçün neft vaz

keçilməz bir maddə olurdu. Almanların Rumıniyada və Orta Şərqdə apardıqları mübarizənin əsas səbəbi də bu idi. Bu baxımdan da almanlar ingilislərin Rumıniyaya girmələrini əsla xoş qarşılamamış və onları rumın neft sahələrindən heç olmasa bir müddət uzaqlaşdırmağa müvəffəq olmuşdular. 1907-ci ildə Rumıniyada məğlub olacaqlarını anlayan ingilislər həmin ildə Rusiya-İngiltərə-Fransa arasında bir anlaşma aktına təşəbbüs göstərmişdir. Sonradan Birinci Dünya müharibəsinin qalib dövlətləri olacaq bu ittifaqa “İtilaf-ı Müsəlləs” (Üçlər İttifaqı) adı veriləcək və Almaniya məğlub ediləcəkdir. Beləliklə, Rumıniya və Orta Şərqdə ingilis-rus-alman-fransız neft mücadiləsi bir dünya müharibəsinin ilk toxumlarını atır.

İngiltərə, “İtilaf-ı Müsəlləs”i qurduqdan sonra, Almaniyaya qarşı daha ciddi və təsirli bir siyasət tətbiq etməyə başladı.

Alman imperatoru Vilhelm İngiltərənin təhrik və ısrarı ilə imzalanan “İtilaf-ı Müsəlləs”in Almaniyaya qarşı bir ittifaq olduğunu yaxşı bilirdi. İngilisləri olduqca yaxından tanıdığı üçün də qəfil ovlanmaq istəmir və mütamadi olaraq silahlanırdı. Bu silahlanma isə alman ordularını yenilməz bir qüdrət halına gətirir və hər keçən gün bu qüdrət artırdı. Vilhelm, alman diplomatiyasını “İtilaf-ı Müsəlləs” üzərinə hərəkətə keçirdi və bu ittifaqa qarşı bir ittifaq olan “İttifaq-ı Müsəlləs”i qurdu. “İttifaq-ı Müsəlləs” (Üçlü İttifaq) Almaniya-Avstriya-Macarıstan İmperiyası və İtalya arasında qurulmuşdur. Dünya bu iki ittifaqın bir-biriləri ilə rəqabət aparmaları nəticəsində sürətlə bir müharibəyə doğru gedirdi. Alman imperatoru Vilhelm bu nəticəni hamıdan dəqiq olaraq müşahidə edir, bunun üçün də bütün imkanlarını səfərbər edərək qəfil hücumə məruz qalmamaq üçün müharibəyə hazırlanırdı. Bu hazırlıq, qaçınılması imkansız bir dünya müharibəsində alman ordu və donanmasının hərəkət gücünü artırmağa yönəlmişdi. Əlbəttə ki, bu hərəkətin gücünü artırmaq üçün də neftə ehtiyac olduğunu Almaniya çox gözəl bilirdi. Bu səbəblə almanlar, Rumıniya neft sahələrini ələ keçirdikdən sonra dönüşlü bir fəaliyyətə başladılar. Vaxt itirmədən qazıntılara başladılar və dörd yerdə neft tapdılar. Quyular yaxşı neft verirdi. Onlar neft tapdıqları sahələri istehsalı artırmaq üçün dörd ayrı məntəqəyə ayırdılar. Birinci məntəqə Prahova idi. Bu məntəqənin başlıca neft sahələri də Ploeşti, Bustenavi, Camina, Baiconi, Moreni və Tintea idi.

İkinci məntəqə Dambovitsza idi. Bu məntəqənin başlıca neft sahəsi Tarqorista idi.

Üçüncü məntəqə Buzao idi. Əsas neft sahəsi Policiori ilə Sarata idi.

Dördüncü məntəqəni təşkil edən Bucau isə başlıca olaraq iki neft sahəsinə ayrılmışdır. Bu neft sahələri də Semes ilə Moinesti idi.

Almanlar Rumıniyanın neft sahələrini beləcə dörd məntəqəyə ayırdıqdan sonra dərhal və ən geniş şəkildə istehsala başladılar. Almanların Rumıniya neft sahələrindəki parolu bu idi: “Çox... daha çox neft istehsal etmək... Durmadan, dincəlmədən çalışmaq və qüdrətli alman hərbi mexanizminin hərəkət qabiliyyətini artırmaq...”

Ancaq belə bir çalışma sonunda qorxunc alman mexanizmini hərəkətə gətirərək alman dövlətinin təsbit etdiyi dünya hakimiyyəti siyasətinin həyata keçmə şansını artırdı. 1910-cu ilə qədər həqiqətən bu sürətlə çalışan almanlar, mütamadi olaraq dünya hərbi üçün böyük tədarüklər gördülər. Birinci Dünya müharibəsi başlamazdan əvvəl Rumıniya neft sahələri üzərindəki hissələr bu şəkildə təsbit edilmişdir: Almaniya 120 milyon rumın pulu ilə başda, onu 95 milyon ley ilə İngiltərə təqib edirdi. Digər hissələr isə bu şəkildə bölünmüşdülər: Hollandiya 60 milyon ley, Fransa 30 milyon ley, Amerika Birləşmiş Ştatları 25 milyon ley, Rumıniya 17 milyon ley, Belçika 15 milyon ley, İtaliya 6 milyon ley və Avstraliya 5 milyon ley.

Rumıniya neft sahələri üzərindəki hissələr Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcına qədər eyni ilə

mühafizə edilmişdir. O tarixdən sonra və Türkiyənin Birinci Dünya müharibəsində iştirakı ilə Rumıniyanın işğalına qədər Rumıniya neft sahələrinin rumınlar işlətdilər. Ancaq üzdə belə görünməsinə baxmayaraq ingilislər Rumıniya hökuməti ilə gizlicə anlaşıaraq Rumıniya neft sahələrinə müttəfiqlərindən xəbərsiz sahib olmuşlar.

Birinci Dünya müharibəsi Almaniya və müttəfiqləri olan Osmanlı İmperiyası və Avstriya-Macarıstan İmperiyasının məğlubiyyəti ilə başa çatdıqdan sonra, Rumıniyanın neft sahələri də yeni bir statusa malik oldu.

Hissələr ortaya çıxdığı zaman, bütün dünya müharibəsi dövründə ingilislərin, dünyanın digər tərəflərində olduğu kimi, Rumıniya neft sahələrinə də hakim olduğu həqiqəti ortaya çıxmış oldu. Birinci Dünya müharibəsi sonunda imza edilən və Almaniyanın məğlubiyyətini ortaya qoyan “Versal müqaviləsi”, bütün Avropa və Orta Şərq neft sahələrində olduğu kimi Rumıniyadan da “Deutsche Orient Bank”ın fəaliyyətini dayandırdı və bu bankın Rumıniya neft sahələri üzərindəki hissələrini də ingilislərə verdi. Həqiqətən də 1928-ci ildə nəşr edilən rəsmi statistika məlumatlarına görə, Rumıniya neft sahələri üzərindəki xarici hissələrin mənzərəsi aşağıdakı kimi idi:

1 milyard 250 milyon ley ilə İngiltərə başta, 670 milyon ley ilə Fransa və Rumıniya ikinci yerdə idilər. Təqribən 380 milyon ley ilə Hollandiya, 120 milyon ley ilə İtalya, 80 milyon ley ilə Amerika, 20 milyon ley ilə Belçika hissə sahibi olurdu.

Diqqət edilərsə, Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında Rumıniya neft sahələrində ən çox hissə payları olan dövlət Almaniya idi. Bu neft sahələrinə yatırdığı sərmayə isə 120 milyon ley idi. Halbuki, Birinci Dünya müharibəsindən sonra elan edilən hissələr birinciyə nisbətən tam 10 dəfə artmışdır. Bu artımın isə neftin Birinci Dünya müharibəsində yenidən icad edilən və neftlə işləyən vasitələrin böyük bir sürətlə artmasından meydana gəldiyi açıq-aydındır. Ordular artıq təyyarə, tank və mazutla işləyən nəhəng hərbi gəmilərinə sahib idilər. Ayrıca hərbi qazanmaq üçün istifadə edilən texniki vasitələr bu sahədə ağılasığmaz dərəcədə irəlilədilər. Avtomobillər hər kəsə sərfəli bir vasitədir və bütün bu vasitələr, şəhərlərin elektrikliərini təmin edən generatorlar və qovşaqlar neftlə işləyirdi. Həqiqətən də neft bugünkü qədər çox sahədə istifadə olunmurdu. Lakin Birinci Dünya müharibəsi nefti cəhanşümlü bir qüdrət olaraq ortaya çıxartmışdır. Rumıniyada ingilis neft sahibkarlarının bitmək bilməyən hikkələri və ingilis diplomatiyasının da yardımı ilə əldə edilən bu nəticə böyük olmaqla birlikdə ingilisləri əsla qane etmirdi. Çünki Birinci Dünya müharibəsinin qalibi, dövrünün ən qüdrətli ordusuna sahib olan Fransa Rumıniyada ingilisləri məmun etməyən bir hissəyə sahib olmuşdur. İngilislər bu hissəni sanki istəmədən zorla vermişdilər. Çünki Fransa bu hissəni əldə etməkdə ısrarlı idi. Lakin Fransa istər zor gücünə, istərsə də başqa yollarla olsun, özünə lazım olan nefti hələlik əldə etmişdir.

Artıq insanlara iztirab verən hərbi bitmiş, sülh imzalanmışdır. Hər kəs Rumıniyadakı neft sahələrindən payını almış, hüsur qazanmışdır. Hər kəs razı idi. Hamı yeni bir dünya düzəni qurmaq istəyi arzusu ilə təhlükəsizliyə qovuşmuşdur. Lakin əslində insanlıq üçün rahatlıq ısrarla aranan və əsla tapılmayan bir şey idi. Həqiqətən də hərbi bitmişdir. Lakin insanlar rahatlıq tapmışdırlarmı? Hadisələr göstərirdi ki, rahatlıq insanlıq üçün ilğımdan başqa bir şey deyildir. Dövlətləri idarə edənlər rahat və hüsur içərisində yaşayacaqlarına, millətlərinin irəliləməsi üçün çalışma imkanlarını əldə etdiklərinə inandıqları bu dövrdə, işlər yenidən qızıışdı. Sülh aktı ilə birlikdə İngiltərə Entellijans Servisin və Deterdinqin casusları birgə fəaliyyətə başladılar. Əslində belə bir ayrı-seçkilik etmək də doğru deyildir. Çünki bu mübarizədə bütün bir casus ordusu yalnız nefti ingilislərə vermək üçün çalışmışı. Rumıniyada fəaliyyətə keçən casus ordusu, bu məmləkətdə gələcəkdə törədiləcək bir neçə yeni

hadisələrin planını hazırladı. Onlar müxtəlif kanallardan hərəkətə keçərək rumın mətbuatını ələ keçirdilər və ondan sonra da neftin milliləşdirilməsi fikri ətrafında geniş şəkildə təbliğat apardılar. Aparılan təbliğat nəticəsində xalq mətbuatın bu fikri ətrafında toplandı. Deterdinq istədiyi nəticəni əldə etmişdi. Xalq hazır idi və milliləşdirmə fikrini mənimsəmişdir. Geridə, rumın hökumətinə bunu elan etdirmək qalırdı. Deterdinq, heç bir məsələni təsadüflərin ixtiyarına buraxan bir adam deyildir. O Rumınyadakı fəaliyyətini planlaşdırarkən əlbəttə rumın hökumətini də nəzərə almaya bilməzdi. Bu xüsusi təmin etmək üçün böyük səylər sərf etməyə lüzum qalmadı. Rumın hökuməti onların istədiyini etməyə hazır idi. Beləcə ingilislər, istədikləri hədəfə çatdılar.

1921-ci ildə rumın hökuməti yeni bir neft qanunu çıxartdı. Bu qanuna görə, Rumınyada neft imtiyazı və işlətmə haqqı alacaq olan şirkətlərin sərmayələrinin ən azı 60%-i Rumıniya sərmayəsi olacaqdır. İngilislərin Rumınyada uzun illərdən bəri çalışan şirkətləri vardır. Ayrıca ingilislər rumınlarla da ortaq iş qurmuşdular. Bu qanunun çıxdığı gün, Rumınyada neft imtiyazı almış olan dövlətlərin mərkəzlərində bir bomba təsiri yaradarkən, Londonda sakitlik hökm sürürdü. Fransızlar, hollandiyalılar və digərləri bu qanunu sərt bir şəkildə protest etdilər. Təbii ki, ingilis hökuməti də buna qoşuldu. Onsuz da protest etməsə də, digər hissədar dövlətlərin nəzəri-diqqətini cəlb edəcəyini bilirdi. Buna imkan verməmək üçün də bu protestlərə daha əvvəl başladı. Lakin bütün bu protestləri Rumıniya hökuməti eşitmir, sanki qulaqları tıxanmışdır. Verdiyi mənasız cavablarla, bu protestlərə əhəmiyyət vermədiyini və öz hüdudları daxilində istədiyi kimi hərəkət edə biləcəyini elan etdi. Bu qanunu protestə etməyən və qanunun çıxarıldığı vaxt hər hansı bir təzyiq göstərməyən tək bir insan, tək müəssisə, Rumıniya neft sahələrinin yarıdan çoxuna sahib olan “Royyal Datç-Şell Qrup” ilə bu qrupun İdarə Heyətinin sədri Deterdinq idi. O, bütün bu təlaşlı çıxışlara, dövlətlərin etirazlarına seyirçi qalmış və sadəcə gülmüşdür. Deterdinq insanların nələrdən xoşlandığını, onları yola gətirmənin necə mümkün olduğunu, hansı vasitələrlə müraciət ediləcəyini hər kəsdən daha yaxşı bilirdi. Latın Amerikasında Amerika Birləşmiş Ştatlarının beynəlxalq miqyaslı böyük neft tresti “Standard Oyl”ı bitərəfləşdirmək üçün tətbiq etdiyi üsul və metodlar ona bu sahədə çox geniş təcrübələr qazandırmışdı. İndi isə, o təcrübələrdən istifadə etmənin tam zamanı idi. O da bunu etdi. Rumınyada yeni neft qanununun qəbulu ilə birlikdə kisenin ağzını açdı. Rumıniya neft sahələrindəki hakimiyyətini davam etdirmək üçün kimlərə və haralara nələr verdiyi bilinməz, lakin ingilis qızillərinin də cazibəsi təsirsiz qala bilməzdi. Həqiqətən də digər dövlətlərə tətbiq edilən qanun, Rumınyadakı ingilis-rumın iş adamlarının ortaq fəaliyyət göstərmələri səbəbindən Deterdinqin başında durduğu trestə tətbiq edilmədi.

Beləcə bu tarixdən etibarən, Deterdinqin yük qatarları və gəmiləri Orta Avropanın və Aralıq dənizinin ətrafında yerləşən məmləkətlərin hər tərəfinə neft daşımağa başladılar. Nəticədə Steau Romen nefti bütün Avropa bazarlarına hakim oldu.

Deterdinqin Rumınyaya neft sahələri üzərindəki hakimiyyəti 1924-cü ildən İkinci Dünya müharibəsinin başladığı tarixə qədər bütün əzəməti ilə davam etdi. Ancaq, İkinci Dünya müharibəsi zamanı Rumınyanın neft sahələrinə əvvəlcə almanlar, sonra da kommunist bloku yiyələndi.

NEFT VƏ OSMANLI İMPERİYASININ TALEYİ

İngilislər böyük imperiyalarını genişləndirmək və Aralıq dənizinə də hakim olmaq layihələrini XIX əsrin ilk yarısından sonra sürətlə tətbiq etməyə başladılar.

Admiral Nelsonun Trafalqarda əldə etdiyi böyük dəniz zəfərindən sonra, İngiltərə. Aralıq dənizində yeni hərbi bazalar əldə etdi. İngilislər bu bazalara dayanaraq Aralıq dənizini bir ingilis dənizi halına gətirdilər. Onlar dünya dənizlərində və bu arada mədəniyyətin beşiyi olan Aralıq dənizində də öz hakimiyyətlərini bərqərar etdikdən sonra, öz tacir təfəkkürlərinin hakim olduğu siyasətlərinin işığı altında, Yaxın və Orta Şərfin zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə yaxından təmasda olmağa başladılar.

İngilislərin təmasda olduqları bu torpaqlara, dünya siyasətinə böyük təsir gücünə malik olan Osmanlı İmperiyası hakim idi və ingilislərin göz dikdikləri təbii zənginliklərin hamısı bu imperiyanın daxilində yerləşirdi. Osmanlı İmperiyası taxtında isə 1877-ci ildən bəri imperiya tarixinin ən qüdrətli şəxsiyyətlərindən, əsrinin ən böyük siyasi xadimlərindən olan Sultan II Əbdülhəmid xan oturmuşdu. Şübhəsiz, onun torpaqları üzərində belə asanlıqla və rahatlıqla at oynadıla bilməzdi... Sultan II Əbdülhəmid xan, ingilislərin Osmanlı İmperiyası hüduqları daxilindəki yeraltı və yerüstü sərvətlərə hakim olmaq üçün etdikləri bütün təşəbbüsləri rədd etmiş və onlar üçün bir neçə sürprizlər hazırlamışdır.

İngilislər qətl etdirməyə müvəffəq olduqları Sultan Əbdüləziz xandan sonra Osmanlı İmperiyası taxtına Sultan V Muradın keçəcəyini və bu taxtı ölüncəyə qədər mühafizə edəcəyini ümid etdilər. Lakin nəticə ingilislərin gözlədiyi kimi olmadı.

Sultan V Murad taxta çıxdığı ilk gündən etibarən qarşılaşdığı bir neçə daxili siyasi hadisələrin təsirindən sarsıldı və bir müddət sonra imperiya taxtını qardaşı Sultan II Əbdülhəmid xanın xeyrinə tərk etdi.

Sultan II Əbdülhəmid xan, böyük dövlətlərin neft uğrunda mübarizəyə başladığı zaman Osmanlı taxtına çıxır və dövlətin taleyi ilə məşğul olmağa başlayır.

Onun taxta çıxmasından 20 il əvvəl, Qaliçiyada neft tapılmış, əvvəllər ingilis-fransız, sonralar isə, ingilis-alman-fransız və rus mücadiləsi başlamışdı. Sultan II Əbdülhəmid xan zamanında isə neft, bir çox sahələrdə qiymətsiz maddəyə çevrilmişdir. Neftin hər keçən gün artan qiyməti və bu qiymət məfhumu arasında da əhəmiyyət kəsb edən qüdrəti, Avropaya, daha sonra dünyaya hökm etmək iddiasını da isbat edən ingilisləri, çox ciddi və ölçüyə gəlməz bir mübarizəyə sövq etdi. Birliyini yeni tamamlayan, Bismarkın polad kimi iradəsi altında dünya siyasətinə qüdrətli bir dövlət olaraq girən Almaniya da, böyük dövlət olmanın şərtlərinin başında xam maddə qaynaqlarına sahib olmağın vacibliyini gözəl bilirdi.

Xam maddələrin əhəmiyyəti Orta Şərqdə və bütün böyük ticarət yolları keçən ərazilərdə Almaniya ilə İngiltərəni qarşı-qarşıya gətirdi. Orta Şərqdəki mübarizə Osmanlı İmperiyası torpaqları üzərində cərəyan edirdi. Gələcəkdə bu mübarizənin mərkəzini Osmanlı İmperiyası dağıldıqdan sonra, bir neçə kiçik və süni dövlətlər halında dünya xəritəsində yer alan ərəb dövlətləri təşkil edəcəkdi.

İngilislər türklərə xoş görünmək üçün, əvvəlcə Adana-Mersin dəmiryolu xəttinin çəkilməsi icazəsini

aldı. Onlar bu xətti inşa edərəkən, almanlar da İstanbulda Sultan II Əbdülhəmid xan ilə Bağdad dəmiryolunun inşasına dair danışıqlar apararaq ingilislər kimi imtiyaza sahib oldular. Qarşıya belə bir sual çıxır. Nə üçün ingilislər, istərsə də almanlar, Osmanlı İmperiyasının geniş hüduulları daxilində yalnız İraq və Suriya ərazisində imtiyazlar əldə etmək istəyirdilər? Bu sualın cavabı olduqca açıq-aşkar idi. Onsuz da sonrakı mübarizələr, Osmanlı İmperiyasının zorla Birinci Dünya müharibəsinə qatılması və nəhayət neftin ortaya çıxan cahanşümul əhəmiyyəti, bizi haqlı olaraq neft deyilən xam maddə üzərində durmağa sövq etməkdədir. Bəli, Osmanlı İmperiyasının üç qitəyə yayılan vüsətini gözümüzün qabağına gətirsək, hər iki dövlətin Mesopotamiyada da imtiyazlar almaq istəmələrini neftdən başqa bir səbəbə bağlamaq mümkün deyildir. Bu ərazi, dünyanın ən böyük neft ehtiyatlarına sahib idi. Bu hər iki dövlət, özlərini Osmanlı İmperiyasına dost kimi göstərmələrinə baxmayaraq, neft yataqları olan Mosulu ələ keçirməyə çalışırdılar. Hər iki dövlət bilirdi ki, neft adlanan bu xam maddəni kim daha əvvəl əldə edə bilsə, Avropaya, dolayısı ilə dünyaya hakim olacaqdır!

Neft hələ XIX əsrin ikinci yarısında mücadilə mövzusu olmuş, dövlətlər o zamandan bəri bir-birlərinə qarşı bu pis qoxulu maye üçün mübarizə bayraqlarını qaldırmışdılar. Lakin almanlar, ingilislərə nəzərən Osmanlı imperatoru Sultan II Əbdülhəmid xan nəzərində daha çox şansa sahib idilər. Bağdad dəmiryolu imtiyazını almaları bunun ən açıq-aydın dəliliidir. Yalnız, hər iki rəqib dövlətin verdikləri qərarlarda unuduqları bir tərəf vardı. Bu da, tədbirli və düşüncəli, böyük bir siyasət adamı olduğu dünya tərəfindən təsdiqlənən və bu xüsusiyyətləri ilə də tarixə düşən Sultan II Əbdülhəmid xanın mövcudiyyəti idi.

Sultan II Əbdülhəmid xan hər iki dövlətin Mesopotamiyadakı əsl və daima gizlətmək istədikləri məqsədlərini aydın anlayırdı. Sultan II Əbdülhəmid xan, Bağdad dəmiryolu imtiyazının dəstəkçisi “Deutsche Orient Bank” ilə “Deutsche Orient Palestina Bank”ın Osmanlı torpaqlarına küllü miqdarda sərmayə yatırımına səbəb olan dəmiryolu anlaşmasından, yəni, 1886-cı ildən dörd il sonra, 1890-cı ildə təhlükənin qarşısını ala biləcək tədbir gördü. Sultan II Əbdülhəmid xan bu tarixdə bir əmrlə Mosulun neft sahəsini “Padşahın mülkü” elan etdi. Sultan II Əbdülhəmid xanın bu qərarı, istər almanları, istərsə də ingilisləri dəhşətli dərəcədə sarsıtmışdır. Sultan II Əbdülhəmid xan hər iki dövlətin, hər çarəyə əlac qılaraq, böyük yatırımları göz altına alaraq girişdikləri sərbəst hərəkətlərlə əldə etmək istədikləri nəticəni bu əmrlə tarixə yazdırdı. Ancaq, əllərində edə biləcəkləri, daha doğrusu diplomatik yollarla edə biləcəkləri bir şey yox idi. Lakin həqiqətdə isə edəcəkləri çox şeylər vardı və Osmanlı İmperiyası başdan-başa Bosniya və Hersoqovinanın qarlı dağlarından Ərəbistanın isti çöllərinə qədər qanlı bir hərəb meydanına dönəcək, yanacaq, yıxılacaq, məmləkətin seçilmiş övladları Balkanlarda, Yəməndə, Ərəbistan çölündə əriyib gedəcəkdir...

Mosulun neft sahələri Məmalik-i Şahanə elan edilmişdir. Artıq bu iradəni dəyişdirmək, bu və ya başqa şəkllə salmaq mümkün deyildir. Bu üzdən də Mosulda neft imtiyazı almaq istəyən dövlətlər xəyal qırıqlığına uğradılar...

Beləcə, ingilislərin Uzaq Şərqiin neft sahələri ilə maraqlanmağa başladıkları və amerikalılarla çətin bir hərəb etdikləri tarix bu dövrə təsadüf edirdi. Deterdinq də o sıralarda Çində amerikalıları məğlub etmiş və Çin bazarlarını əlinə keçirmişdir. Çində amerikalılarla apardıqları çətin mübarizəni qazanan Deterdinq, bütün gücünü, 1890-cı ildə Orta Şərqə yönəltdi və ən mahir casuslarını Osmanlı İmperiyası torpaqlarına göndərdi. İngiltərə İmperiyası hökumətinin ən məşhur diplomatları da öz mövqelərini İstanbulda möhkəmlətdilər və durmadan Sultan II Əbdülhəmid xana təzyiqlər göstərdilər. Lakin diplomatik kanallarla edilən bütün bu təzyiqlər heç bir fayda vermədi. Sultan II Əbdülhəmid

xan bütün bu diplomatik təzyiqləri məharətlə sovuşdura bildi. 1896-cı ildə Deterdinq, İstanbuldakı ingilis səfiri ser Filip Kurrie vasitəsilə Babı Alini (Osmanlı hökuməti) və Sultan II Əbdülhəmid xanı bir daha sıxışdırdı. İngilislər, Babı Ali və sultan üzərində bu təzyiqləri icra edərkən, almanlar da İstanbuldakı səfirləri von Vangenheim vasitəsilə daha mülayim bir tərzdə imtiyazı əllərinə keçirmək üçün təşəbbüs göstərdilər. Bu hər iki təşəbbüs də nəticə vermədi. Lakin, Sultan II Əbdülhəmid xan, bu təzyiqlərə qarşı daha ciddi bir neçə tədbirlər görməkdə gecikmədi. Gördüyü tədbirlər, Akabe məsələsi ilə bağlı idi. İngilislər, istədikləri neft imtiyazını əldə etməyincə, bəsit bir çərçivədə baş verən hadisə halında Misir ilə Osmanlı İmperiyası arasında davam edən sərhəd məsələsini bir Misir-İngiltərə və Osmanlı İmperiyası məsələsi halına gətirməkdə gecikməmişdilər. İngiltərə türk tarixinə “Akabe məsələsi” olaraq keçən bu sərhəd ixtilafı ilə əlaqəli olaraq Osmanlı dövlətinə sərt bir nota verdi. Akabe məsələsinin başlanğıcı olan bu nota haqqında Sultan II Əbdülhəmid xan, ingilis diplomatiyasına gərəkli cavabı verməklə birlikdə, almanların imtiyazlarını genişləndirdi. Beləcə, Avropanın ən qüvvətli quru qoşununa və qüdrətli donanmaya sahib olan almanları tamamilən özünə bağladı. İngilislər, qarşılarında alman qüdrətini görəncə Akabe önlərindəki donanmalarını nümayiş etdirmələrindən vaz keçdikləri kimi, Misir əsgərlərinin ixtilafı məntəqələrdən çəkilmələrini də təmin etdilər.

Sultan II Əbdülhəmid xanın imzaladığı yeni imtiyaz fərmanı “Deutsche Orient Bank”a Hicaz dəmiryolunu da içinə alan geniş haqlar verirdi. Sultan II Əbdülhəmid xanın səltənəti boyunca tətbiq etmiş olduğu, Avropanın böyük dövlətlərini bir-birlərinə salışdırmaq siyasətinin davamı olaraq, “Deutsche Orient Bank”a verilən imtiyaz, bu siyasətə tipik bir nümunədir. Bu imtiyazla birlikdə İngiltərə ilə Almaniya dünya hakimiyyəti yolundakı mübarizə mərkəzlərini Ərəbistan yarımadası ilə İstanbula nəql etdi.

Neft yenə də gizli xidmət orqanlarının vasitəsilə böyük sərmayələrin çarpışmasına və sel kimi qan axmasına səbəb oldu. Və... təəssüflə söyləmək lazım gəlir ki, bu mübarizənin aparıldığı torpaqlar Osmanlı İmperiyasının hüduqları içərisində idi və axan qan türk qanı idi...

Hər iki dövlətin yeni siyasəti Babı Aliyə və sultana təzyiqlər göstərmək üzərində qurulmuşdur. Hərçənd ki, almanların əldə etdikləri bu imtiyazlar tamamilə, dövlətin dəmiryolu siyasətinə yönəlmişdir. Lakin, bu imtiyazlar onları təmin etmirdi. Onların hədəfi Mosulun neft sahələri idi. İngilislər isə Osmanlı dövləti nəzərində ikinci dövlət durumuna düşmək istəmir və əllərində olan dünya hakimiyyətinə kölgə düşməsinə arzulamırdılar. Bu baxımdan, hər iki dövlət, istər sultan, istərsə Babı Ali nəzdində təşəbbüs və təzyiqlərini durmadan artırdılar. Lakin dünya siyasətindən tamamilə xəbərdar olan Sultan II Əbdülhəmid xan, bütün bu təzyiqlər və təhdidlərin daha irəliyə gedə bilməyəcəyini başa düşürdü. O, bilirdi ki, imperiya, İngiltərə tərəfindən təcavüzə uğradığı təqdirdə almanların, Almaniya tərəfindən istiqlalı təhdid edildiyi təqdirdə də ingilislərin yardımlarına nail olacaqdır. Qaldı ki, Sultan II Əbdülhəmid xanın almanlara vermiş olduğu Hicaz dəmiryolu imtiyazı, “Deutsche Orient Bank” təəhhüdlərini yerinə yetirmədiyi üçün qısa bir müddət sonra ləğv edilmişdir. Lakin bu ləğvin əsl səbəbi isə bambaşqa idi. Sultan II Əbdülhəmid xan Akabe məsələsində, almanlardan bir vasitə olaraq istifadə etmişdir.

Almanlar, Osmanlı İmperiyasına qoyduqları böyük sərmayənin Hicaz dəmiryolu imtiyazının ləğvi ilə təhlükəyə girdiyini görəncə, Sultan II Əbdülhəmid xana öz etirazlarını bildirdilər. Almaniyanın İstanbuldakı səfiri Sultan II Əbdülhəmid xana hədələyici bir dillə belə deyirdi:

“- Almaniya İmperiyası, Osmanlı İmperiyası ilə imzaladığı bütün anlaşmaları tətbiq etmək qərarındadır. Lakin, Almaniya İmperiyasının bu qərarını tətbiq etmək üçün irəli sürdüyü tələbləri

vardır və bu tələblərdən biri Mosulun neft sahəsi üçün də imtiyaz almaqdır.”

Sultan II Əbdülhəmid xan bu təklifi gözləyirdi. Alman səfiri von Vangenheima 1890-cı il tarixli fərmanı xatırlatmaqla kifayətləndi. Mosul və ətrafındakı neft sahələrinin Məmalik-i Şahanədən olduğunu, hər hansı bir şəkildə imtiyaz vermək haqqının ona aid olmadığını bildirdi.

Yıldız sarayı ilə Babı Ali arasında cərəyan edən ingilis və alman səfirlərinin əsəblərini korlayan çekişmələrin əsas mərkəzini məhdudiyyətli Mosul neft sahələri təşkil edirdi. Bu ixtilaf Sultan II Əbdülhəmid xanın İttihad və Tərəqqi Partiyası tərəfindən taxtından endirildiyi 1908-ci ilin əvvəlinə qədər davam etdi...

Sultan II Əbdülhəmid xan taxtından endirildiyi ilə qədər 1890-cı il tarixli fərmanın ruhuna böyük bir sədaqətlə və həssaslıqla sadıq qaldı. Heç bir dövlətə, Mosul və ətrafında aparılan bütün diplomatik təzyiqlərə baxmayaraq neft imtiyazı vermədi.

1908-ci il Osmanlı İmperiyasının istər taleyi, istərsə də sonu üçün ən böhranlı bir dövrdür. Bu dövr ilə birlikdə daxili və xarici təzyiqlər başladı. Beləliklə İttihad və Tərəqqi Partiyasının 24 iyul çevrilişi bu dövrün başlanğıcı oldu. Bu tarixdə “Hərəkət ordusu” adı altında İstanbulu işğal və talan edən rum-bolqar-serb-xorvat və alban quldur dəstələrinin də içində olduğu Üçüncü Ordu, bütün məmləkətə hakim idi. Mahmud Şövkət paşa və İttihad və Tərəqqi Partiyası, mənbəyinin haradan alındığı bilinməyən bir ilhamla güzəşt siyasətinə başlamışdır.

Sultan II Əbdülhəmid xanın varlığına qədər Məmalik-i Şahanə olaraq elan edilmiş neft sahələri, 1908-ci il iyulun 24-də Ticarət və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin sərəncamına verildi.

YAXIN ŞƏRQİN NEFT SAHƏLƏRİ UĞRUNDA MÜCADİLƏ

Iraqdakı zəngin neft sahələri Trablusqərbi, Balkan yarımadasını atəş altına qoydu və insanlıq tarixində qorxunc bir ləkə olacaq Balan qırğını kinlə və hirsələ körüklədi. Yalnız Balkan qırğınında yüz mindən çox türk öldürüldü. Bir neçə yüz min türk də yersiz yurduz qaldı. Bütün bunlar neft üçün edildi. Bəli...Yalnız neft üçün...

Bütün bu hadisələr qarşısında sarsılmış vəziyyətə düşən alman siyasətçiləri isə Orta Şərqdə hakimiyyətlərini möhkəmlətmək məqədi ilə Aralıq dənizində yerləşdirəcəkləri donanma üçün hərbi baza əldə etmək təşəbbüsündən əl çəkdi və Aralıq dənizini müvəqqəti olaraq qüdrətli ingilis donanmasının ixtiyarına buraxdı.

İngilislər Balkan yarımadasında, Trablusqərbdə və Osmanlı İmeiyasının digər məntəqələrində qızışdırdıqları ünsürlərlə ortalığı qana boyayarkən demək istəyirdilər ki, Orta-Şərqnin nefti mütləq ingilislərin malı olacaqdır.

Hadisələrin inkişafı göstərmişdir ki, ingilislər bu nöqtədə qərarlı idilər. Bu sahəyə, yəni Orta Şərqə doğru yönələcək hər bir təhlükəni bitərəfləşdirməyə çalışmışlar. İngilislərin bu nöqtəyi-nəzərini daha ətraflı anlama bilmək üçün bir az geriyə, 1908-ci ilə dönməyə məcburuq.

İngiltərənin İcmalar Palatasında 1908-ci ilin büdcəsi müzakirə edilməkdədir. Müzakirələr sırasında Hindistan büdcəsi müzakirə olunarkən söz alan lord Kerzon, aşağıdakıları söyləmişdir:

“1857-ci ildə Hindistan, istər dəniz, istərsə də torpaq tərəfdən Avropa dövlətlərinin əhalisindən tamamilə təcrid olunmuşdur. O tarixdə, hələ şərqə və cənuba doğru hərəkətə başlamamış Rusiyanın ən uzaq sərhədi ilə Hindistan sərhədi arasında yüzlərcə mil məsafə var idi. O tarixdə, İranın şimal sərhədinə hələ enməmiş olan Rusiya Hindistandan İran-Əfqanıstan-Pamir dağları və Çin ətəkləri ilə ayrılırdı. 1857-ci ildə Fransa hələ Hindi-Çinə yerləşməmiş, Almaniya da tam birləşmiş dövlət halında deyildi.

Bu gün isə, bütün Şimali İran, İranın paytaxtı və Bəsrə körfəzi Rusiya sərhədinə o qədər yaxındır ki, Rusiya buraları bir neçə gün içində istila etməyə qadirdir. Əfqanıstan ilə birlikdə hərəkət edən Rusiya Mancuriyanı zəbt etdiyi kimi, Çin Türküstanını və Monqolustanı da əminliklə və sürətli bir şəkildə zəbt edəcəkdir.

Hindi-Çində böyük bir müstəmləkə təsis etmiş və sərhədlərini Böyük Britaniyaya qədər uzatmış olan Fransa, indi, şimaldan Çin ölkəsinin içəri tərəflərinə sızmağa çalışır və bunun üçün böyük bir dəyanət və mətanət göstərir. İndiyə qədər Orta Şərqə yerləşməmiş olan Almaniya iqtisadi qayələrlə Əlcəzairə (Mesopotamiya) və İraqa soxulmağa çalışırdı. Almaniya çar-naçar siyasi nəticələr meydana gətirəcək olan bu iqtisadi siyasətində, ona yardımçı olmağımızı tələb edir.

İngiltərə, indiki halda şərqnin ən böyük tacir millətidir. Lakin onun yarım əsr əvvəl malik olduğu inhisar artıq mövcud deyildir. Köhnə hakimiyyətini itirmiş olan İngiltərə ticarəti, keçmişdəki kimi əcnəbi tacirin namuskarənə - rəqabəti ilə deyil, bəlkə hökumətlərin açıq və gizli təşviqləri ilə təhdid edilir...”

Lord Kerzonun İngiltərə İcmalar Palatasında söylədiyi bu sözlərdə çox böyük bir həqiqət var idi. Əslində İngiltərə Orta Şərqdə artıq təkbaşına hərəkət sərbəstliyinə sahib deyildir. Almaniya, Fransa,

Rusiya və Amerika ona ciddi rəqiblər olaraq ortaya çıxmışdılar. Bu rəqabətin əsas mərkəzini də bu sözlərin söyləndiyi tarixdə Orta Şərq neft sahələri təşkil edirdi.

Lord Kerzonun İngiltərə İcmalar Palatasında verdiyi bu bəyanatın üzərindən çox zaman keçmədən, eynilə 1908-ci ildə, İngiltərə Uzaq Şərqdə həyata keçirdiyi siyasi bir gedişlə, az bir müddətə də olsa Rusiyanı oyundankənar vəziyyətə salmışdır.

Bu siyasi manevr, 1904-1905-ci illər Rusiya-Yaponiya müharibəsinə yol açdı. Rusiya bu müharibədə məğlubiyyətə uğrayınca, İngiltərənin düşmənlərindən birisi Orta Şərqdən müvəqqəti bir zaman üçün də olsa uzaqlaşdırılmış oldu. Beləcə İngiltərə digər düşmənləri ilə Orta Şərqdə daha rahat mücadilə imkanını əldə etdi.

Neft nələrə qadir deyil...Hər şey, bu pis qoxulu qara rəngli maye uğrunda baş verirdi. İngiltərə əlinə keçirdiyi bu ən böyük güc qaynaqlarını gələcəkdə əldən çıxarmamaq üçün çox ciddi bir siyasət irəli sürürdü. Əsasən İngiltərə İmperiyasının quruluşu da bu böyük siyasətə dayanırdı. İngiltərənin böyük neftli əraziləri ələ keçirmək üçün yürütdüyü siyasət digər böyük dövlətlər tərəfindən həssaslıqla təqib edilirdi. Hakimiyyət üçün çarpışan bu nəhənglərdən xüsusilə, Almaniya İngiltərənin bu siyasətini addım-addım təqib edirdi. XIX əsrin ən böyük iqtisadçılarından birisi olan alman Fridrix List bu siyasəti belə izah edirdi:

“İngiltərə İmperiyasının böyük xam maddə qaynaqlarını ələ keçirmək siyasəti, Cəbəlüttariq, Malta, Kirit və Kipr üzərindən keçib Süveyş və Qahirəni, oradan Şam və Bağdada qədər uzanacaq böyük körpünün İngiltərə tərəfindən nə zaman inşa olunacağını hələ də yaşayan insanlardan heç biri bilməz. Bununla belə burasını da söyləyə bilərik ki, dünya günün birində bu möhtəşəm təsəvvürün önə çıxarıldığını görəcəkdir. Dünyanın o biri ucuna qədər uzanacaq bu ingilis körpüsünün Avropa tərəfindəki sütunları çoxdan bəri qurulmuşdur. Bu sütunlar 1704-cü ildə əldə edilən Cəbəlüttariq və 1814-cü ildə işğal edilən Malta adasıdır. Bu körpünün Afrikadakı sütunları 1875 və 1881-ci illərdə inşa edilmişdir ki, bunlardan ilki Süveyş və ikincisi isə Qahirədir. Körpünün Asya qitəsindəki istinadgahlarının Şam və Bağdadda təsisi düşünülmüş ola bilər. Ayrıca ingilis hakimiyyəti Skutura adası üzərində 1831-ci ildə və Aden üzərində isə 1835-ci ildə təsis edilmişdir. İngiltərə Suriya tərəfindən Misiri hədələyən Osmanlı təhlükəsinə qarşı bir sədd çəkmək üçün Turisina yarımadasındakı Akabe qalasını da hakimiyyəti altına almışdı. Cahanı mühasirəyə alan bu böyük xəttin tam ortasında və İran ilə Misir arasında bir məntəqə vardır ki, hələ İngiltərənin hakimiyyəti altına düşməmişdir. Bu məntəqə Osmanlı hakimiyyəti altında olan Ərəbistan yarımadası, Suriya və İraqdan ibarətdir.”

Bu yazının yazıldığı tarixdə İngiltərə buralara hələ sahib olmamışdır. Lakin, İrandakı neft sahələrinin mütləq sahibi idi və bu neft sahəsinə uyğun olaraq bütün Ərəbistan yarımadasına şamil olan üsyanlar silsiləsinin ilkini hərəkətə keçirmiş olurdu.

Hərəkətə keçən bu qorxunc çarxın arxasında isə, dünya neft hakimi ser Deterdinqin üzünü görməmək mümkün deyildir. Əslində bu üsyanların, ixtilafların və qətlərin davam etdiyi yerlər, dünyanın ən böyük neft sahələri olması çoxdan bəri təsbit edilmişdir. Həqiqətən də Osmanlı İmperiyası hüduqları daxilindəki bu üsyan və ixtilaflar məntəqələrin daha yaxın olmaq və zərbəni tam zamanında vura bilmək üçün İngiltərə bütün qüvvələrini bu nöqtəyə yönəltdi. İngiltərə Ərəbistan yarımadasına həmhüdudd olan Misiri Orta Şərq siyasətinin mərkəzi halına gətirdi. Misir, eyni zamanda ingilislərin Aralıq dənizində olan Silahlı Qüvvələrinin Baş Komandanlığının qərargahı oldu. Bu məqsədlə 1911-ci ilin avqust ayında, sonraları İngiltərə İmperiyasının müdafiə naziri olacaq adam lord Kitchner sələflərinin heç birisinin malik olmadıqları geniş səlahiyyətlərlə İngiltərə hökumətinin Misirdəki fəvqəladə komissarlığına təyin edildi. Bu təyinat ilə birlikdə, İngiltərənin Aralıq dənizindəki Silahlı

Qüvvələrinin Komandanlığının qərargahı da Qahirəyə köçürüldü.

Xüsusilə Aralıq dənizi balansında mühüm bir rol oynayacaq olan bu qərargahın Qahirəyə köçürülməsi də göstərir ki, İngiltərə, Anadolu və Orta Şərqdə Almaniya, Rusiya və Fransa ilə girişdiyi iqtisadi, daha doğrusu neft mücadiləsində daha sürətli və daha ciddi hərəkət etməyə qərarlı idi.

Lord Kitchner Misirdə hələ izləri silinməmiş olan və Sultan II Əbdülhəmid xanın Midillinin dörd hərbi gəmi ilə işğalının müqabilində İskəndəriyyə üsyanından dərs almış və Misirdə yeni bir siyasətin təməlini atmaq üçün hərəkətə keçmişdir. Bu siyasət İskəndəriyyə üsyanında da müşahidə edildiyi kimi, Sultan II Əbdülhəmid xanın xilafət müəssisəsindən faydalanmasına mane olacaq olan “Misir milliyətçiliyi” siyasəti idi. Yəni başqa bir sözlə desək “Böyük Misir” siyasəti.

Lord Kitchner 1908-ci il çevrilişini reallaşdıranların anlamadıqları bir nöqtəni görmüşdür. Bu nöqtə millətlərin millətçilik fikri idi.

Osmanlı İmperiyasında hüriyyəət-qardaşlıq-ədalət-müsavət adı altında reallaşdırılan 1908-ci il çevrilişi və qeyri-islami ünsürlər tərəfindən başlayan milli hərəkətlər Londonun istədiyi şəraitin yaranmasına imkan verdi. Əsasən London ser Bokstona Balkan yarımadasında boş yerə vəzifə verməmişdir. Onun Balkan yarımadasında əldə etmək istədiyi şey, indi lord Kitchnerin sahib olduğu sərbəstlik idi. Artıq İngiltərənin arzuladığı şərait meydana gəlmişdir.

Lord Kitchner bu şəraitdən tam mənası ilə faydalana bildi. İngiltərəni Orta Şərq neft sahələrinə, yəni Mosulun neft sahələrinə götürəcək olan yol Qahirədən keçirdi. Kitchner Misirdəki panislamizm hərəkətini ustaca bir təbliğatla pan-yegiptien hərəkəti halına gətirmişdir. Beləcə Misir ilə islam xəlifəsi arasındakı münasibət həddindən artıq kəskinləşdi. Bu siyasəti ilə lord Kitchner Misir millətçilərinin daxili istiqlal parolunu, Böyük Misir layihəsinə qurban verilməyə müvəffəq oldu. Beləliklə İngiltərə, Orta Şərqdə, yəni dünyanın ən böyük neft sahələrindən birində tam bir sərbəstliyə sahib oldu.

İngilislər Misiri Aralıq dənizində yerləşmiş silahlı qüvvələrinin mərkəzi halına gətirərkən, Almaniya Aralıq dənizi məsələsini artıq qəti olaraq həll etməyin vacibliyini duydu. Getdikcə qüvvətlənən donanması üçün Aralıq dənizində bir hərbi baza əldə etmək Almaniya üçün qaçılmaz bir zərurət halına gəlmişdir. Lakin bu hərbi baza əldə edilincəyə qədər daha başqa ciddi tədbirlər görmək lazım idi. Berlindəki alman siyasətçiləri, alman hökuməti Aralıq dənizində bir hərbi baza əldə etmək üçün son qüvvələrinə qədər səy göstərərək, Almaniyanın donanma komandanlığının tələbi qarşısında Aralıq dənizinə bir alman donanması göndərməyi qərara aldı. Bu donanmaya, Almaniyanın Orta Şərqdəki iqtisadi mənfəətləri ilə, Mosul neftini əldə etmək üçün inşasına başladığı Bağdad dəmir yolu xətti imtiyazını qorumaqla tapşırılmışdı.

Beləliklə neft yenə də öz hökmünü göstərdi və Aralıq dənizində ingilis və alman donanmalarını qarşı qarşıya gətirdi.

1912-ci il noyabrın 6-da Almaniyanın donanması ona həvalə edilən vəzifəni yerinə yetirmək üçün Aralıq dənizinə hərəkət etdi. Ertəsi gün, yəni 1912-ci il noyabrın 7-də casus Volfun verdiyi xəbərdə kontr-admiral Tromlerin komandası altında Aralıq dənizində üzəcək bir alman donanmasının qurulduğu bildirilirdi.

Alman hökumətinin bu qərarı, bütün Avropada böyük narahatlıqla qarşılandı. Almanların bu hərəkətlərindən və Aralıq dənizinə bir donanma göndərməsindən ən çox fransızlar narahat olurdular. Fransız mətbuatı almanların bu hərəkətini ağır bir dillə tənqid edir və sülhü təhdid edən bu hərəkətin vahiməli nəticələr verəcəyini irəli sürürdülər. İngilislərdən hələ heç bir səs çıxmırdı.

Alman donanmasının Aralıq dənizinə girməsindən bir gün sonra, yəni 1912-ci il noyabrın 15-də Parisdə çıxan “Le Temps” qəzeti Aralıq dənizinə girən alman donanması haqqında bu məlumatı verirdi:

“Almaniya Aralıq dənizində kontr-admiral Tromlerin komandanlığında bir donanma qurmuşdur. Bu donanmanın admiral breyd–vimpeli “Qoben” (sonradan “Yavuz” olan kreysər) zirehli kreysəri olacaqdır. Bu zirehli kreysər “Breslau” (sonradan “Midilli”) adlı kiçik bir kreysərlə birlikdə alman sularından hərəkət etmişdilər. Bunlar şərq sularında “Arta”, “Vineta” və “Vejeer” adlarındakı kiçik kreysərlərlə birləşəcəklər. “Drezden” və “Sttetin” kreysəri də onlara qoşulacaqdır.”

1912-ci il dekabrın 12-də, alman mətbuatında bu donanmanın əsas vəzifəsi haqqında daha ətraflı məlumatlar nəşr edildi. “Berliner Borsen Kurier” məsələnin iç-üzünü bu yazısı ilə daha açıq şəkildə ortaya qoydu:

“Aralıq dənizinin şərq hövzəsindəki alman iqtisadi mənfəətlərinin nə qədər mühüm olduğunu, Almaniyanın Aralıq dənizinə yolladığı donanmanın sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra (Balkan sülhü) orada davam etdirəcəyi ilə də anlaşıla bilər. Əgər böyük dövlətlər, sülh qərarlarına əməl etmədikləri təqdirdə, Almaniya Aralıq dənizində bir hərbi bazaya malik olmaq arzusunu izhar edəcəkdir. Bu hərbi baza ehtimal ki, İskəndərün limanı ola bilər.”

Bu məqalə açıq aydın göstərirdi ki, Almaniya, ingilislərin neftə daha yaxın olmaq üçün Qahirədə qurduqları əsas qərargahlarının müqabilində, Aralıq dənizi donanmasını qurmuşdur. Almanlar ingilislərin Qahirəyə yerləşmələrinə cavab olaraq Mosul və Bəsrə körfəzinə bir neçə yüz kilometr məsafədəki İskəndərün limanına yerləşmək istəyirdilər.

İNGİLİS-ALMAN RƏQABƏTİ

Almaniyanın, Aralıq dənizinə güclü bir eskadriliya göndərməsi Londonda da gərgin bir atmosferin yaranmasına səbəb oldu. Londonda Orta Şərq neft sahələrinə küllü miqdarda sərmayə qoyan müəssisələr (əsasən İngiltərə Dəniz Birinci Lordluğu ilə İngiltərə Entellijans Servis) susurdular. Ancaq bu sakitlik, bir fırtınanın başlanğıcına dəlalət edən sıxıntılı bir səssizlik idi. Görəsən İngiltərə Birinci Dəniz Lordluğu ilə Entellijans Servis Almaniyanın bu hərəkətinə necə münasibət göstərəcəklər? Bu sualın cavabını Balkan müharibəsində və onun səbəblərində axtarmaq lazımdır. İngilislər almanların bu hərəkətlərinə cavab vermədilər. Onlar lazım gələndə susmağı bacarırlar. Onda, qarşıya belə bir sual çıxır. Bu səssizlik nə zamana qədər davam edəcəkdi?

1912-ci il iyulun 11-də İngiltərə parlamentinin aşağı palatasında İngiltərənin Aralıq dənizi siyasəti və Almaniyanın Aralıq dənizinə yeritdiyi donanma ilə əlaqədar müzakirələr cərəyan edir. O gün aşağı palatada çıxış edən İngiltərənin xarici işlər naziri ser Edvar Qrey bu donanma ilə əlaqədar olaraq bunları söyləmişdir:

“Bizim Aralıq dənizindəki bütün eskadriliyalara qarşı dura biləcək qüvvətli eskadrilyalar toplamağımıza ehtiyacımız yoxdur. Əgər biz Aralıq dənizindən tamamilə nəzər-diqqətimizi çəkərək buna əhəmiyyətsiz iş kimi baxarıqsa, onda siyasi nöqtəyi-nəzərdən nüfuzumuz çox müşkül olacaqdır. Biz güclü Aralıq dənizi dövləti olmaq üçün orada kafi dəniz qüvvələri təşkil etməyə məcburuq”. Ser Edvar Qreyin bu çıxışı göstərir ki, İngiltərə Orta Şərqdəki böyük iqtisadi mənfəətlərini itirmək niyyətində deyildir. Sadəcə olaraq, Aralıq dənizində güclü bir donanmanın saxlanmasını vacib sayırdı. Bu zərurətin arxasında İngiltərənin ona Orta Şərq – Hindistan yolu üzərindəki böyük daxili dəniz dövlətlərindən biri olmaq fikri hakimdir. Ser Edvar Qreydən sonra, yəni iyulun 22-də İngiltərə Dəniz Birinci Lordu ser Vinston Çörçillin çıxış edərək xarici işlər nazirinin sözlərini təsdiq edərək bunları söyləyir:

“Maltada dəmirdən olan altı dənə köhnə hərbi gəmisi yerinə İnensaybl sistemində dörd ədəd zirehli kreyser göndərməyə qərar verdik. Bu gəmilər bazalara gedib çatana qədər hələlik Aralıq dənizində, qüvvətli bir kreyser eskadrilyasını təşkil edəcəklər.

Bundan başqa, bu gün orada olan dörd gəminin yerinə modern və daha qüvvətli silahlara malik dörd hərbi kreyseri eskadrilyasını artırmaq və gücləndirmək fikrindəyik. Bu cür hərbi dəniz qüvvəsi ticarətimizi himayə etmək üçün kafidir. Bu hərbi dəniz qüvvəsinin fransız donanması ilə müştərək hərəkət etməsi Aralıq dənizində ehtimal olunan bütün təşəbbüslərə yardımçı olacaqdır.”

Göründüyü kimi İngiltərə heç bir hadisəni təsadüfi saymırdı. Aralıq dənizindəki qüvvətli ingilis eskadrilyasının fransız eskadrilyası da dəstəkləyirdi. Alman təhlükəsinə qarşı Fransa İngiltərə ilə olan mübahisəli məsələlərini bir tərəfə qoyaraq İngiltərə ilə birlikdə Almaniya qarşı dayanırdı. Fransa bu zaman İngiltərənin Suriya müstəmləkəsini ona təklif etməsini qənimət bilmişdi. Halbuki, əslində məsələ bu cür idi: İngiltərəni aşağı palatada Aralıq dənizindəki alman donanmasının vəziyyətini müzakirəyə sövq edən səbəb, İngiltərə Dəniz Birinci Lordluğu ilə Entellijans Servisin Orta Şərq neft sahələrinə yatırıqları böyük sərmayəni və nefti qarantıya altına almaq istəyindən ibarət idi. Böyük armadalar hər dəfəki kimi hərəkətə keçir və neftə tuşlanmış alman toplarını beləcə bitərəfləşdirmək istəyirdilər. Ancaq, çox qərribə idi ki, Uzaq Şərq siyasətində biabırçı şəkildə iflasa uğrayan, Yaponiya ilə apardığı 1904-1905-ci illər müharibəsində məğlub olmaqla bərabər donan-

masının mühüm bir hissəsini itirmiş olan Rusiya daboş durmurdu.

İngiltərə və Almaniya donanmaları Aralıq dənizində qarşı-qarşıya gəldikləri zaman ruslar bu vəziyyətdən istifadə etmək fürsətini əldən vermədilər. Rusiya Osmanlı İmperiyasının Şərqi vilayətini təhlükə altına alan böyük dövlətlərə rəsmi nota ilə etirazını bildirdi. Ruslar böyük neft sahələrini əhatə edən və neft istehsalçılarının üzünə bağlı olan imperiyanın Şərqi vilayətləri üzərində onların da haqqı olduğu iddiasını irəli sürməyə başladılar. Ruslar Şərqi Anadolunu da kəsb keçən və İskəndərünə enən ayrılmış bir xəttin şərqindəki ərazilərdə status-kvonu qoruyub saxlamağa məcbur olduqlarına dair ikinci notanı da böyük dövlətlərə verdilər. Əslində sərt bir dildə yazılmış hər iki notada böyük dövlətlərin bu xəttin şərqindəki ərazilərdə hər necə olursa olsun status-kvoya riayət etmələrini, əgər status-kvo bu dövlətlər tərəfindən pozularsa Rusiyanın da gələcəkdə bəzi tədbirlər görəcəyi bildirilirdi.

Rusların Ermənistan planı Ərzurum da daxil olmaqla İskəndərünə enən ayrıca xəttin şərq hissəsi idi. Xəttin şərqində qalan ərazi bu gün türk neftinin istehsal edildiyi yerlərdir...Ruslar böyük dövlətlərə verdikləri notalarla etirazlarını almanların Bağdad dəmir yolu imtiyazını almış olduğuna görə bildirirdi. Əslində Bağdad dəmir yolu tamamilə neft sahələrini əhatə edən bir keçid idi. İstər ruslar, istərsə də ingilislər bundan çox narahat olmuşdular. Nəhayət, ruslar, bu sərt notaların faydasını gördülər. Almanlar ingilislərlə Orta Şərqi neftinə görə qarşı-qarşıya qaldıqları bir vəziyyətdə Rusiya ilə toqquşmaq istəmədiklərindən Bağdad xəttinin keçəcəyi yeri dəyişdirdilər. Rusiyanın xarici siyasətini yönəldənlər dövrün ən qüdrətli dövləti olan Almaniyayı güzəştə getməyə məcbur etdikdən sonra, əzəli və əbədi rus xəyalı olan isti dənizlərə enmək, boğazlar üzərində haqq iddia etmək, Bismarkın dediyi kimi “Aralıq dənizinin açarlarını” əllərinə keçirmək üçün aktiv bir siyasət yürütməyə başladılar. Rusların bu siyasətini Parisdə nəşr olunan “Petit Journal” qəzetinin İstanbul müxbiri Ojen Osvani Peterburq Teleqraf Agentliyinin İstanbul müxbiri Dokotovski ilə ingilis-alman donanmalarının Aralıq dənizində qarşılıqlı toplaşmaları və boğazlar barədə etdiyi söhbəti mətbuata ötürür. O, Dokotovskinin ona söylədiklərini 1912-ci il yanvarın 25-də belə bildirirdi:

“Rusiya İstanbulun ətraf əraziləri də daxil olmaqla Qara dəniz boğazının əllərində qalmasını yox, Rusiyanın əlinə keçməsinə istəməkdədir. Əslində mənfəətlərini qorumaq haqqında Rusiya, türklər ilə daima dil tapa biləcəkdir. Rusiya digər hər hansı bir hərəkəti rədd edəcək və İstanbulun beynəlmiləl bir şəhər halına gəlməsini qətiyyənlə qəbul etməyəcəkdir.

Ordusu və dəniz qüvvələri hər nə vəziyyətdə olursa olsun, Rusiya bu nöqtəyi-nəzəri müdafiə etmək üçün hətta lazım gələrsə müharibə etməyə də razıdır. Bu, onun üçün bir həyatı məsələ idi. İqtidarda hansı hökumət olursa olsun, Rusiyanın bu qərarı qətidir. Çünki bu məsələ bir partiyanın fikri olmayaraq tamamilə milli bir arzuya istinad etməkdədir”.

Bu sözlər açıqca olaraq göstərir ki, Rusiya özünün təhlükəsizliyini qorumaq istəyindən başqa, boğazlardan çıxışı təmin etmək və İran məsələsində də söz sahibi olmaq arzusundadır. Rusiyanın İranda söz sahibi olması və Aralıq dənizinə enməsi, neftə müdaxilə etməsi, yəni neft mövzusunda söz sahibi olması deməkdir. Rusiya bununla, onu İranın neft sahələrindən uzaqlaşdıran 1907-ci ildə bağlanmış İngiltərə-Rusiya anlaşmasını da ləğv etməklə İngiltərəni bitərəfləşdirmək niyyətində idi. Rusiya, Dokotovskinin bu bəyanatı verməsindən qısa bir müddət əvvəl, yəni 1912-ci il yanvarın 6-da boğazlar məsələsi haqqında Osmanlı İmperiyasına bir nota vermişdi. “Le Temps” qəzetinin İstanbul müxbiri İstanbuldan nota haqqında qəzetə göndərdiyi teleqrafda yazırdı:

“Rusiya hökuməti, Türkiyəyə verdiyi bir notada Qara dəniz və Çanaqqala boğazlarının Rusiyanın Qara dənizdə olan donanmasının üzünə açılmasını və eyni zamanda digər dövlətlərin hərbi gəmilərinin

üzünə bağlanmasını tələb etmişdir. Rusiyanın bu təşəbbüsünün Qars sərhədində geniş miqyasda əsgər toplanması şayiələri ilə əlaqədar olduğu zənn edilirdi. Lakin hər nə olursa olsun, heç bir Osmanlı hökumətinin, Türkiyəni rus himayəsi altında bəsit bir vilayət dərəcəsinə endirən belə bir təklifi qəbul etməsi ağlasığmaz idi”.

Bu xəbərdən anlaşıldığı kimi, Rusiya Aralıq dənizindəki ingilis və alman donanmaları arasında mövcud olan düşmən münasibətdən ürkməkdə idi. Lakin, bu qorxusunu izhar edərkən, özünün də Aralıq dənizində hərəkətini təmin edəcək boğazlara çıxış haqqı istəməkdə idi.

“Le Temps” qəzetində bu xəbər çıxdıqdan 11 gün sonra, yəni 1912-ci il yanvarın 17-də Peterburq şəhərində nəşr olunan “Le Gazette Peterburg” qəzeti Orta Şərqi məsələsinin həllində Rusiyanın da öz mənfəətlərini nəzəri-diqqətə alacağını bildirir və Qara dəniz ilə Aralıq dənizində hərbi bazaların qurulmasını tələb edirdi.

Rusların irəli sürdükləri Orta Şərqi məsələsi nə idi? Bu məsələ Rusiyanın təhlükəsizliyi məsələsi idi mi? Yoxsa Rusiya Aralıq dənizinin ingilis və alman donanmaları tərəfindən tutulmasını özü üçün ciddi bir təhlükəmi qəbul edirdi? Bu nöqtəyi-nəzər siyasət baxımından müəyyən dərəcədə doğru idi. Lakin, əslində məsələnin iç-üzü ingilisləri də, almanları da birinci dərəcədə maraqlandıran Orta Şərqi yerləşən və ətrafında münaqişələr cərəyan edən xam neft sahələri idi. Bu sahələr Türkiyənin əlində idi və dünyanın ən zəngin neft ehtiyatları hesab olunurdu. Neftin, cahanşümul dəyərinin dünyaya aşkar olması Osmanlı İmperiyasına çox baha başa gəlmişdi.

Rusiyanın bütün siyasi maneələri tək bu nöqtə üzərində cəmləşirdi. Hətta, ruslar daha da uzaqgörən bir düşüncə ilə Şərqi Aralıq dənizinə və Orta Şərqi hakim olduqları təqdirdə, ingilisləri İranın neft sahələrindən də uzaqlaşdırma biləcəkdilər. Əsasən Rusiyanın da, Ermənistan sərhədindən başlayaraq İskəndərana qədər uzanan bir xəyalı xəttin şərqi tərəfini istəməsi bu istəyi gücləndirməkdə idi. Bu sahə tamamilən neft sahəsidir. Rusiyanın bu xəyalı layihəsi həqiqətə çevrildiyi gün, Mosul və ətrafı onun olacaqdır. Bu sahələr isə yalnız və yalnız neftdən ibarət idi.

Rusiya bu sahələri istəyirdi... Lakin ingilislər də, almanlar da bu sahələrə göz dikmişdilər. Bu yolda donanmalarını, ordularını hərəkətə keçirməkdən belə çəkinmirdilər. Əslində Orta Şərqi məsələsi də buradan doğurdu. Hadisələrin ümumi inkişafı Rusiyanın lehinə heç nə göstərmirdi. Digər iki dövlət, yəni İngiltərə ilə Almaniya Rusiyaya nisbətən daha şanslı idilər. İngilislər Abadan və Bəsrə körfəzinə tamamilən hakim olmuşdular. Dolayısıyla Mosula bir neçə addım məsafədə idilər.

Almanların isə Bağdad dəmiryolu imtiyazı ilə bu geniş neft sahələrinə qəfil girməsi də reallığa yaxın idi. Bu vəziyyətdə Rusiya üçüncü dövlət kimi görünürdü. Türkiyədə iqtidarda olan İttihad və Tərəqqi Partiyası (onlar almanlara xüsusi rəğbət bəsləyirdilər) almanlara qarşı müttəfiq və qardaş dövlət münasibəti göstərirdilər. Almanların məqsədlərinə çatmaq üçün belə sürətlə getmələrinə cavab olaraq İngiltərə zaman-zaman arzuladığı bir şeyi - Osmanlı İmperiyasının ingilis himayəsinə qatılmasını istəyirdi. İngilislər Suriya və İraqa geoloqlarla bərabər ərazini və əhalinin milli xüsusiyyətlərini, hətta ayrı-ayrı ərəb ləhcələrində sərbəst danışan sosioloq və iqtisadçılar da göndərmişdilər. Belə bir vəziyyətə başda Fransa olmaqla, Almaniya da, Rusiya da qarşı idilər. Xüsusilə, Fransa Suriyaya əsrlərdir göstərdiyi hamiliyini qurban verməyə razı olmazdı. Fransa yalnız katolik məzhəbinin himayəçisi deyildir. Fransa siyasətinin dini cəbhəsini yürütməyi XX əsrin neft siyasətinin yanında arxa plana keçirtmişdir. İndi onlar da başda neft olmaqla Orta Şərqi xam maddə qaynaqlarına maraq göstərməyə başlamış və bu iqtisadi hərəkətə girməyə qərar vermişdilər. Fransanı yalnız neft deyil, Anadolunun digər zəngin təbii ehtiyatları da maraqlandırmaya başlamışdır. Bunlar, Diyarbəkr ətrafındakı mis mədənləri idi. Bu iki səbəbdən, Fransa İngiltərənin Orta Şərqi məsələsi

hərəkətlərini, xüsusilə Suriyadakı son çalışmaları addım-addım təqib edir və nəzarət altına alırdılar. Çünki, Fransanın Xarici İşlər Nazirliyi bilirdi ki, İngiltərənin Suriyadakı kiçik bir müvəffəqiyyəti, Fransanı Orta Şərqdən tamamilə silə bilirdi. Bu, eyni zamanda Fransanın Uzaq Şərq müstəmləkə siyasətinin də sonu olacaqdır. Fransa isə buna dözə bilməzdi. Bu mövzuya aid bir misal göstərmək üçün 1912-ci ilin yanvar ayında Balkan müharibəsi səbəbindən Fransanın Xarici İşlər Nazirliyinin Suriyadakı nümayəndəsi tərəfindən göndərilən aşağıdakı önəmli hesabatı baxmaq kifayətdir.

Hesabatda deyilirdi:

“Suriya əhalisini, İngiltərənin Suriyanı işğalını istəməyə razı salmaq və həvəsləndirmək üçün güc sərf edən iki komitə Şam və Beyrutda çoxdan bəri mövcud idi. Bu iki komitə axırda Beyrutda birləşərək hərəkət marşrutları haqqında təlimat almaq üçün Misirə nümayəndələr göndərmişdi. İngiltərə lehinə çoxdan bəri açıqdan-açığa təşviqat aparılır. 1912-ci il yanvarın 10-da ingilis “Burham” kreyseri Trablusşam limanına lövbər atdı. Kreyserin kapitanı valini ziyarət edərək şəhərdə asayişin təmin edilməsində israrlı olacağını və bu məqsədlə quruya çıxarılaacaq matrosların ancaq ingilis birliklərinin gəldiyi vaxt yerlərini onlara verərək gəmiyə qayıdacaqlarını söylədi. Bu vaxt Beyrutda heç bir fransız hərbi gəmisinin olmaması, İngiltərə tərəfindən Suriyanı işğalını qərara alması ehtimalını bir daha qüvvətləndirmişdir. İşğal mövzusunda təşviqatlar Əlcəzair müsəlmanları arasında da davam etdirilməkdədir. Yerliləri işğala alışdırmağa çalışan komitələr tərəfindən 10.000 əlcəzairli müsəlman Şama göndərildi. Lord Kitchnerin bir yaxın adamı Beyruta getdi. Yuxarıda adı çəkilən adamın hüzurunda bəzi toplantılar keçirildi. Bu toplantılarda iştirak edənlərin hamısı müsəlman idilər. Hər tərəfdə müəyyən bir plan daxilində hərəkət edilirdi. Bu planın məqsədi orada-burada üsyanlar yaratmaq və ingilislərin xeyrinə şərait yaratmaq idi. Suriyadakı fransız təbəəsi ilə onları himayə edənlər bu planı pozmaq üçün əllərindən gələni edirdilər. Onlar üçün əsrlərdən bəri Suriyada mövcud olan bu vəziyyətin dəyişdirilməsinə Fransa tərəfindən imkan verilməyəcəyinə ümid bəsləyirlər”.

Bəli, fransız diplomatları buna ümid edirdilər. Lakin, həqiqətin işığı altında Fransanın bu ümidi həqiqət olaraq meydana çıxacaqdırmı? İngiltərə mütləq nəyin bahasına olursa olsun Orta Şərqi neft sahələrinə təkbaşına sahib olmaq istəyirdi. Bu nəticəni aşkara çıxartmaq üçün hər şeyə əl atırdı. Hesabatda da bildirildiyi kimi İngiltərə, ehtimal olunan bir fransız hücumunu da hesaba almışdır. Bunu qabaqlamaq üçün də Əlcəzairi Fransanın əlindən almaq istəyirdi. Bu məqsədlə Əlcəzairdən Suriyaya on mindən artıq bir kütlə gətirmişdir. Beləliklə İngiltərə Fransanın Orta Şərq işlərinə aktiv olaraq müdaxiləsini yaxşı qarşılamadığını açıqca ortaya qoyurdu. Yenə hesabatda bildirildiyi kimi, İngiltərə, daha bir dəfə, həm də sonuncu olmamaq şərti ilə ingilis hərbi gəmilərini neft sahələrinə gedən yol üzərindəki bir limana göndərdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu liman, Osmanlı İmperiyasının ərazisinə daxil idi.

TÜRKLƏRİN NEFT UĞRUNDA MÜCADİLƏSİ

Neft hər cür diplomatik qaydaların xaricindədir. Neft üçün güclü olmaq lazımdır. Artıq neft elə sehrlı bir maddə halına gəlmişdir ki, buna sahib ola bilmək üçün dost və müttəfiq bildiyimiz Almaniya da daxil olmaqla Rusiya, İngiltərə və Fransa birləşərək 600 illik bir imperiyanı edama məhkum etmişdilər. Krit, Trablusqərb və Balkan müharibələri bu siyasətin, neft siyasətinin başlanğıcı idi. Türklər Kritdən, Trablusqərbdən və Balkan yarımadasından saysız-hesabsız itgilər verərək çəkilmişdilər. Etiraf etmək lazımdır ki, dünya mədəniyyətinin təmsilçiləri olan Qərb dövlətləri bu iş üçün kilsəni çox asan şəkildə öz niyyətləri üçün xidmət etdirmişdilər.

Neft sadəcə bir imperiyanı deyil, tarixlərə sığmayan adil və məğrur bir milləti də yox etmək gücünə malik idi. Məhvınə qərar verilən və tətbiqini Kritdə, Balkan yarımadasında və imperiyanın digər hissələrində müşahidə etdiyimiz bu millət türk milləti idi.

600 illik imperiyanın hər gün ayrı-ayrı nöqtələrində gah ingilis qızıllarına özlərini satmış ərəblər, gah İngiltərə Enteljans Servisin Balkan yarımadasındakı bütün insanlıqdan kənar vəhşiliklərin baskarı olan cəsusları ser Boksterin əmrinə tabe Balkan komitəçiləri neftə görə tarixin üz qarası olan qırğınlar törədirdilər.

Qərb Parisdə nəşr olunan “Echo de Paris” qəzeti müxbiri tərəfindən Berlindən göndərdiyi və 1912-ci il yanvarın 18-də çap edilən materialda vəziyyəti belə şərh etmişdir: “Maksimilyen Harden Kiçik Asiyaya sıxışdırılan Türkiyənin həyat tapacağına cümə ertəsi günü təkrar edirdi. Həqiqətən də hər kəsə məlumdur ki, xeyli zamandan bəri qərbləşən türklər Kiçik Asiyada tamamilə məhvə məhkum olacaqdılar”. Qərb dövlətləri sözün əsl mənasında türkləri və Türkiyəni məhv etmək istəyirdilər və bunu açıq-aşkar bildirməkdən də çəkinmirdilər.

Neft istehsalçıları Türkiyəni həqiqətən məhv etməyə qərar vermişdilər və planlarını gecikmədən reallaşdırmağa çalışırdılar. Böyük Osmanlı İmperiyasının darmadağın edilməsi isə bu qərarın ən dolğun nəticəsidir.

Bütün bu açıq-aşkar görünən təhlükələrə baxmayaraq, təəssüf ki, dövləti əllərinin içində saxlayan İttihat və Tərəqqi Partiyası qəflət yuxusunda idi. Almanlar qurduqları çox dostanə münasibətlərə baxmayaraq Türkiyədən daha geniş imtiyazlar əldə etmək üçün hər cür tədbirə baş vururdular. Bu tədbirlər sırasında sabotajlardan tutmuş ən yüksək məqamdakı siyasət toplantılara və anlaşmalara qədər hər şey var idi. Almaniya Orta Şərqdə siyasəti və xüsusilə iqtisadi mənfəətlərinə sədd çəkən dövlət olaraq İngiltərəni qəbul edirdi. Həmçinin, Rusiya da Orta Şərqdə iddialı idi, lakin Almaniya ona çox əhəmiyyət vermirdi. Əslində Almaniya bilirdi ki, Rusiya ilə İngiltərə arasında iki ziddiyyət nöqtəsi vardır. Bu iki nöqtədən biri zəngin neft ehtiyatlarına sahib olan İran, digəri isə boğazlar məsələsi idi. Rusiyanın istər İranda yer tutmasına, istərsə də boğazlara enməsinə və beləliklə isti dənizlərə çıxmasına mane olan dövlət yalnız İngiltərə idi.

Rusiya beynəlxalq siyasətində İngiltərənin rəqibinə çevrilmişdir. Almaniya siyasətçiləri bu məsələni çox yaxşı bilir və Rusiyanı Orta Şərqdə özünə böyük bir rəqib olaraq qəbul etmək istəmirdi. İngiltərə tarixin hər səhifəsində Rusiyanın isti dənizlərə çıxmasına və xammal mənbələrinə yaxınlaşmasına daima mane olmuşdur.

İngiltərə 1856-cı il Paris sülh müqaviləsi ilə Rusiyanın hərəkətini yalnız Qara dənizlə məhdudlaşdırmasına nail olmuşdur. Ancaq, bu vəziyyət 1871-ci ildə Londonda boğazlar məsələsinə aid keçirilmiş konfransda Almaniyanın yardımı ilə Rusiyanın xeyrinə dəyişmişdir. Lakin, tezliklə həmin ildə Londonda keçirilmiş konfransda bağlanmış müqavilə ilə İngiltərə yenə də Rusiyanın Aralıq dənizində sərbəst hərəkət etməsini məhdudlaşdırmağa nail oldu.

Bütün bu sui-qəndlər və beynəlxalq miqyaslı çəkişmələr Orta Şərqdə mövcud olan zəngin xammal qaynaqlarını ələ keçirmək siyasətindən meydana gəlirdi.

İndiki dövlətlər bu xammala sahib olmaq üçün mübarizə edir, müxtəlif üsullarla bir-birini əzməyə çalışırdılar.

Bu mübarizədə Almaniya öz yolunu müəyyənləşdirmişdi. Alman siyasətçilərinə görə Almaniyanın mənfəətləri Bismarkın cızdığı yolda idi. Bismark “Çanaqqala boğazı Rusiyanın cənub sahillərinin açarındır” demişdir. Bu yolla getmək, Rusiyanın mənfəətlərini təmin edərək Orta Şərqdə alman iqtisadi mənfəətlərinə nail olmaqla İngiltərəni bu ərazilərdən sıxışdırıb çıxarmaq alman siyasətçiləri üçün yeganə çıxış yolu idi. Elə bu səbəbdən də Kayzer Vilhelm bu yolu davam etdirərək rus çarı ilə görüşməyi qərara aldı. Nəhayət 1910-cu ildə alman imperatoru rus çarı ilə Potstamda görüşdülər. Bu görüşdə alman imperatoru Bağdad dəmir yolu xəttinin tikintisinə qarşı olan Rusiyanı neytrallaşdırmağa, İran və Osmanlı İmperiyasının əleyhinə bir müqavilə bağlamağa nail oldu. Bu müqaviləyə görə Almaniya Rusiyanın da razılığı ilə Osmanlı sərhədləri daxilində hər cür iqtisadi mənfəət təminində sərbəst olacaqdı. Bunun qarşılığında Rusiya da 1907-ci il tarixli rus-İngilis müqaviləsi ilə nüfuz edə bilmədiyi İranın cənub məntəqələrinə, zəngin neft ehtiyatlarına malik Xuzistan əyaləti ilə Bəsrə körfəzinə yerləşəcəkdir. Neft bu müqavilənin əgriqlik mərkəzini təşkil edirdi.

Diqqət edilsə görürük ki, istər Almaniyanın, istər Rusiyanın siyasi nüfuzlarından istifadə etməklə bir-birlərinə göz yumaraq yerləşmək istədikləri məntəqələr İranda neftin su kimi axdığı cənub əyalətləri, xüsusilə də Bəsrə körfəzi ilə Osmanlı İmperiyasının Mosul-Kərkük-Süleymaniyyə və ətrafından ibarət idi. Almaniyanın Bağdad dəmir yolu planının əsas hədəfi Mosul və ətrafındakı zəngin neft sahələrini ələ keçirmək idi. Bu iki dövlət Potsdam müqaviləsindəki hədəflərə qarşılıqlarında İngiltərə olmasaydı rahatca çata bilərdilər.

Rusiya ilə Almaniya Potsdam müqaviləsinin tətbiqi üçün böyük əmək sərf etdilər. İki imperiya arasındakı ilk görüşdən sonra 1911-ci ilin yayında Rusiyanın Port Baltik limanında ikinci görüş keçirildi. Bu görüşdə hər iki imperator Potsdam müqaviləsinin əsasını təşkil edən iqtisadiyyata aid müddələrin dərinədən araşdırılmasını hökumətlərinə tapşırıdılar. Bundan sonra 1911-ci ilin yay aylarında Berlində və Peterburqda hər iki ölkənin diplomatlarının səmimi görüşləri oldu. Əslində eyni ailədən gələn üç qohum dünyaya hakim olmaq iddiasında idilər. Bunlardan iki qohum rus çarı ilə alman imperatoru üçüncü qohum-İngiltərə imperatoruna qarşı birləşərək müştərək cəbhə qurdular. Neft beləcə üç böyük dövlətin başında, eyni ailədən olan üç imperatoru düşmənçiliyə sürükləyirdi. Alman imperatoru Mosul və onun ətrafına çox zəngin neft sahələrinin xəyalıyla Port Baltikdən Berlində, rus çarı da 1907-ci il İngilis-rus anlaşması ilə İranın neft sahələrinə sahib olmaq arzusu ilə Peterburqa yola düşmüşdülər.

Çar almanları bu müqavilə ilə Osmanlı-Rusiya sərhəddindən uzaqlaşdırdığı, beləcə bir kabus halına gələn alman təhlükəsini müvəqqəti də olsa bitərəf etdiyi üçün məmnundu. Əsasən çarı sevincdən ağlına itirmək dərəcəsinə çatdıran səbəb Kayzer Vilhelmi sevimli qohumunu boğazlar üzərindəki üç əsrlik rus əməllərinin reallaşmasına razı salmaq olmuşdur.

İşin əsil faciəli tərəfi Rusiyaya boğazlara sahib olmaq üçün üç əsrlik mübarizəsinin reallaşmasını təmin etməyə söz verən Almaniyanın İttihad və Tərəqqi Partiyasının hamisi - “Böyük Türk dostu” olması idi. Almaniya Osmanlı İmperiyasının müttəfiqi olsa da ikiüzlü siyasət yürüdür, neftə sahib ola bilmək üçün böyük bir imperiyanı gizləncə parçalayır və arxadan zərbə vururdu.

Almaniya Orta Şərq neftinə sahib olmaq üçün fürsəti əldən vermir, heç bir təsadüfi hərəkət etmirdi. Həmçinin ingilis donanması ilə alman donanmasının Podstam andlaşmasından sonra daha da fəallaşmasını görürük.

Alman donanması Almaniyanın Çar Rusiyasının da himayəsi ilə Orta Şərqə sahib olduğunu zənn etdiyi «Neft imperiyası»nı dəstəkləmək üçün hazır vəziyyətə gətirilirdi. Alman donanması artıq sadəcə Baltik və Şimal dənizlərindən başqa Aralıq dənizində də üzümə başlamışdır. Almaniya artıq Aralıq dənizinə yerləşmək qərarındaydı və bunu yerinə yetirmək gücünə malik idi. Həmçinin alman hökuməti alman donanması üçün Aralıq dənizində bir baza axtarmağa başladı. 1911-ci ildə alman imperatoru bir əmrlə Trablusqərbə bir nümayəndə heyəti göndərdi. Bu heyətin içində olan mütəxəssislərin əksəriyyətini hərbiçilər və geoloqlar təşkil edirdi. Almaniya Orta Şərqdən başqa Şimali Afrikada da neft axtarmaq fikrindəydi. Bu nümayəndə heyəti Trablusqərbdə tədqiqatlar aparmaqla yanaşı, digər tərəfdən də Babı Ali ilə, yəni İttihat və Tərəqqi Partiyasının qurduğu hökumətlə ticarət dəniz donanması (ancaq əslində Aralıq dənizi alman hərbi dəniz donanması) üçün bir baza qurmaq üçün müzakirələr aparırdılar.

Hələ 1909-cu ildə Almaniya hökuməti Aralıq dənizinin şərq hissəsində və xüsusilə Krit adasında yerləşmək istəmişdi. Bu məqsədlə İngiltərə Fransa və Rusiyaya bir nota verərək Krit Məsələsinin həlli üçün mütləq Almaniya və Avstriya-Macarstan imperiyasının rəylərinin də nəzərə alınmasını sərt bir dillə bildirdi. Almaniya bu nota ilə Krit adasının suda və ya hər hansı bir başqa limanda baza sahibi olmaq istəyini açıqca bildirirdi. Bir müddət sonra alman hərbi dəniz donanması Aralıq dənizinə girəcəkdi.

Əsas məqsəd aydındır. Almaniya əldə etdiyi Bağdad dəmir yolu imtiyazı ilə Mosulun neft sahələrini nəzarət altına almaq istəyirdi. Həmçinin sonrakı hadisələr göstərdi ki, Almaniya donanmasını sadəcə bu məqsəd üçün Aralıq dənizinə yeritmişdir.

Böyük dövlətlər arasında Osmanlı İmperiyasının iqtisadi qaynaqlarını ələ keçirmək üçün edilən bu siyasi təşəbbüslərin davam etdiyi illərdə Türkiyə artıq Trablusqərbi, Kriti və Balkan yarımadasını itirməyə başlamışdı.

İtirilən yalnız bunlar idi mi? Xeyr! Osmanlı türkləri getdikcə daha böyük itgilər verirdi. Trablusqərb, Krit və Balkan yarımadası sadəcə görə bildiyimiz maddi itgilərdir. Əslində türklər bu imperiyanın çöküşünü seyr edir, bilmədən, fərqinə varmadan onun süqutuna şahid olurdu. Həm də bu süquta başda neft olmaqla xammal mənbələri üzərində cərəyan edən iqtisadi müharibə səbəbindən tamaşa edirdik. Osmanlı İmperiyasını idarə edən İttihad və Tərəqqi Partiyası isə bu çöküşü sürətləndirmək üçün nə mümkündürsə edirdi.

İqtisadi mənbələrin başqalarının əlinə keçməməsi və qurduğu beynəlxalq “ticarət imperiyası”nın dağılmaması üçün İngiltərə müxtəlif dövrlərdə Osmanlı İmperiyasına qarşı müəyyən planlarını həyata keçirmişdir. Lakin indiki vəziyyət keçmişdəkinə nisbətən fərqli idi. İngiltərənin Osmanlı İmperiyasına düşmən münasibəti iki səbəbdən irəli gəlirdi. Bunlardan biri xilafət idarə-üsulu, digəri isə imperiya daxilində olan neft sahələri və ehtiyatları idi.

Əslində İngiltərə özünün “Neft imperiyası”nın təməllərini çoxdan atmışdı. Almaniyanın Osmanlı İmperiyası ilə yaxın münasibətləri və dostluğu İngiltərəni ciddi şəkildə narahat edirdi. İngiltərənin bu

tələşi haqlı idi, yəni qarşısında özü kimi bir “Dünya imperiyası” qurmaq istəyən qüdrətli rəqib vardı. Həqiqətən də İngiltərə daha öncə belə bir düşmənlə qarşı-qarşıya gəlmiş və onu oyundan kənar vəziyyətə sala bilmişdi. Rusiya İngiltərə üçün artıq təhlükəli deyildi. 1907-ci il avqustun 31-də Rusiya-İngiltərə arasında bağlanmış müqavilə ilə ingilislər Rusiyanın İran neftini ələ keçirməsinə mane ola bilmişdir. Ancaq İngiltərəni Almaniyanın hərəkətlərinin qarşısını necə almaq sualı çox düşündürdü. Bildiyimiz kimi Almaniya Osmanlı İmperiyasını idarə edən iqtidar ilə dost idi. Bu isə İngiltərənin həyata keçirmək istədiyi planın reallaşmasını təhlükə altına alırdı. Belə bir zamanda ortada heç bir səbəb mövcud olmadığı halda İtaliya donanması qəflətən Trablusqərbin önündə göründü. Trablusqərb, dolayısı ilə Osmanlı İmperiyası istilaya uğramışdı. Bu hadisə ingilis diplomatiyasının uğur qazanması ilə eyni vaxta düşdü. Əslində italyanlar Afrikanın Qırmızı dəniz sahillərində bir müstəmləkə ölkə tələb etmişdilər. İtalyanların istədikləri müstəmləkə isə Misirə yaxın idi. Halbuki, Trablusqərb başqa ərazilərdən fərqli idi, yəni orada türklər də yaşayırdı. Məlum oldu ki, İtaliya bu hərəkəti edən zaman Londondan qarantıya almışdı. Yəni, İngiltərə İtalyanın Trablusqərb üzərində keçirəcəyi əməliyyata qarşı səs çıxarmayacaqdır. Ancaq vəziyyət həm Romanın, həm də Londonun nəzərdə tutduğu kimi olmadı. Asanlıqla qələbə qazanacaqlarını düşünən Avropanın bu iki ölkəsinin diplomatları ilk anda Trablusqərbdə almanların yerləşmələrini görməkdənsə, italyanların o torpaqlara sahib olmasını istəyirdi. İş asanlaşdırmaq üçün dərhal Trablusqərbdə italyanların qarşılaşdığı türk müqavimətini qırmaq üçün ingilislər Balkan yarımadasında Osmanlı İmperiyası əleyhinə yeni bir cəbhə açmağı qərara aldılar.

İngiltərə Entelijans Servisin Balkan yarımadasının komitəçilərinin ruhu olan ser Boxter adlı bir adamı vardı. Bu adam dərhal hərəkətə keçdi və ingilis casuslarının köməyi ilə Osmanlı İmperiyasının şimal-qərb torpaqlarını və Balkan yarımadasını müharibə meydanına çevirdi. Bu manevrlər istər Almaniyanın, istərsə də Rusiyanın gözünü dünyanın ən zəngin neft sahələrindən biri olan Orta Şərqdən, dolayısı ilə İraqdan başqa istiqamətə çevirmək üçün edilirdi.

Osmanlı İmperiyasının öncə Trablusqərb, sonra Balkan yarımadasında döyüşlər apardığı zaman İngiltərə hökuməti “Rooyal-Datç-Şell Qrup”un rəsmi nümayəndəsi sifəti ilə Londondakı Osmanlı səfirini sıxışdırmağa başladı. London Deterdinqin əli ilə Mosul neftinin imtiyazını istəyirdi. Londondakı Osmanlı səfiri neft mövzusunda təzyiqlərə məruz qalırkən İstanbuldakı alman səfiri baron fon Vaqenheim də sədri-əzmə və Ticarət və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə müraciət edərək Mosulda neft imtiyazı istəyirdi.

1902-ci ildən bəri Deterdinqin pulu ilə maliyyələşdirilən inqilablar və üsyanlar Ərəbistan yarımadasını bürüdü. Bu vəziyyət Osmanlı İmperiyasını çıxılmaz vəziyyətə salmışdı.

Beləliklə, Ərəbistan yarımadasında Səudilərin şeyxi Səud ibn Əbdüləzizin ingilislərə arxalanmaqla 1912-1914-cü illər arasında törətdiyi qanlı üsyanların qarşısını almaq üçün İttihad və Tərəqqi hökuməti alman səfirinin vermiş olduğu ultimatumu qəbul etməyə məcbur oldu.

Osmanlı İmperiyasının Ticarət və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi 1914-cü il martın 19-da almanlara Mosul ətrafındakı Qayyarenin təqribən 2 kilometrə qədər qərbində Ayniqazel ərazisindəki neft sahəsində imtiyaz verildiyini təsdiq etdi.

OSMANLI İMPERİYASININ NEFTƏ QURBAN EDİLMƏSİ

Birinci Dünya müharibəsinin başladığı 1914-cü ilə qədər dünya siyasətində söz sahibi iki hakim və güdrətli dövlət vardı: İngiltərə və Almaniya. Hər iki dövlət “Dünya hakimiyyəti” uğrunda Avropada mücadilə edirdilər. Neftin gücünü Almaniya da İngiltərə qədər anlayırdı.

Daha çox neft sahələri ələ keçirmək üçün Almaniya Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl də müəyyən addımlar atmışdı. Almaniya “Deutsche Orient Bank”ın da iştirak etdiyi və yüzdə-yüz alman sərmayəsi ilə “Oropeişe Petroleum Union” adlı neft trestinin təməllərini atdı. Bu şirkət Deterdinq ilə Rokfellerin arasında gedən mübarizədə mühüm rol oynayaraq Almaniyanın neftə olan ehtiyacının bir hissəsini bəsit və kiçik imtiyazlarla təmin edirdi. Bu imtiyazların ən mühümü isə Rumıniya nefti idi. Deterdinq “Oropeişe Petroleum Union”un oynamaq istədiyi oyunu və ondan gələ biləcək təhlükəni zamanında sezdi və müəyyən tədbirlər gördü. Deterdinq dünyanın hər tərəfində olduğu kimi buralarda da adamları vasitəsilə istədiyi və arzu etdiyi qarışıqlığı törədə biləcək güdrətə malik idi. O, “Oropeişe Petroleum Union” tərəfindən gözlənilən təhlükənin qarşısını almaq üçün trestin paylarının bir hissəsini əlinə keçirməyə müvəffəq oldu. Deterdinq səhmləri əlinə keçirdiyi andan etibarən Rokfellerə qarşı daha əmin bir şəkildə mücadilə imkanlarına qovuşdu. Deterdinqin “Oropeişe Petroleum Union”un səhmlərinin bir hissəsinə sahib olması Kayzer Vilhelmi özündən çıxartdı və günlərin bir günü verdiyi bir qərarla “Detsche Orient Bank”ına bu işi qaydaya salmağı tapşırırdı. “Detsche Orient Bank”ı (Reyx Bank) Deterdinqin “Oropeişe Petroleum Union” ilə olan əlaqəsinin kəsildiyini və əlində tutduğu səhmlərin dəyərinin dərhal ləğv ediləcəyini elan etdi. Reyx Bankın bu qərarı əslində müharibə elan etmək demək idi.

Bu qərar Londonda gərginlik yaratdı. Almanların qərarı qəti idi. London, dolayısı ilə almanların nümayiş etdirdikləri hərbi qüvvələrinin manevrləri qarşısında çox duruş gətirə bilmədi. Yəni, bir neft şirkətinin səhmləri üçün dövlətin bütün orduları, dəniz qüvvələri səfərbər edilmişdi. İngilislər artıq bu vəziyyətlə hesablaşmağa məcbur olmuşdular. Alman imperatoru bu günlərdə söylədiyi nitqlərinin birində belə deyirdi:

“Göy qübbəsi yerə düşsə, onu iki milyon alman süngüsünün ucunda saxlaya bilərəm”.

Beləliklə, Londonu da “Reyx Bank”ın gözlənilməz gedişlərinə boyun əyməyə məcbur edən qüvvə bu idi... Bu tarixdən sonra əsasən çalışdığı Avropa neft sahələrinə daha da rahat bir şəkildə yerləşən “Oropeişe Petroleum Union” öz neft sahələrində istədiyi şəkildə fəaliyyət göstərməyə başladı və Orta Şərqdə ingilislərlə amansız bir mübarizəyə girdi.

Berlində Kayzer Vilhelm Strassedeki alman diplomatları, yeni neft imtiyazları əldə etmək üçün alman bankirlərinə ən geniş yardımlar edəcəklərini vəd etdilər və yerinə də yetirdilər. Reyx Bank nefti əldə etmək üçün adətən bankirlərin və geoloqların əmrinə müntəzir oldular. Xüsusilə, “Deutsche Orient Bank” bu vəziyyətdə ən çox çalışan bir müəssisə oldu.

“Deutsche Orient Bank” açıq kredit ilə girişdiyi mübarizədə tezliklə Avropanın bütün neft sahələrində imtiyazlar və hissələr əldə etdilər. “Deutsche Orient Bank” Osmanlı İmperiyasından Bağdad dəmir yolu imtiyazını aldıqdan sonra İngiltərə ilə mübarizəyə girişdi və qalib gəldi. Almanların bu müvəffəqiyyətinin nəticəsi olaraq İngiltərəni üstələmələri Birinci Dünya

müharibəsinin başlamasına qədər davam etdi. Birinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə Deterdinq, dünya neft sənayesində yenə dünyanın hakimi oldu.

Müharibə müddətində iki şirkət arasında müqavilə bağlandı. Bu müqavilə ilə “Standart Oyl” və “Royyal Datç-Şell Qrup” aralarında olan hər cür umu-küsünü bir tərəfə qoyub, ümumi düşməne qarşı mübarizəyə başladılar. Birinci Dünya müharibəsinin şərtlərinə görə qorxunc dərəcədə artan və müharibənin udulmasında böyük rol oynayan neft istehsalının bir qismini Deterdinq təmin edirdi. Birinci Dünya müharibəsinin başladığı tarixdən 30 il əvvəl, Hollandiya Hindistanında ayda təxminən 50 frank qazanan adam, müharibənin xərcləri qarşısında duruş gətirə bilməyən Fransaya neft satın ala bilməsi üçün üç yüz milyon qızıl frank borc verirdi. Bu adam, “Royyal Datç-Şell Qrup”un mütləq hakimi, dünya neft sahələrinin üçdə ikisinə sahib və İngiltərə və Britaniya İmperiyasını, neft barelləri üzərində dünya xəritəsini dəyişdirməyə qadir olan bir imperiya halına gətirən ser Villiam Auqustus Henri Deterdinq idi...

Birinci Dünya müharibəsində iştirak edən dövlətləri idarə edənlər hərbi maşınlarını hərəkətə gətirə bilmək üçün, qanuni və ya qanunsuz yollarla Deterdinqdən neft satın alırdılar. Hərbi bütün şiddəti ilə davam edərkən, Deterdinq sadəcə bir şeyi, Orta Şərqi neft sahələrini düşünürdü.

Deterdinq Orta Şərqi neft sahələrini əldə edə bilmək üçün o torpaqların sahibi olan türkləri neft məntəqələrindən qovmanın, uzaqlaşdırmanın yollarını da arayırdı. Türklər, Ərəbistan yarımadasından mütləq çıxarılmalı idi. İngilis ordularının Ərəbistan yarımadasında apardıqları bütün müharibələrin hədəfini dünyanın ən zəngin neft sahələrinə və neft ehtiyatlarına sahib İraq torpaqları təşkil edirdi.

Neft üçün çöllər qana bulanırdı. Nəsillər qırılırdı. İngilis qoşunlarının baş komandanı nəyin bahasına olursa olsun, İraqı mütləq zəbt etmək, hər gün bir az daha çox artan neft ehtiyaclarına cavab vermək üçün bu sahələri əlinə keçirmək istəyirdi. Əslində bu sahələri almaq istəyən Deterdinq idi. İngilis komandirləri, bu işi gerçəkləşdirmək üçün gecə-gündüz çalışdıqdan sonra bir hərəkət planı cızdılar və səfərə hazırlaşan hərbi dəstənin başına xüsusi seçilmiş bir komandir təyin etdilər.

Türklərin general Tovnsend kimi tanıdığı bu komandirin əlində müasir silahlarla təchiz olunmuş 45 min nəfərlik bir ordu vardı. Bu ordu ilə çox şeylər edə biləcəklərinə ümid edən İngiltərə Ərəbistan cəbhəsindən hücum keçdi. İngilis ordusu başçılarının təxminlərinə uyğun olaraq, İraq səhralarında rahatca irəliləyirdilər. Onlara görə, Mosulun neft sahələrinin işğalı, bir günün işi idi. Lakin yüksək çinli ingilis hərbiçilərinin də, general Tovnsendin də, hətta Deterdinqin də ağıllarına gəlməyən bir hadisə baş verdi. General Tovnsendin Mosulun neft sahələrinə doğru sürətlə irəliləyən ordusu Kütülammərədə bir qayaya çarpdı. Hələ qırx yaşına girməmiş, məğlubiyyət nədir bilməyən, firənglərin “Aleksan”, türk tarixinin və türk ordusunun Ali İhsan paşa olaraq tanıdığı əsgər, sürətlə irəliləyən ingilis ordusunun hərəkətinin qabağını saxlaya bildi. Aparılan döyüşlərin sonunda Tovnsendin və ingilislərin bel bağladığı ordu, Kütülammərədə komandirləri ilə birlikdə bu gənc türk paşasına əsir oldu...

Dövrün ən müasir silahları ilə təchiz edilmiş 45 min əsgərlik ordunun məğlub olması və komandirinin əsir edilməsi, Deterdinqin gözlərini açdı. Bu məğlubiyyət ona, türklər məğlub edilmədikcə Mosulun neft sahələrini ələ keçirə bilməyəcəyini anlatdı. Bu hadisədən çox təsirlənən Deterdinq yenidən ən məhir casuslarını türk ordusunun və dövlətinin çökdürülməsi üçün səfərbər etdi. Bu casus ordusunun içində bütün dünyanın çox yaxından tanıdığı Lavrens də vardı. 1916-cı ildən etibarən Ərəbistan yarımadasında işə başlayan bu adam, heç bir zaman klassik mənada casus olmamış, həyatı boyunca neft sahibkarlarının xidmətində olmuş və onların tabeliyində çalışmışdır. Bu casuslardan biri də türk

cəmiyyətinin çox yaxından tanıdığı, Kiprin valisi olmuş ser Food idi. Lakin bu casusların arasında bir nəfər xüsusilə seçilmişdir. Bu, Ərəbistan yarımadasındaki bütün neft sahələri üzərindəki haqları İngiltərəyə tək başına qazandıran miss Gertrud Bell idi. Bu müdhiş qadın Lavrensin əmrinə verildiyi ana qədər, Lavrens Ərəbistan yarımadasında heç bir müvəffəqiyyət qazanmamışdır.

Lavrens Qahirədəki bürosunda Qertrud Bell ilə görüşdüyü zaman belə demişdir:

“- İngiltərənin, 1913-cü ilin oktyabrında “Quin Elizabet” zirehli gəmisinin dənizə endirdiyini bilirəm. Mazut yandıran ilk zirehli gəmimiz üçün indi ağır yağlar məsələsini həll etmək lazımdır!”

Lavrensin Qahirədə, yardımçısı miss Qertrud Bellə söylədiyi bu sözlər, İngiltərənin Birinci Dünya müharibəsinə səbəkar olduğunu ifadə etmək baxımından çox diqqətəlayiqdir. Bu tarixdən çox illər sonra, bir başqa ingilis, Cörçill, İngiltərənin aşağı palatasında belə söyləyəcəkdir:

“Əfəndilər, bunu yaxşı bilirik ki, bir damla neft bir damla qandan daha qiymətlidir!”

Lavrens və Gertrud Bell İngiltərə üçün ən mühüm məsələ olan ağır yağlar məsələsini həll etmək haqqında vaxt itirmədən hərəkətə başladılar. Lavrensin Osmanlı İmperiyasına sadıq şeyxləri başa salmaq üçün girişdiyi təşəbbüs müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Lavrens ərəb dilini çox yaxşı bildiyi halda, niyə müvəffəqiyyət qazanılmamışdır? Bunun səbəbi bilinməməkdədir. Ancaq, Lavrensin müvəffəq olmamağının səbəblərindən biri kimi Əmir Feysəli qurmaq istədiyi Suriya dövlətinin başına gətirmək istəməsinə, vəhhabilərin başçısı Səud bin Əbdüləzizin razılıq verməməsi söylənilə bilər.

Lavrensin müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnən təşəbbüsünün səbəblərini dərinlən araşdıran miss Qertrud Bell hərəkətə başladı. Qertrud Bell Oksford universitetinin şərq dilləri fakültəsinin məzunu idi. Bütün ərəb ləhcələrini çox yaxşı bilirdi.

Dəvə üstündə, yanından əskik etmədiyi mädən sodası şüşələri yüklü bir dəvə karvanı ilə çöllərdə aylarla dolaşdı. Bir qadın üçün bu çox ağır iş idi. Çölün bir tərəfində əsgərlər bir-birlərini boğazlayarkən, o bir tərəfində də miss Qertrud Bell “İngilis Neft İmperiyası”nın tərkibinə İraq və Hicazın neft sahələrini də əlavə etmək üçün xaincəsinə bir mübarizə aparırdı. Miss Gertrud Bell aylarla davam edən bu çöl yolçuluğunun sonunda, Əmir Feysəlin Böyük Suriya kralı olmasına qarşı üsyan edən qırxa qədər qəbilə şeyxini günün birində, bir vahədə toplamağa müvəffəq oldu və bol miqdarda ingilis qızılı xərcləyərək, bu qırx adamı, əmir Feysəlin krallığını tanımağa razı saldı. Artıq Səud ibn Əbdüləziz bitərəfləşdirilmiş oldu. Osmanlı İmperiyasının Məkkə şərifi Hüseyinin oğlu Feysəl, bu toplantıdan sonra 1920-ci ildə imzalanan San Remo müqaviləsinin bağlanmasına qədər Böyük Suriya kralı Feysəl adını qazanarkən, İraqdakı zəngin neft sahələrinin imtiyazını da ingilislərə verirdi. Birinci Dünya müharibəsinin Osmanlı İmperiyasından qopardığı Ərəbistan yarımadasında bir çox dövlətlər yarandı. Bu yeni və böyük dövlətlərin sərhədləri Deterdinqin mütəxəssisləri tərəfindən cızılır və bu sərhədlər Millətlər Cəmiyyətində rəsmi ingilis nümayəndə heyəti tərəfindən dünya dövlətlərinə zorla təsdiq etdirilirdi. Deterdinqin adamları yeni təşəkkül edən bu dövlətciklərdə pərdə arxasında olmalarına baxmayaraq, ən mühüm müşavirlik vəzifələrini yerinə yetirməkdə idilər.

Lavrens, Qertrud Bell, Sidney Reyi (Roznblum) Fransanın “Böyük Suriya” layihəsinə qarşı mübarizə aparmaqla yanaşı sadəcə İraq kralı I Feysəl ünvanını alan kral Feysəlin ən yaxın adamı oldular. Filbi (Abdullah)¹ isə Səudiyyə Ərəbistanının əmiri Səud ibn Əbdüləzizin xüsusi müşaviri oldu.

Ancaq, bütün bu hadisələrin arxasında bəzi gerçəklər saxlanılırdı: Bu dövlətlər necə təşəkkül etmişdi? İngilislər, bu dövlətlərin təşəkkülündə hansı məqsədi əsas olaraq qəbul etmişdilər? Bunun cavabı bu günə qədər bir çox nöqtədən verilməyə çalışıldığı halda hələ məsələnin həqiqi məzmununa dair açıqlama verilməmişdir. Biz burada bu mövzuda bəzi misallar verməklə ingilislərin neft

məsələsinə dair necə həssaslıqla yanaşmaları haqqında danışacağıq. Beləcə, Ərəbistan yarımadasında qurulmuş olan dövlətçiliklərin neft yataqları üzərindəki ingilis niyyətlərinin, dünyaya neçəyə başa gəldiyini də izah etmiş olacağıq.

Birinci Dünya müharibəsi hələ başlamamışdı. İngilis hökuməti İstanbuldakı səfiri vasitəsilə İttihad və Tərəqqi hökumətini hədələmiş, Mosulun neft sahələrinin imtiyazını istəmişdi. İngilislər eyni zamanda Londondakı səfirimizi də bu imtiyazı əldə etmək üçün sıxışdırmağa və hədələməyə başlamışdı. Nəhayət, İttihad və Tərəqqi hökuməti bu təzyiqlər qarşısında boyun əyməyə və ingilislərlə müzakirələrə başlamağa qərar verdi.

[1](#) Moskvaya qaçan məşhur Kim Filbinin atası

CAVID BƏYİN LONDON SƏYAHƏTİ VƏ ƏLDƏN ÇIXAN NEFT SAHƏLƏRİ

İngilislər təkliflərinin Osmanlı hökuməti tərəfindən rədd edildiyinə cavab olaraq İngiltərə tərsanələrində Osmanlı İmperiyası hesabına inşa edilməkdə olan və əvəzləri tamamilə ödənilmiş olan “Sultan Osman”, “Reşadiye” və “Fateh” adlı zirehli gəmiləri girov saxladılar. İngilislər Mosul üzərində neft imtiyazı verilmədiyi təqdirdə milyonlar dəyərindəki hər b gəmilərimizi verməyəcəklərini söylədilər. Hətta bu gəmiləri almaq haqqında Rauf Orbayın başçılığı altında gedən bir türk heyətini də geri qaytarmışdılar. İndi bu və buna bənzər hədələr sonunda Türkiyə İngiltərəyə boyun əymək məcburiyyətində qalır və Cavid bəyin Londona getməsi qərara alınır.

1914-cü il mart ayının 10-na təsadüf edən günlərdə Londonda qızgın bir fəaliyyət vardı. Bu fəaliyyət “Deutsche Orient Bank” nümayəndələri və “Rooyal Datç-Şell Qrup” nümayəndələri arasında imza ediləcək bir müqavilə ilə əlaqədar idi. Bu müqaviləni hazırlayan səbəblər arasında Osmanlı dövlətinin maliyyə naziri Cavid bəyin Londonda fəaliyyəti başlıca amil olmuşdu.

Birinci Dünya müharibəsi başladıqdan, lakin Osmanlı İmperiyasının bu hərbdə iştirak etməsindən bir müddət əvvəl, neft müzakirələrini davam etdirmək üçün Cavid bəy Londona getmişdi. Yanında Düyünü Ümumiyyəddə mühüm bir mövqe tutan və özünü erməni xanədanına aid edən və şahzadə adlandırılan Kalust Gülbekyan da vardı. Birlikdə etdikləri bu səyahətdən sonra Londonda dərhal müzakirələr başlandı. Cavid bəy İngiltərənin Maliyyə Nazirliyi ilə müzakirələr edərkən, İstanbuldan sədr-i-əzəm Sait Halim paşadan aldığı bir dəvətlə dərhal İstanbula döndü. Kabinet fəvqəladə bir toplantı çağırmışdı. Cavid bəy Londondan ayrılarkən Osmanlı İmperiyasının başlamış olan Birinci Dünya müharibəsinə qatılacağını ağına belə gətirmirdi. Eyni zamanda Londona götürmüş olduğu Gülbekyana Osmanlı dövləti adından müzakirələri davam etdirməyi tapşırırdı. Cavid bəy, qısa bir müddət sonra Londona təkrar dönəcəyinə ümid edirdi. Lakin düşündüyü olmadı və Osmanlı İmperiyası Birinci Dünya müharibəsinə qoşuldu. Artıq ediləcək bir şey qalmamışdı. Gülbekyan Londonda idi və Osmanlı dövlətinin nümayəndəsi olaraq neft müzakirələrində iştirak edirdi. İngilislərin əllərinə böyük bir fürsət keçmişdi. Bunu mükəmməl bir şəkildə dəyərləndirdilər və Gülbekyan ilə bir müqavilə imzaladılar. Bu müqavilə ilə də ingilislər sonradan zorla girdikləri Mosuldan bir daha çıxmıyacaq və Orta Şərqi neft sahələrini arzu etdikləri kimi işlədə biləcəkdilər. Bu müqavilə Osmanlı vətəndaşı olan Gülbekyanı “Mister Yüzdə Beş” olaraq dünyanın ən böyük zənginləri arasına çıxartdı. İngilislər eyni ilə İranda olduğu kimi, İraqın neft sahələrini də ağıla gəlməyən bir yolla əllərinə keçirdilər.

Yuxarıda izah etdiyimiz 19 mart 1914-cü il tarixinə təsadüf edən günlərdə Londonda “Deutsche Orient Bank” ilə “Rooyal Datç-Şell Qrup” arasında davam edən müzakirələr, indi Cavid bəyin bu ağılsızlığının bir nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Hər iki müəssisə arasında imzalanan müqavilədə, ən böyük rolu ingilislər tərəfində olan Kalust Gülbekyan ilə ser S.Cassel oynamışdı. Bu tarixdə, Londonda İngiltərə Maliyyə Nazirliyinin bir otağında alman bankının nümayəndələri ser E. Casselin hazırladığı müqaviləni imzalayaraq “The Turkish Petroleum Company Limited” qurdular. Bu müqaviləyə görə yeni şirkətin hissələri də təsdiq edildi. Hissələrin yüzdə əllisi İranın neft sahələrinin hakimi olan İngiltərə Dəniz Birinci Lordluğu və Entelijans Servisin hakim olduğu “D’Arcy

qrupu” adı ilə fəaliyyət göstərən qrupa, yüzdə iyirmi beşi ingilis neft trestinin şəbəkələrindən biri olan “Anglo Saxson Petroleum”a və geridə qalan yüzdə iyirmi beşi də “Deutsche Orient Bank”a aiddir.

Almanlar Türkiyə ilə ittifaq halında olduqları bir dövrdə müttəfiqlərini neft üzündən arxadan xəncərləmək kimi izahı mümkün olmayan bir xəyanətlə baş-başa buraxmış və neftə ancaq bunun sayəsində sahib ola biləcəklərini zənn etmişdilər.

“The Turkish Petroleum Company Limited” Londonda imza edilən müqavilənin üzərindən 11 gün keçdikdən sonra, yəni 1914-cü il martın 30-da Osmanlı dövlətinin Ticarət və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə müraciət edərək bütün İraq ərazisi də şamil olmaqla neft imtiyazı tələb etdi. Cavid bəyin xətası üzündən meydana gələn bu gözlənilməyən əmr qarşısında, İttihad və Tərəqqi hökuməti istər istəməz imtiyazı verdi və beləcə ingilislər İraqın neft sahələrinə yerləşdilər.

İstər ingilislər, istərsə də almanlar Mosulda əldə etdikləri neft imtiyazlarından istifadə edərək gördükləri işləri Osmanlı İmperiyası müharibəyə qatıldığı andan etibarən dayandırdı. Lakin ingilislərin əlində Osmanlı İmperiyası adına Mosulda özlərinə neft imtiyazı verən Gülbekyanın imtiyaz müqaviləsi mövcuddur və bu müqavilə müharibədən sonra, Türkiyə Cümhuriyyətinə çox baha başa gələn bir sıra hadisələr meydana gətirmişdir. Bu hadisələr Mosulun Türkiyə sərhədləri xaricində qalması ilə nəticələndi. Beləcə Mosul bir daha Türkiyəyə qaytarılmamaq şərti ilə əlimizdən çıxdı. Həqiqətən də müharibə müddətində İraqın hələ istifadə olunmamış neft sahələrinin imtiyazı müqaviləsi müharibənin sonunda, yəni İraqın Osmanlı İmperiyasından ayrılıb müstəqil bir dövlət halına gəldikdən sonra həyata keçdi.

İngilislərin almanlarla birlikdə və Gülbekyanın vasitəçiliyi ilə əldə etdiyi imtiyazdan sonra, Deterdinq ilə “Deutsche Orient Bank” arasında imzalanan müqavilə İtilaf-ı Müsəlləs (üçlü ittifaq: ingilis-rus-fransız) dövlətlərindən Rusiya ilə Fransanı narahat edirdi. Eyni taleyi yaşayan bu üç dövlətdən ikisi, Fransa və Rusiya almanlarla davən edən müharibənin sonuna qədər susmağı və ondan sonra hərəkətə keçməyi qərarlaşdırdılar. Lakin hadisələr sürətlə irəliləyirdi. Rusiya və Fransa, müharibənin sonunda “Deutsche Orient Bank”ın əlindəki hissələri almaq üçün əl altından İngiltərə ilə danışıqlara başladılar. Bir müddət sonra keçirilən konfransda heç bir razılığa gəlinmədi.

1917-ci ilin oktyabr ayında Rusiyada bolşevik çevrilişi baş verdi və kommunist üsuli-idarəsi quruldu. Rusiyadakı hadisələr onun Orta Şərqdə neft uğrunda gedən mübarizədən kənarlaşmasına səbəb oldu. Mosul neftindən imtiyaz istəyən Fransanı isə yola gətirmək Deterdinq üçün çətin deyildi. Çünki, daima ingilis mənfəətləri istiqamətində fəaliyyət göstərmiş olan Rotşild ailəsinin Fransadakı qolu işə başladı və nəticədə Fransa ingilislərlə gizlicə bir razılığa gəlmək zəmini aradı və tapdı. İngilislərlə 1918-ci ildə başlayan müzakirələrdə Fransa da, “Deutsche Orient Bank”ın Mosulun neft sahələri üzərindəki hissələrinə şərik olduğunu rəsmən ortaya qoydu. Fransa artıq rahat idi. Bununla da o müharibədən sonra Fransanın möhtac olduğu nefti əldə etmək üçün səhmlərə sahib olacaqdır. Lakin, etiraf etmək lazımdır ki, Fransa bu haqqı əldə etmək üçün bəzi fədakarlıqlar göstərmək məcburiyyətində qaldı. Fransızlar imtiyaz mövzusunda bir nəticəyə çatmaq üçün ingilislərin neft mənfəətlərini ön planda tutduqları “Böyük İraq layihəsinə” etiraz etdilər. İngilislər isə, bu mövzuda hər hansı bir güzəştə getmək istəmirdilər. Çətin müzakirələrin sonunda, ingilislər neftin olduğu torpaqları bu anlaşma ilə öz adlarına çıxdılar və Fransanın əsrlər boyunca katolik kilsəsi ilə girdikləri Suriya üzərindəki haqlarını tanıdılar. Bu müqaviləni bağlamaq o qədər də asan olmadı, yəni müzakirələr bir neçə dəfə uğursuzluqla nəticələndi.

Bir ara müzakirələrdən ümidini kəsən Fransa, ortaya prezident Puankareni gətirdi. Puankarenin

müdaxiləsi ingilisləri Fransanın Suriya üzərindəki haqlarını tanımağa məcbur etdi. Neft beynəlmiləl siyasətdə daha bir dəfə öz rolunu oynamış və Orta Şərqdə iki dövləti dünya xəritəsində yerləşdirmişdir.

Yuxarıda izah etdiyimiz və Kalust Gülbekyanın sayəsində ingilislərin əlinə keçən Mosulun neft sahələri üzərində qurulan “The Turkish Petroleum Company” çox da uzunömürlü olmamış və San Remo müqaviləsi ilə ləğv edildikdən sonra yerinə “The İrak Petroleum Company” qurulmuşdur. Bu razılaşmaya görə, yeni neft şirkətinin hissədarları və aldığı hissələr belə təsdiqlənmişdir:

Near East Developmen % 23,75 (ingilis)

Royyal Datç-Şell Qrup % 23,75 (ingilis-holland)

Anglo İrəniyan % 23,75 (ingilis)

Companie Française % 23,75 (fransız)

Kalust Gülbekyan % 05.00

“The İrak Petroleum Company” təşəkkül etdiyi sıralarda Sevr anlaşmasının qərarlarını qəbul etməyən türk milləti, Anadoluda çox şiddətli bir mübarizəyə başladı. Bu mübarizə bir millətin haqsızlığa qarşı ayağa qalxması idi. Bu mübarizənin başında duranlar, o vaxtlar İraqın neft sahələri ilə məşğul ola biləcək durumda deyildilər. Həqiqətən də, Deterdinq də bunu bilir və İraqın neft sahələrində rahatca işini görürdü.

San Remo anlaşması ilə Orta Şərqdə ortaya çıxarılan iki dövlətin sərhədləri təsdiq edilmişdir. Bu baxımdan ingilislər üçün çəkiləcək hər hansı bir nöqtə qalmamışdır. Rahatca neftə sahib ola bilərdilər. Vaxt itirmədən hazırlıqlara başlayan ingilislər, yeni İraq dövlətinin neft sahəsini 75 min kvadrat kilometr olmaqla dörd bölgəyə ayırdılar. Bu aşağıdakı kimi idi:

A – Kərkük məntəqəsi: Qaradağdan şimal-qərbə qədər olan hissə (cəmi 120 kilometr məsafə),

B – Fərat çayının qərbindən başlayaraq, Küveytə qədər uzanan sahə.

C – Bağdadın cənubundakı Dəclə ilə Fərat arasında yerləşən və Bəsrəyə qədər uzanan sahə,

D – Şimaldakı kibs təbəqələrindən meydana gələn qumluq sahə.

YUNAN ORDUSUNUN ANADOLUNU İSTİLA ETMƏSİ

“The İrak Petroleum” bu sahələrdə neft axtararkən, siyasi reaksiyası çox böyük oldu. Bütün dünya mətbuatı, əsrarəngiz və əfsanəvi sərvətinin mənbələri bilinməyəcək qədər qaranlıq bir adamdan bəhs etməyə başladılar. Bu qaranlıq işlər çevirən adam Türkiyədə Muğlada doğulmuş, uşaqlıq dövrləri ilə ilk gənclik illərini məmləkətimizdə keçirmiş, sonra da taleyini xarici diyarlarda aramış olan Zaxaryas Vasileos Zaxarovdu. Bu adam, dünyanı müharibəyə sövq edən neft sahibkarlarının və silah istehsalçılarının ortağı idi. Həqiqətən də, o, neft sahibkarlarının ortağı idi mi? Bu suala cavab vermək çox çətinidir. Yalnız, bir şey aydın idi ki, o da Deterdinqin əmrində idi. Bu adam əfsanəvi sərvətini neft və silah satışından qazanmışdı. Bu sərvəti ona qazandıranlar, onun yüyənini heç bir vaxt boş buraxmamışlar və daima bir casus kimi istifadə etmişdilər. Beləcə bu səfər də eyni adam təkrar ortaya çıxmışdı.

Dünya neftinə hakim olan “Rooyal Datç-Şell Qrup”un rəhbəri Deterdinq Birinci Dünya müharibəsinin sonunda Osmanlı İmperiyasının taleyini diplomatların öhdəsinə buraxsa da Orta Şərqdə özünü yenə də narahat hiss edirdi. İngiltərə-İran Neft Şirkətinin işləri rusların və amerikalıların İranda göstərdikləri fəaliyyətlər nəticəsində idi. Dünyanın gözünü bir başqa hadisəyə döndərməkdən başqa çıxış və qurtuluş yolu olmadığını anlayan Deterdinq daima bu tip qaranlıq işlərdə istifadə etdiyi Vasileos Zaxarovu İranda vəziyyəti düzəldəcək tədbirləri görmək üçün hərəkətə keçirdi. Deterdinq eyni zamanda İngiltərənin baş naziri Lloyd Corcu bu iblisanə planına ortaq etdi. Bu plan onlar üçün onsuz da sadə idi və əllərində bu işi gördürə biləcək bir adam var idi. Əsasən xəyalpərəst bir millət olan yunanları bu adam vasitəsi ilə “Böyük Yunanıstan” layihəsini əldə rəhbər tutaraq silahsız bir millət halında Anadoluda yaşayan türklərin üzərinə hücumə sövq edə bilərdi.

Tarix səhnəsinə çıxdığı 1821-ci ildən bu tərəfə “Böyük Yunanıstan” xülyası ilə yaşayan bu ərköyün millətin baş naziri sabiq Osmanlı vətəndaşı və Galatasaray Sultanı (Lisesi) məzunu olmuş Venizelos qulaqlarına inanmadı. Venizelos Lloyd Corcun təklifi qarşısında özünü itirdi və İngiltərənin irəliyə sürdüyü bu təklifə sonunu fikirləşmədən “Bəli” dedi.

İngiltərə yunanları Anadoluya sövq edərkən, ona maddi və mənəvi, yəni hər cür yardım göstərəcəyini bildirdi. Ayrıca, Yunanıstana Anadoluda başlayacağı istila hərəkəti üçün tələb olunan bütün hərbi ləvazimatları da verəcəkdi. Venizelos vaxt itirmədən Afınaya döndü və kral Konstantini bu böyük xəyala inandırdı.

İngilislər Yunanıstanı “Anadolu məcarasına” sürükləyərkən iki nöqtəni hədəfinə çatdırmağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular: Orta Şərqdəki neft mənfəətlərinin belə bir siyasi və hərbi hərəkətlə təhlükəsizliyini təmin etmək, hər gün bir az daha quduran və ağlagəlməz baş ağrıdan Yunanıstanı, qolu qanadı qırılmış bir quş halına gətirmək.

Zavallı dünya, zavallı mədəni Avropa...

Neft, yenə də günahsız, şərəfli bir millətin torpaqlarını dağıdacaq, yüzminlərlə insanı qətlə yetirəcək, bir məmləkəti başdan-başa xaraba qoyacaqdır...Və mədəni (!) Avropa bütün bu dəhşət qarşısında qulaqları kar, gözləri kor, hadisələrə seyrici qalacaqdır.

Yunan ordusu, ingilislər tərəfindən verilən vəzifəni yerinə yetirdi. Anadoluda yüz minlərlə insanı

qətlə yetirdi və işğal etdiyi hər yeri dağıtdı, xaraba qoydu...Bu qorxunc hərəkət əlahəzrət İngiltərə İmperiyasının ser ünvanını mühafizə edən Vasileos Zaxarovun pulu və Deterdinqin nefti ilə edildi. Və beləcə neft istehsalçılarının törətdikləri Anadolu faciəsi Mədəni (!) Avropanın tarixinə, mədəniyyətinə miras olaraq daxil oldu.

Anadoludakı mübarizə çox şiddətli oldu. Türk milləti yeddisindən yetmişinə üsyana qalxdı və tarixin “ərköyün uşağına” tarix boyunca yemədiyi, gələcəkdə də unutmaması əsla mümkün olmayan qorxunc bir şapalaq vurdu. Yunanıstanın 300 minlik ordusu neft sahibkarlarının və “Mədəni Avropa”nın əlahəzrət dövlətlərinin dəhşətdən açılmış gözləri önündə Anadolunun düzlərində məhv oldu...

Yunan ordusunun məhvə baxmayaraq, Deterdinq, hədəfə çatmış, İngilis-İran Neft Şirkəti vəziyyətini düzəltmiş, yunan ordusunun beli qırılmış, Vasileos Zaxarovun milyonlarla sterlinqi havaya sovrulmuşdur. Lakin, ingilislərin əsl qazancı Lozannada olmuşdur, yəni onların böyük bir inadla əllərində tutmaq istədikləri və sahib olmaq üçün hər çarəyə baş vurduqları İraqın neft sahələri bu sülh müqaviləsindən sonra əllərində qalmışdı. Osmanlı İmperiyasının torpaqları uğurundakı mübarizə heç cürə bitmək bilmir və bu torpaqlar üzərindəki millətlərin arasındakı çəkişmə hər gün bir az daha artırdı. Türklərlə bağlı olan bu çəkişmələrin və mübarizələrin müxtəlif səhifələri vardır. Bu səhifələr daha çox beynəlxalq konfranslarda müzakirələrə çıxarılır və qərarlar qəbul edilirdi. Bu anlaşmalar içində, xüsusilə, San Remo, Rapallo, Genuya və Lozanna konfransları əhəmiyyətli bir yer tuturdu. Lozanna konfransında cənub sərhədlərimiz havadan asılı vəziyyətdə qalmışdır. Sülh müqaviləsi imzalanırsa da, cənub sərhədləri təsbit edilməmişdir. İngilislər Lozannada Türkiyəni təmsil edən heyətin siyasətdəki təcrübəsizliyi və bacarıqsızlığı üzündən uğur qazanmışdılar. Türkiyənin cənub sərhədləri Millətlər Cəmiyyətinin qərarından asılı idi. Bunun səbəbi nədir? Nə üçün bu yolla gedilmişdir? O da aşkardır ki, ingilislər İraqla olan müştərək sərhədlərimizin təsbitində nefti daima gözlərinin önündə tutmuşlar və Lozanna sülh konfransı boyunca bəzən hədə, hətta bəzən daha irəli gedərək türk heyətinə göz dağı vermək istəmişlər. İngiltərənin xarici işlər naziri və kürd siyasətçilərinin önündə, cəbhədən yeni çıxmış, siyasətdə təcrübəsiz olan İsmət paşanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti güzəştə getmək məcburiyyətində qalmışdır.

Nəhayət, lord Kerzonun istədiyi olmuş və Türkiyənin cənub sərhədlərinin təsbiti işi Millətlər Cəmiyyətinin üç nəfərlik bir nümayəndə heyətinə həvalə edilmişdir. Türk heyəti tərəfindən Cavad paşanın iştirak etdiyi bu heyətin uzun çalışmaları və müşahidələri ingilislərin İraq fəvqəladə komissarının haqsız təzyiqlərinə baxmayaraq nəticəsiz qalmadı. Hazırlanmış hesabatın son hissəsində yazılmış “Türk hökuməti hüquqi haqlarından vaz keçmədikcə Mosul və ətraf torpaqları heç bir dövlətə verilə bilməz” sözlərinə baxmayaraq, Mosul sancağı nefti ilə birlikdə türk millətinin əlindən çıxmış, türk dövlətinin sərhədləri xaricinə atılmışdır. Beləliklə, Mosulda yaşayan türklər ana vətənlərindən uzaq düşmüşdülər.

Mosulun neft sahələrinin türk millətinin əlindən çıxmasında ən mühüm rolu oynayan səbəblərdən biri də səltənətin ləğvindən və xanədanın türk dövləti sərhədləri xaricinə sürgün olunmasından sonra, xüsusi ilə bu xanədana aid olan Mosulun neft sahələrini tələb edəcək bir müəssisənin mövcud olmaması idi. Səltənətin ləğvinə qərar verən və Ali Osman xanədanını sərhəddən xaricə sürgün edən hökumət, bu ailəni vətəndaşlıqdan çıxartmasaydı, şübhəsiz nəticə belə olmayacaqdır və Mosul nefti məsələsi zamanın ixtiyarına buraxıla bilərdi.

Səudiyyə ƏrəbistanınınIN neft sahələri

İngilislər İranda tarixdə misli görülməmiş bir imtiyaz əldə etdikdən sonra, “Neft imperiyaları”nın sərhədlərini genişləndirmək üçün daha ciddi fəaliyyətə başladılar. İngilis neft imperiyasını quran Deterdinq Osmanlı İmperiyası sərhədləri içərisində mövcud olan nefti də ələ keçirmək istəyir və bu məqsədlə Orta Şərqi bütün neft sahələrini ingilislərin inhisarına almaq üçün mübarizə edirdi. Deterdinq ingilis imperiyasının bütün siyasi xadimlərini, bütün qüvvələrini öz casuslarının yanında səfərbər etmişdi. Osmanlı İmperiyası sərhədləri içərisində qorxunc bir mübarizənin, neft uğrunda mübarizənin başlaması mütləq idi...

Bu mübarizəni, açıq və ya gizli diplomatiyasını səfərbər edən İngiltərə ilə Deterdinqin casusları birlikdə XX əsrin ən böyük hökmdarı və siyasi xadimi Sultan II Əbdülhəmid xana qarşı başlayacaqlar.

Bu iki nəhəng qüvvə, Sultan II Əbdülhəmid xanın önündə məğlub olacaq və səltənətdə istədikləri müvəffəqiyyəti əldə etməyəcəkdilər. Sultan II Əbdülhəmid xan mübarizənin öz inhisarında olan neft mücadiləsi olduğu mövzusunda qəti bir qənaətə gəlmiş, Osmanlı İmperiyası sərhədləri içərisində olduğu kimi, imperiyanın sərhədləri xaricində də bir-birləri ilə şiddətli mübarizələr aparən İngiltərə ilə Almaniyanın bu mübarizəsindən istifadə etmiş və ölkəsini hər cür təhlükədən uzaq tutmuşdu. Sultan II Əbdülhəmid xan bu mübarizədən əsrin ilk və ən mükəmməl casus təşkilatından istifadə etməklə müvəffəqiyyətlə çıxma bilmişdir. Tarixçilərimizin “Xəfiyyə odusu” adını verdikləri, lakin əslində dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyini mühafizə edərək, dünyanın dörd bir tərəfinə yayılmış, içərisində xarici səfirlər, hətta xarici hökumət adamlarının da olduğu 2500 kadrla düşmənlərlə mübarizə imkanını tapa bilmiş və bu mübarizədən də üz ağılığı ilə çıxmışdı. Nə yazıqlar ki, ittihatçılar 24 iyul (1908) çevrilişindən sonra hər sahədə olduğu kimi bu sahədə də bir növ xəyanət kimi düşünülen addımlarını ataraq dünyanın ən mükəmməl bir casus təşkilatını “Xəfiyyə” adı altında lənətləyib dağıtmışdılar.

VƏHHABİ ÜSYANLARI

Neft mücadiləsinin ağırlıq mərkəzini Ərəbistan yarımadası təşkil etməkdə idi. Xüsusilə Hicaz və Yəmən bu mücadilənin əsası hesab olunurdu. Ancaq, əsl məqsəd Mosul neftini ələ keçirmək idi. Hicaz-Küveyt-Omman-Qatar və digər yerlərdəki neft yataqları bu mücadilənin aparıldığı tarixdə hələ məlum deyildi. Ancaq, ingilislər mücadiləni Hicazdan başlamaqla Osmanlı İmperiyasının diqqətini bu əraziyə cəlb etmək siyasətini yürütdülər. Onlar bununla Mosul və ətrafını hələlik boş buraxmaqla çirkin siyasətlərini vəhhabilər Osmanlı İmperiyasına qarşı üsyan qaldırmalarına yönəltdi. İngilislər bu üsyanları reallaşdırmaq üçün Sidney Reyi (yaxud Roznblum) ilə Filbi adlı iki mütəxəssisi Əbdüləziz ibn Səudun yanında yerləşdirdilər. Vəhhabilərin lideri Əbdüləziz ibn Səudun yanında vəzifə tutan bu iki şəxs eyni zamanda İngiltərə Entelijans Servisinin də ən təcrübəli əməkdaşları idilər.

Sidney Reyi 1901-ci ildə D'Arcyin əlindən İran nefti imtiyazı sənədini aldıqdan sonra 1902-ci ildən etibarən Ərəbistan yarımadasında çalışmağa başladı.

Sultan II Əbdülhəmid xan Əbdüləziz ibn Səudun yavaş-yavaş gücləndiyini görür və onun gələcəkdə Osmanlı İmperiyası üçün problem yarada biləcəyini də hiss edirdi. O həqiqətən də təxminlərində yanılmadı. Əbdüləziz ibn Səudun sonrakı hərəkətləri bunu açıq-aydın göstərdi. Sultan II Əbdülhəmid xan ingilislərin planlarını əvvəlcədən duyduğu üçün Hicaz və Yəməndə müəyyən islahat keçirmək üçün layihələr hazırladı. Ancaq, Əbdüləziz ibn Səudun rəhbərliyi altında baş verən üsyan bu islahatın gerçəkləşməsinə imkan vermədi. Üsyançıların xərclədikləri pul ingilis qızılı və işlətdikləri silah da yenə ingilis istehsalı idi.

Sultan II Əbdülhəmid xan dərhal bu üsyanı yatırtmaq üçün müəyyən tədbir gördü. Almanların inşa etdikləri Bağdad dəmir yolu ilə İraq və Bəsrə üzərində nüfuzunu daha da gücləndirən sultan cənuba, yəni Yəmənə tərəf hərəkət etdi və Küveyt şeyxi Mübarək İbnüssabah ilə anlaşaraq onu öz tərəfinə çəkə bildi. Bundan sonra Əbdüləziz ibn Səudun qaldırdığı üsyan asanlıqla yatırıldı.

Nəcid şəhəri artıq bir fitnə-fəsad yuvası olmuşdu. İngilislərin təcrübəli cəsusları əllərində Deterdinqin qızilları tayfa başçıları və şeyxlər arasında vurnuxaraq onları Osmanlı İmperiyasına qarşı üsyana təhrik edirdilər. Ancaq, Əbdüləziz ibn Səud Osmanlı ordusundan yediyi zərbədən sonra Sultan II Əbdülhəmid xana boyun əyməyə məcbur olur. Digər şeyxlər və tayfa rəislərinin böyük bir hissəsi türklərin tərəfində idi.

Məkkə şərifi Hüseyin Sultan II Əbdülhəmid xanın sağ qolu hesab olunurdu. Məkkə şərifinə verilən paşalıq adı və göndərilən hədiyyələr onu qane etdiyindən həmişə Osmanlı dövlətinin tərəfində olmuşdur. Sultan II Əbdülhəmid xan ingilislərin ona qarşı işlətdikləri taktikadan istifadə edərək onları məğlub etməyi bacardı.

Şərif Hüseyin Osmanlı dövlətinə sədaqətini sübut etmək üçün Araifi qəbiləsini Əbdüləziz ibn Səudə qarşı yönəltdi. Sultan II Əbdülhəmid xan incə zəkası və uzaqgörənliyi ilə ərəbi ərəbə qarşı qoymağa nail oldu. Bu siyasət onun taxta oturduğu gündən bəri istifadə etdiyi bir üsul idi. Arafilər ilə vəhhabilər arasında cərəyan edən mücadilələr zamanı Arafilər Əbdüləziz ibn Səudun qardaşını tutub şərif Hüseyinə təslim etdilər. Əbdüləziz ibn Səud vəziyyətdən xilas olmaq üçün Osmanlı dövlətini tanımaq və ildə müəyyən miqdarda vergi vermək şərti ilə qardaşını geri alaraq mücadilədən çəkildi. Deterdinq və ortaqları İngiltərə Dəniz Birinci Lordluğu və Entelijans Servis ilk təşəbbüslərində ağır

zərbə ilə qarşılaşdılar. Ancaq, bu məğlubiyyətlə barışa bilməyən ingilislər yeni mücadilə metoduna baş vurdular. Onlar vəhhabilər ilə Məkkə şərifi Hüseynin arasında uzun illər davam edən qorxunc bir müharibə törətdilər. Bu müharibə şərif Hüseynin müəmmalı ölmündən sonra onun oğlanları ilə Əbdüləziz ibn Səud arasında da davam etdi.

Bu mücadilələr sadəcə olaraq neft üçün aparılırdı. İstiqlal, azadlıq boş sözdən başqa bir şey deyildi. Həmçinin, Birinci Dünya müharibəsindən sonra yaranmış dövlətlər istiqlallarına deyil, sadəcə olaraq zəngin neft sahələrinə sahib oldular. İstiqlal onlar üçün artıq bir xülyadır. Dünən də belə idi, bu gün də belədir.

Əbdüləziz ibn Səudin 1902-ci ildə Osmanlı dövlətinə qarşı qaldırdığı üsyan yatırıldıqdan sonra 1908-ci ilə, yəni Sultan II Əbdülhəmid xanın taxtdan salınmasına qədər həm vəhhabilər, həm də ingilislər heç bir təşəbbüsə əl atmadılar.

Entelijans Servis tərəfindən Əbdüləziz ibn Səudun yanına mışavir olaraq göndərilən məşhur ingilis neft cəsusu Filbi vəhhabilərin başçısına gücünü artırmağı məsləhət gördü.

Amma, Filbi döyüşçülərin sayının çoxaldılması ilə hər hansı bir nəticənin alınmasına o qədər də inanmırdı. O, bu qüvvələri dəmir kimi bir əlin altında birləşdirməyi və toplamağı məqsədə uyğun hesab edirdi. Əbdüləziz ibn Səud də bu fikri bəyənmişdi. Onlar vaxt itirmədən fəaliyyətə başladılar. Ancaq, işlər onların düşündükləri kimi o qədər də asan getmirdi. Bədəvi həyatı yaşamağa alışmış ərəblər qanun və nizam tanımırdılar. Halbuki, yeni qüvvələrin bir qanun və nizam altına alınmaları vacib idi. Filbi bunun da yolunu tapdı. Dini təəssübə əsaslanan bir siyasət yürütdü.

Filbi və Əbdüləziz ibn Səud düz on il çalışdılar və istədikləri qüvvəni meydana gətirdilər. İhvan adı altında 1912-ci ilin yayında rəsmən qurulmuş olan silahlı qüvvənin ümumi qərargahı Aravyada yerləşirdi. İngilis zabitlərinin təlim və tərbiyəsi ilə formalaşmış bu silahlı qüvvə 1913-cü ildə qəflətən hücumə keçərək Xassanı işğal etdilər. Əbdüləziz ibn Səud Osmanlı dövlətinə qarşı yenidən baş qaldırmışdı. Əbdüləziz ibn Səud artıq Hindistandakı ingilis cəsusları və ingilis qüvvələri ilə əlaqə yaratmışdı. Deterdinq 10 illik mücadilədən sonra arzusuna çatmışdı. Hicazın qapıları onun üzünə tamamilə açılmışdı. İngilislər artıq vəhhabilərin torpaqlarında və Əbdüləzizin hakim olduğu ərəzilərdə sərbəst hərəkət edə bilirdilər. İngilis cəsusları Əbdüləziz ibn Səudu daima türklərə, Məkkə şərifi Hüseynə və türklərin yaxın dostu olaraq tanınan Əli Rəşidə qarşı üsyana təhrik edirdilər. Bu təhriklər nəticəsində Birinci Dünya müharibəsinin ilk günlərində Əbdüləziz ibn Səud ingilislərlə müqavilə bağlamağa hazırlaşırıdı. Bu anlaşmaya görə ingilislər onun istiqlalını tanıyacaq və Deterlinq hər ay ona 5000 ingilis lirəsi verəcəkdə. Beləliklə, bu anlaşmaya görə Əbdüləziz ibn Səud ingilislərin maaşlı qulluqçusu olurdu.

Ancaq, Əbdüləziz ibn Səud bu anlaşmaya baxmayaraq, həmin ilin may ayında Osmanlı dövləti ilə də danışıqlar apararaq sabah-ud-dövlə fəxri adı altında Nəcit qaymaqamı təyin edilir. Yəni artıq vəhhabilərin başçısı Osmanlı dövləti adından Nəciddə müəyyən nüfuz sahibi olurdu. Ancaq, Osmanlı İmperiyası Birinci Dünya müharibəsinə girdikdən sonra Osmanlı hökuməti Əbdüləziz ibn Səudə etimad göstərməyərək onun qan düşməni olan Əli Rəşidi dəstəkləməyə başladı. Bunu gören Əbdüləziz ibn Səud yavaş-yavaş ingilislərə meyl etməyə başladı və 1915-ci ildə Britaniya İmperiyası ilə müqavilə bağlayaraq onun himayəsinə girdi.

1915-ci ilin dekabr ayında imzalanan bu müqavilə ilə İngiltərə Osmanlı İmperiyası sərhədləri daxilində yerləşən Ərəbistan yarımadasının mərkəzində güclü bir dostə sahib olurdu. Əbdüləziz ibn Səud 1916-cı ildə ingilislər tərəfindən Osmanlı dövləti əleyhinə müharibəyə girdi. Bu vuruşma eyni zamanda Osmanlı dövlətinin mənfəətlərini və bölgənin asayişini qorumağa cavabdeh olan düşməni Əli

Rəşidə qarşı idi. Əli Rəşid isə Osmanlı dövlətinin tərəfdarı olaraq qalırdı.

Cərrahda Əli Rəşid ilə Əbdüləziz ibn Səudin qüvvələri arasında gedən döyüşlərdə Əbdüləziz ibn Səudin ingilislərin yardımı ilə yaratdığı İhvan döyüşçüləri ağır məğlubiyyətə uğradılar. Bunu gören Deterdinq və cəsusları dərhal Məkkə şərifi Hüseynlə danışıqlar aparmağa cəhd etdilər və tezliklə buna nail oldular.

İngilislər neftdən qazandıqları milyonları gələcəkdə əldə edə biləcəkləri yeni neft sahələri üçün Məkkə şərifi Hüseynin xəzinəsinə yönəldilər. Artıq bu dövrlərdə dünyanın məşhur neft cəsuslarından Lavrens Ərəbistan yarımadasında fəaliyyətə başlamışdı. İngilis neft kralları Ərəbistanda fəaliyyət göstərən cəsuslarının köməyi ilə yavaş-yavaş şimala, İraqın neftli ərazilərinə doğru irəliləməyə başladılar. Onlar bu ərazilərdə yaşayan şeyxlərə küllü miqdarda var-dövlət bağışlayaraq onların ehtiyaclarını təmin edirdilər. Lavrensin əlində güclü bir vasitə var idi. Bu vasitə Məkkə şərifi Hüseynin böyük oğlu əmir Feysəl idi. 1916-cı ildə gələcəkdə Suriya və İraq kralı olaraq Lavrens tərəfindən Londona təqdimatı verilən zaman Əbdüləziz İbn Səud əmir Feysələ qarşı çıxdı. Əbdüləziz ibn Səud ingilislərlə mövcud olan müqaviləyə baxmayaraq Osmanlı dövləti ilə danışıqlar aparmağa çalışdı. Amma, Camal paşadan rədd cavabı alınca təkrar ingilislərə, dolayısı ilə ser Deterdinqə əl uzatmaqdan da çəkinmədi. İngilislərdən hər cür yardım alan və atasının hörmətinə görə ərəb şeyxləri üzərində böyük nüfuzə malik olan əmir Feysəl bir dövlət qurmaq xəyalı ilə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə elan etdi. Bu mücadilədə ona yardımçı olan ünsürlər ingilislər tərəfindən əvvəlcədən təlimatlandırılmışdılar. İstər İstanbul, istərsə də Beyrut, Şam və Misirdə qurulmuş olan müxtəlif cəmiyyətlər ərəb istiqlalı üçün iş görə biləcək mütəxəssislər hazırlamışdılar. Bu ünsürlər Birinci Dünya müharibəsi dövründə Osmanlı ordusunu daxildən sarsıtmaq üçün hər cür cəsusluq fəaliyyəti göstərmişdilər. Bu cəmiyyətlərdən, xüsusilə «İləl Mərkəziyyə»yə mənsub olanlar daha çox fərqlənmişdilər. Məkkə şərifi əmir Hüseynin böyük oğlu əmir Feysəl bu təşkilatdan daha çox istifadə edərək Osmanlı ordusunu arxadan vurmağa çalışdı. Ona bu işdə ən böyük köməyi gələcək İraq dövlətinin baş naziri vəzifəsini tutan Nuri Səid paşa etmişdir. Əmir Feysəlin ən yaxın adamı olan bu şəxs türk ordusunda yüzbaşı rütbəsində qulluq edərkən «İləl Mərkəziyyə»nin həyata keçirmək istədiyi istiqlal hərəkatı təşəbbüsünün üstü açıldıqdan sonra Camal paşanın hərbi tribunalının yağlı kəndirindən canını ancaq ingilislərə sığınmaqla qurtara bilmişdi.

Əmir Feysəlin bu müvəffəqiyyətləri Əbdüləziz İbn Səudu çox narahat etməyə başladı. Tale əmir Feysələ gələcək taxtını hazırlayırdı. Əslində əmir Feysəlin adının hər tərəfdə duyulması sadəcə bir təsadüfə, yəni döyüşlərə Məkkə şərifi Hüseynin geniş nüfuzə sahib olduğu torpaqlar üzərində cərəyan etməsindən irəli gəlirdi. Artıq əmir Feysəl ilə Əbdüləziz ibn Səudun arasında toqquşmanın baş verəcəyi qaçınılmaz idi. İngilislər baş verə biləcək təhlükənin qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görməyə çalışdılar. Entelijans Servisin ən təcrübəli əməkdaşları bu ixtilafı bitərəfləşdirmək üçün səfərbər olundular. Bunlar Lavrens, Qertrud Bell, Sidney Reyi və Filbi idi. Əbdüləziz ibn Səudu Filbi yola gətirəcək, Qertrud Bell isə ərəb şeyxləri arasında çalışacaq, Sidney Reyi ilə Lavrens isə iki ərəb şeyxi arasındakı mücadiləni dayandırmaq üçün əmir Feysələ təsir edəcəkdilər.

Cəsuslar onlara verilən tapşırıqları yerinə yetirdilər və iki əmiri barışdırdılar. Beləliklə, ingilislər özləri üçün təhlükə hesab etdikləri bu anlaşılmazlığı bitərəfləşdirməyə nail oldular. Hər iki ərəb əmiri arasında bağlanmış müqaviləyə görə Əbdüləziz ibn Səud Ərəbistan yarımadasının Nəcrid-Riyad-Nəcəf ərazisinə, əmir Feysəl isə Suriya və İraq torpaqlarına sahib olacaqdır. Bundan başqa, gələcəkdə yaradılacaq iki dövlətin torpaqları arasında qalan sahədə əmir Feysəlin qardaşı üçün İordaniya adlı kiçik bir dövlət də qurulacaqdır.

Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, ingilislər yeni-yeni planlar tərtib etmişdilər. Hələ Birinci Dünya müharibəsi başa çatmamışdan əvvəl Ərəbistan yarımadasının gələcək xəritəsi cızılmış və burada üç yeni krallığın yaradılması nəzərdə tutulmuşdu.

Yuxarıda göstərdiyimiz müqavilə ilə Əbdüləziz ibn Səud onun üçün təyin edilmiş olan sərhədlər daxilində və ətrafındakı ərəb əmir və şeyxləri ilə sərhədlərini dəqiqləşdirmək üçün müzakirələr aparırdı. Bu danışıqlardan heç bir nəticə əldə edə bilməyən Əbdüləziz ibn Səud onu daima hədələmiş türkpərəst Əli Rəşidin üzərinə hücum etməyi qərara aldı. Əslində müharibə bitmişdi. Dövlətlər İngiltərənin himayəsi altında Ərəbistanda rəsmən təşəkkül etmişdi. Əbdüləziz ibn Səud Əli Rəşidi bitərəfləşdirdikdən sonra İngiltərənin himayəsi altında olan İordaniya torpaqlarına doğru irəliləməyə başladı. Yenicə qurulmuş bu kiçik dövlətin istiqlalı təhlükə altında idi. Elə bu səbəbdən də ingilislər vəhhabilərin başçısı Əbdüləziz ibn Səudə təcavüzü dayandırmaq üçün xəbərdarlıq etdilər. Lakin, bu çöl bədəvisi xəbərdarlığa o qədər də əhəmiyyət vermədi. İngilislər onun xəbərdarlığa heç əhəmiyyət verməməsini görüb vəhhabi ordusunu təyyarələrdən bombaladılar. İngilislər bu hərəkətləri ilə əmir Feysəli açıqca müdafiə edirdilər. İngilislər tərəfindən vəhhabi ordusunun hücumu dayandırıldıqdan sonra 1922-ci ildə tərəflər arasında bağlanan bir müqavilə ilə İraq-İordaniya və Hicazın sərhədləri qəti olaraq təsbit edildi. Beləliklə, bu məntəqədəki anlaşılmazlıq ortadan qaldırıldı.

Əbdüləziz ibn Səud bu müqavilədən dörd il sonra, 1926-cı ildə ingilislərin himayəsi altında özünü Hicaz və Nəcid kralı elan etdi.

Bu zaman Türkiyədə milli-mücadilə baş vermiş və nəticədə yeni bir rejim qurulmuşdu. Yəni respublika elan edilmiş və xilafət idarə-üsulu ləğv olunmuşdu. Xilafətin ləğv olunmasından sonra Məkkə şərifi Hüseyn ərəblər arasında konfrans çağırılması təklifini irəli sürdü və ləğv edilmiş xilafətin bərpasını tələb etməyə başladı. Əbdüləziz ibn Səud onun bu iddiasını qəti olaraq rədd etdi. Beləliklə, ingilislərin yeni qurduqları bu dövlətlər Türkiyədə ləğv edilmiş xilafəti mənimsəmək üzündən bir-birlərinə düşmən kəsildilər. İngilislər Ərəbistan yarımadasında baş verə biləcək toqquşmaların onların mənafeələrinə zidd olmasını söyləsələr də Əbdüləziz ibn Səud bu məsələdə müxalifətdə qalmaqda davam etməkdə idi.

Vəziyyəti belə görən ingilislər Əbdüləziz ibn Səudu sıxışdırmaq məqsədi ilə bu günə qədər hər ay ona ödədikləri 5000 sterlinqin verilməsini dayandırdılar. Hadisələrin bu istiqamətdə davam etdiyi bir vaxtda «Standard Oyl» tərəfindən Suriyada geoloji axtarışlar aparın və neft axtaran Crain burada amerikalıların lehinə, fransızların isə əleyhinə təbliğat aparmağa başlamışdı. Crain Suriyada fəaliyyət göstərdiyi zaman arxeoloq Tvitchell də Qırmızı dəniz sahillərində tədqiqatlar apararaq qədim mədəniyyət əsərləri axtarırdı. O, bu axtarışları zamanı burada neft nişanələrinə rast gəldi. Bütün hərəkətləri ingilis cəsusları tərəfindən addım-addım izlənen Tvitchell neft tapdığını Londondakı Arxeologiya Cəmiyyətinə bildirdiyi zaman yer yerindən oynadı. Bundan sonra İngiltərənin neft mütəxəssisləri bu ərazini diqqətlə axtarmağa başladılar. Tvitchellin təsadüfən tapdığı neft Qırmızı dəniz sahillərini neft mücadiləsinin mərkəzinə çevirdi. Bu andan etibarən ingilis və Amerika sərmayəsi Səudiyyə Ərəbistanına axmağa başladı.

«Standard Oyl» ilə «Royal Datç-Şell Qrup» Səudiyyə Ərəbistanının altını-üstünə çevirdilər. Qırmızı dənizin hər qarışı çox diqqətlə axtarıldı və bir çox məntəqələrdə zəngin neft yataqları tapıldı. İki nəhəng şirkət neftin tapıldığı andan etibarən bir-birilərini Səudiyyə Ərəbistanından uzaqlaşdırmaq üçün mücadiləyə başlamışdılar. İngilislər, yəni Deterlinq «Standard Oyl»a görə daha əlverişli vəziyyətdə idi. Məlumdur ki, dünənə qədər bir bədəvi olan Əbdüləziz ibn Səudu kral edən o idi. Bu adam krallığını elan etdiyi günə qədər Deterlinqdən hər ay 5000 sterlinq maaş almaqla davam

etmişdi. Əbdüləziz ibn Səud məmləkətində çıxan yeni sərəvətin imtiyazını tamamilə Deterlinqin əlinə təslim etdiyi vaxt ingilislərin hər əmrini yerinə yetirən bir insan vəziyyətinə düşəcəyini bilirdi. Ancaq, o buna imkan verməmək üçün 1933-cü il mayın 9-da «Standard Oyl Company of California» ilə altmış illik bir neft müqaviləsi imzaladı. Beləliklə, «Standard Oyl Company of California» bu imza ilə Səudiyyə Ərəbistanının şərq bölgəsində zəngin neft məntəqələrinə sahib oldu. İngilislər də boş durmamışdılar. Tvitchell mərkəzi Londonda olan şirkətin nümayəndəsi olaraq Səudiyyə Ərəbistanının bir çox yerlərində neft mədənləri imtiyazını saxlayır və Səudiyyə Ərəbistanına yerləşirdilər.

1933-cü ilin mayında «Standard Oyl Company of California» bu imtiyazı aldıqdan sonra «Irak Petroleum Company» da Əbdüləziz ibn Səuddan Qırmızı dəniz sahillərində neft çıxartmaq üçün 60 illik bir imtiyaz əldə edirdi. İngilislər ayrıca olaraq Tvitchellin rəhbərlik etdiyi müəssisənin yardımı ilə Səudiyyə Ərəbistanında olan qızıl və mis mədənlərinin imtiyazlarını da almışdılar.

Hələ bu imtiyazların əldə olunmasından bir neçə il əvvəl İraq və Səudiyyə Ərəbistanının arasındakı münasibətlər çox gərgin olmuşdu. Belə bir vəziyyət ingilislərin maraqlarına tamamilə zidd olan bir hal idi. Bu ixtilafı şəxsən Deterdinqin özü həll etmək qərarına gəldi. İraqdakı fəvqəladə ingilis komissarı bu işdə mühüm rol oynadı, yəni hər iki kralı Deterdinqin hüzuruna getmələrini təmin etdi. Bəsrə körfəzində dayanmış bir kabel gəmisində baş tutmuş bu müzakirələrin sonunda iki kral Deterdinqin hüzurunda barışdılar və aralarındakı mücadiləni unudacaqlarına dair söz verdilər. Əmir Feysəlin itaətkar hərəkətinin əksinə olaraq Əbdüləziz ibn Səud anlaşma zamanı müəyyən tələblərlə çıxış etdi. Sonda ser Henry Deterdinqin Əbdüləziz ibn Səuda uzatdığı səkkiz min sterlinq məbləğ yazılmış bir çek aradakı anlaşılmazlığı da həll etdi. Bu çek eyni zamanda ingilislərin bütün Səudiyyə Ərəbistanında arzu etdikləri sərbəst hərəkət etmələrini qazandırmış olurdu.

Artıq Əbdüləziz ibn Səud qəti olaraq dünya neft kralı və «Rooyal Datç-Şell Qrup»un İdarə Heyətinin sədri ser Henri Deterdinqin ən yaxın adamı olmuşdu. Neft beynəlmiləl əhəmiyyətini bir daha elan etmiş oldu.

Qarşıya belə bir sual çıxır: Deterdinq Orta Şərq neftinə sahib olduqdan sonra mübarizəsini dayandırdımı? Xeyr, dayandırmadı və belə bir niyyəti də yoxdu. O, İngiltərənin qüdrətini artırmaq üçün yeni neft sahələri axtarırdı. Mübarizə dayanmamış, sadəcə olaraq yerini dəyişmişdi. Onun ağırlıq mərkəzi çoxdan Venesuelaya keçmişdi.

VENESUELADAKI MÜCADİLƏ

Dünyanın ən zəngin neft yataqlarına sahib olan dövlətlərdən birisi şübhəsiz ki, Venesueladır. O Venesuela ki, eyni adı daşıyan körfəzin tam qarşısında mərcan qayalıqlarından təşəkkül etmiş olan və dünənə qədər insanların maraqlanmadığı kiçik bir adaya-Kürazao adasına axacaq ingilis qızıllarının önündə boyun əyəcəkdi. Eyni zamanda müstəbid bir adamın, polkovnik Qomezin hökumət çevrilişi ilə bu məmləkətdəki bütün neft imtiyazları ingilislərin əlinə keçəcəkdi. Çox qəribədir ki, bu adacıq özü kimi kiçik, ancaq müstəmləkəçilikdə böyük bir dövlət olan Hollandiyaya məxsus idi. Kürazao adası bu gün dünya üzərindəki ingilis neft hakimiyyətinin ən mühüm mərkəzlərindən biridir və Amerikanın maraqlarının ən əhəmiyyətli sahələrindən birini təşkil edən Panama kanalından isə bir neçə yüz mil məsafədədir. Bu adanın çox böyük və beynəlmiləl bir qüdrəti vardır və bu qüdrəti də illərdən bəri mühafizə etməkdədir.

Təqribən Birinci Dünya müharibəsinin başlamasından üç-beş il öncə gəmilərin də yan almadığı bu adada qızgın bir canlanma başladı. Gəmilər gedib-gəlir və adanın gələcək sakinləri olan qara rəngli insanlarla bərabər gətirdikləri malları buraya boşaldırdılar. Təqribən 12 minə qədər olan bu qara rəngli insanlar durmadan evlər inşa edir, yollar salır və dənizkənarı limanlar tikirdilər. Adada gedən bu qızgın iş qısa zamanda dünyanın hər tərəfinin diqqətini çəkdi. Amerika da bu adanın məskunlaşdırılmasını çox yaxından izləyirdi. Hər kəsin marağına səbəb olan, dünənə qədər insanların yaşamadığı bu adacıqda işlərin hansı məqsədlə görülməsi idi. Sonradan hamıya məlum oldu ki, ada ser Henry Deterdinq tərəfindən satın alınmışdı. Bu xəbər Amerikada böyük əks-səda verdi və nəticədə dünyanın digər böyük neft şirkəti «Standard Oyl» dərhal hərəkətə keçdi. Amerika Hollandiyaya bu işlərlə bağlı rəsmi etirazını bildirdi. Lakin bu etirazların heç bir nəticəsi olmadı, Hollandiya Amerikanın bu rəsmi etirazına rədd cavabı verməklə yanaşı Amerikanı onun daxili işlərinə qarışmaqda da ittiham etdi.

Bu sərt cavab Amerikanı çox təəccübləndirdi. Deterdinq isə Amerikanın narazılıqlarına əhəmiyyət verməyərək dünyanın ən böyük neftayırma zavodunu burada qurdu. Adada həm neft buruqlarında, həm də neftayırma zavodunda işləmək üçün Afrikanın Atlas dənizi sahillərində yaşayan sakinlərdən çoxlu sayda işçi gətirildi. Bundan sonra Hollandiya hökuməti adaya bir vali də təyin etdi. Adada bütün bu işlər davam edərkən Deterdinqin adamları da Venesuelada hərəkətə keçərək neft imtiyazlarını əldə etməyə çalışırdılar. Nəhayət Deterdinqin pulunun köməyi və cəsusların fəaliyyətinin nəticəsi olaraq imtiyazlar ələ keçirildi.

Bütün Latın Amerikasında cari olan üsul burada da öz təsirini göstərdi. Pul Cənubi Amerikada bütün qapıları açmaq hünərinə sahib idi.

«Royyal Datç-Şell Qrup»un mütəxəssisləri bu üsula müraciət edərək qısa zamanda hədəflərinə çatdılar. Onlar bununla kifayətlənməyərək bir çevriliş də həyata keçirəcəkdilər. Onların axtarıqları tək şey bu çevriliş və çevrilişdən sonra da ingilislərin arzusuna uyğun Venesuelaya hakim ola biləcək bir şəxs idi. Uzun axtarışlardan sonra bu şəxs də tapıldı. Bu şəxs Venesuela ordusunun polkovniklərindən biri olan Qomez adlı bir zabit idi. Deterdinqin adamları dərhal fəaliyyətə keçərək on minlərlə silah və tonlarla hərbi ləvazimatı qısa zamanda qiyamçı polkovnikə çatdırdılar. Polkovnik Qomez qiyam qaldıraraq çevrilişi reallaşdırmaq üçün hərəkətə keçdi. Polkovnik Qomezin qiyamı müvəffəqiyyətlə nəticələndi və o Venesuela tarixinin ən qorxunc müstəbidi olaraq iqtidara yiyələndi.

Qomezin ilk işi əvvəllər müəyyən güzəştlərlə amerikalılara verilmiş olan bütün imtiyazları və səlahiyyətləri ləğv etmək oldu. Amerika Qomezin bu hərəkətinə qarşı etiraz etdi və eyni zamanda Amerika donanması Venesuelanın sahil sularında manevrlər etməyə başladılar. Ancaq, Amerikanın nə etirazlarına, nə də hərbi dəniz donanmasının manevrlərinə əhəmiyyət verən olmadı. Qomez onu hakimiyyətə gətirənin kim olduğunu bilir və bu səbəbdən də Amerikaya əhəmiyyət vermirdi. Deterdinq Venesuela neftinin də tam sahibi olduğdan sonra dərhal kiçik şirkətlər təsis etdi. Bu şirkətlər Venesuelanın hər tərəfində yenidən neft axtarmağa başladılar və yeni zəngin neft yataqları aşkara çıxardılar. Bundan sonra Deterdinq bütün gücü ilə Venesuelada fəaliyyətə keçdi və bütün ingilis neft şirkətlərini birləşdirərək «Rooyal Datç-Şell Qrup»un ətrafında toplamaq layihəsini tətbiq etdi. Beləliklə Venesueladakı kiçik ingilis neft şirkətləri onun tərəfindən Qomez vasitəsilə Venesuelada çevriliş edilməsindən əvvəl ələ keçirmiş olduqları imtiyazları əzəmətli İngiltərə İmperiyasının nəhəng şirkətinin ətrafında topladı.

O, bu iş üçün James Rotşildi göndərdi. James Rotşild ona tapşırılan işi uğurla yerinə yetirdi. O, yalnız ingilis sərmayəsini deyil, xüsusi olaraq bəzi şəxslərin əllərindəki imtiyazları da aldı. Onun bu hərəkəti dünya miqyasında ingilis neft şirkətlərinin birləşməsinə xeyli təsiri oldu.

Artıq Venesuelada əldə edilən hər damla neft ser Deterdinq ilə İngiltərə Dəniz Birinci Lordluğu və beynəlmiləl qorxunc bir təşkilat olan Entelijans Servisin kassalarını sterlinqlə doldurmağa başladı. Venesuelanın hər tərəfində qazılmış olan yeni neft quyularından çıxarılan neft sürətlə sahilə çatdırılır və oradan yüzlərlə yelkənli və buxarla işləyən gəmi ilə Kürazaoya daşınırdı. Venesuela körfəzi neft tapıldığı andan bəri dünyanın ən işlək körfəzi olmuşdur. Gündə yüzlərlə gəmi Kürazaoya xam neft gətirir və orada təmizlənən neft böyük tankerlərlə Amerika qitəsi də daxil olmaqla dünyanın müxtəlif tərəflərinə daşınırdı.

İngilislər Venesuela nefti sayəsində milyonlar qazanırdı. İngilislərin dünya hakimiyyətini təmin edən neftin həddindən çox olduğu Kürazao adasının valisinin iqamətgahının üzərində Hollandiyanın bayrağı dalğalanırdı. «Rooyal Datç-Şell Qrup»un Venesuelada həyata keçirdiyi dövlət çevrilişindən sonra amerikalıların əlindəki imtiyazların ləğv edilməsi «Standard Oyl»un rəhbərlərini çətin vəziyyətə salmışdı. Amerika prezidenti Hardinq «Standard Oyl»un təzyiqi ilə bütün qüdrəti və diplomatik imkanları ilə Venesuelanı hədələyirdi. Artıq Amerika bu işə dövlət səviyyəsində müdaxilə etməyə qərar vermişdi. Amerika hökuməti Venesuelanın yeni diktatoru polkovnik Qomezə dalbadal notalar göndərdi. Ancaq, bu notaların heç bir nəticəsi olmadı. Amerikanın «Standard Oyl» şirkətinin ən təcrübəli cəsusları Venesuelada toplaşdılar. Bunların vəzifəsi gələcəkdə bir çevriliş hazırlayaraq polkovnik Qomezin hakimiyyətini devirmək idi. Ancaq, bütün çalışmalara baxmayaraq «Standard Oyl»un adamları bu məmləkətdə belə bir üsyanı həyata keçirə bilmədilər. Qomez amerikalıların planlarını qabaqcadn bilmiş və əks tədbirlər görmüşdü.

Amerikalılar istədiklərinə nail ola bilmədikdən sonra başqa plan düşündülər və ingilis sterlinqini dəyərdən salmaq üçün hərəkətə keçdilər. Onlar bir tərəfdən dollar-sterlinq mücadiləsini davam etdirərkən o biri tərəfdən də əllərini Kürazao adasına uzatmağa başladılar.

Amerikalılar yavaş-yavaş adanın qara dərili sakinləri arasına yeritdikləri cəsusları vasitəsilə güllü miqdarda dollar dağıdaraq Kürazao adasında bir inqilab havası yaratmağa başladılar. Amerikalılar bu təbliğatı adanın əsas sahibi olan hollandiyalılara qarşı yönəltməklə siyasi bir gedişə üstünlük verməyə çalışırdılar. Çünki, onların ayrı yolu yox idi. Adanın sakinləri olmaqla bərabər işçi qüvvəsinin əksəriyyətini təşkil edən bu qara dərili insanlar ingilislərdən daha çox ingilispərəst idilər və İngiltərənin əleyhinə olmalarını ağıllarına da gətirmirdilər.

«Standard Oyl»un açmış olduğu bu dollar müharibəsi o qədər də müvəffəqiyyətli ola bilməmişdi. Amerikanın əlindəki tək şans Küraza adası idi.

Lakin, Venesuelada bir üsyan çıxarmaq üçün cəsusları vasitəsilə Venesuelaya silah-sursat gətirmək o qədər də asan deyildi. Çünki, polkovnik Qomezin agentləri hər bir hərəkəti çox diqqətlə nəzarətdə saxlaya bilirdilər.

Elə bu səbəbdən də amerikalılar Kürazaoda planlaşdırdıqları üsyanı həyata keçirmək üçün lazım olan silah-sursatı Venesuelanın xaricindən, şəxsən Amerikadan gətirmək məcburiyyətində qaldılar. Qomez isə həm Venesuelanı, həm də Kürazaonu daima nəzarət altında saxlayırdı. Ona görə də amerikalıların planları tezliklə Qomezə aydın olurdu. Venesuelanın hökumət mərkəzi Karakas olsa da, əslində məmləkət Kürazaodan idarə edilirdi. Qomez öyünərək «mən bir diktatoram» desə də onun əsas rəhbəri Kürazaodakı böyük neftayırma zavodlarının baş direktoru idi. Dolayısıyla Venesuela ilə əlaqəli bütün qərarlar «Royyal Datç-Şell Qrup»un adamları tərəfindən Kürazaoda qəbul olunur və Qomezə çatdırılırdı. Qomez heç vaxt əsas hökumət mərkəzi olan Karakasda oturmamış, yeni saldırdığı Marakay şəhərini özünə mərkəz etmişdir. Bu şəhərdəki hər şey, hər kəs şəxsən Qomezin malıdır, yəni Qomezin cəsusudur. Qomezin özü isə səltənətinə baxmayaraq ingilis neft şirkətinin əsiri idi.

Bu səbəblərdən də Venesuelada bir çevriliş etmək mümkün deyildir. Hollandiyanın sahil mühafizə sistemi çox güclü olduğu üçün xaricdən Venesuelaya silah keçirmək çox çətin idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq «Standard Oyl» çoxlu pul xərcləyərək bir üsyan qaldırmaq sevdasına düşmüş və Rafaele Urbina adlı bir adamla anlaşmışdı. «Standard Oyl»un adamları Kürazaodan Hollandiyaya qarşı bir üsyanın zəmnini hazırlamışdılar. Bu ada sakinlərinin hamısının ciblərində küllü miqdarda dollar var idi. Rafaele Urbina günlərin birində bir Amerika gəmisi ilə gizləncə Kürazaoya gəldi və oradakı Amerika cəsusları ilə əlaqə yaratdı. Bundan sonra o, əvvəlcədən hazır olan bir qrup işçini öz dəstəsinə qatararaq adanın mərkəzi olan Willemştadı ələ keçirərək valini əsir etdi. Toqquşma zamanı üç polis işçisi öldürüldü. Kürazaodakı müvəffəqiyyət xəbəri «Standard Oyl»un mərkəzi qərargahına çatdığı zaman şirkətin rəhbərləri Venesuelaya qarşı həyata keçirə biləcəkləri üsyanın uğurla nəticələnəcəyini də zənn etmişdilər.

Rafaele Urbina Amerika silahları ilə bərabər adanın müdafiəsi üçün ehtiyatda saxlanılan Hollandiya və İngiltərə silahlarını da müsadirə etdikdən sonra adadakı bütün neftayırma zavodlarını ələ keçirərək «Royyal Datç-Şell Qrup»un buradakı adamlarını həbs etdi. Rafaele Urbina üçün artıq Venesuela yolu açılmışdı. O, Amerikaya məxsus «Red-Line Kompaniya»nın gəmisinə minərək Venesuelaya yola düşərkən artıq özünü yeni qurulacaq Venesuela hökumətinin başçısı olaraq görürdü. O, hələ yolda ikən adamlarına gələcək hakimiyyətdə yeni vəzifələr verirdi. Ancaq, Deterdinqin adamları Rafaele Urbinanın rəhbərliyi ilə Venesuelanın sahilinə çıxan üsyançıları tərksilah edərək zərərsizləşdirdilər. Bu zaman Qomezin əlindən canını güclə qurtaran Rafaele Urbina bu dəfə hollandiyalılar tərəfindən həbs olundu. Ancaq «Standard Oyl»un adamları və Rafaele Urbina kömək etmiş agentlər Kürazaodakı neft dolu anbarları və neftayırma zavodlarını partladacaqları hədəsi ilə Hollandiya hökumətini onu azad etməyə məcbur etdilər.

Beləliklə, bu hadisələr «Standard Oyl» şirkətinin Venesuelada apardığı son mücadilə oldu. O gündən bəri bu məmləkətdən çıxan neft Küraza adasına daşınır və neftayırma zavodlarında təmizləndikdən sonra ən müasir tankerlərlə Kanadaya, hətta ABŞ və Cənubi Amerikaya çatdırılırdı.

«Standart Oyl» Venesuelada olduğu kimi digər Latın Amerikasına ölkələrində də müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı.

Qarşıya belə bir sual çıxır: Rokfeller böyük maliyyə imkanlarına baxmayaraq nə üçün müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdı? Bunu anlaya bilmək üçün bir az geriyə getməyə məcburuq. Rokfeller Amerikadakı mütləq hakimiyyətini sadəcə zəkasına və taleyinə borclu deyildir. Onun kimi dünyaya hökm etmək sevdasına qapılan bir bankirin və bir polad istehsalı kralının da bu uğurda böyük payı vardır. Bunlar polad istehsalı kralı Andrev Karnegi ilə çoxlu sayda banklara sahib olan Morqan idi.

ROKFELLER – C.P.MORQAN MÜCADİLƏSİ

Rokfeller «Standard Oyl» şirkətini qurduqdan təqribən on il sonra Amerikanın nəhəng bankirlərindən biri olan Morqan ilə ortaq işlər görməyə başlayır. Bu əməkdaşlıq 1913-cü ilə, yəni Morqanın vəfat etdiyi dövrə qədər davam edir. Bu tarixdən sonra Morqanın qurduğu maliyyə oliqarxiyasına oğlu Con Pierpont Morqan rəhbərlik etməyə başlayır.

Təbiətən çox həris bir şəxs olan C.P. Morqan əlindəki imkanlardan istifadə edərək beynəlxalq miqyaslı bir bank hegemonluğu qurmaq istəyirdi. Onun bu iddiası Rokfeller ilə münasibətlərinin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Bu zaman C.P. Morqanın nəzarətində 1 milyard 200 milyon frank var idi. Onun belə varlı olması Rokfellerin Morqanın oğluna qarşı rəqabətə girməsinə təsir etmədi. Beləliklə, az bir müddət sonra bu iki nəhəng kapitalist arasında qorxunc mücadilə başladı. Bu mücadilədə C.P.Morqan çox şanslı idi. O dövrün Amerika prezidenti olan Vilson onun şəxsi dostu idi. Ona eyni zamanda Deterinq də kömək edirdi. Elə bu dövrlərdə Amerika qəzetləri Rokfeller ilə «Standard Oyl»un neft şirkətinin məsul şəxslərinin bəzilərinin həbs edildiklərini yazdılar. Bundan başqa bir federal hakim də «Standard Oyl» şirkətinin qeyri-qanuni yollarla qazanc əldə etdiyi ittihamı ilə bağlanması qərarını verdi.

Bu qərar tətbiq edilə bildimi? Xeyr nə Rokfellerə, nə də dostlarına verilmiş olan həbs əmri yerinə yetirmədi və dünyanın ən böyük neft istehsalçısı olan «Standard Oyl» bağlanmadı. Çünki, 1917-ci ildə Amerika Birinci Dünya müharibəsində iştirak edirdi. Belə bir vəziyyətdə dünya neftinin mühüm bir hissəsinə hakim olan bir şirkətin bağlanması mümkün deyildi. Hadisələr Amerikada 1920-ci ildə keçirilmiş seçkilərdən sonra 1923-cü ilə qədər Rokfellerin xeyrinə cərəyan etmişdir. Ancaq, 1923-cü ildən sonrakı vəziyyət onun əleyhinə olmuşdur. Buna səbəb «Standard Oyl»un köməyi sayəsində prezident seçilmiş Hardinq zəhərlənmiş və iqtidara Hoover keçmişdir. Yeni prezident də Birinci Dünya müharibəsində iqtidarda olmuş Vilson kimi Con Pierpont Morqanın ən yaxın dostu idi. Rokfeller yenə çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdür. Bu iki şirkət arasında gedən mücadilədən Deterinq öz mənafeyinə məharətlə istifadə edirdi. Rokfellerin bu böhranlı vəziyyəti 1933-cü ilə qədər davam etdi. Yəni bu il «Standard Oyl» üçün fəvqəladə hadisələrin başlanğıcı oldu. Artıq «Standard Oyl»a rəğbətli olan Ruzvelt Amerikanın prezidenti seçilmişdir. İndi də hadisələr C.P.Morqanın əleyhinə cərəyan etməyə başladı. Vəziyyətin belə dəyişdiyini görəndə Morqan mücadilədən əl çəkmiş və Rokfeller ilə birləşməyə üstünlük vermişdir.

Amerikada «Standard Oyl» ilə Morqanın mücadiləsi Morqana da, «Standard Oyl»a da, eyni zamanda Amerika hökumətinə də böyük ziyan vurmuşdur. Buna misal olaraq Venesuelanı göstərə bilərik. Deterinq bu iki qrupun bir-biri ilə etdikləri mücadilədən istifadə edərək Venesuelanın neftli ərazilərinə sahib ola bilmişdi.

Mücadiləni dayandıraraq qüvvələrini birləşdirən bu iki şəxs Amerika dollarının qiymətinin kursunun aşağı düşməsinin qarşısını almağa çalışdılar. «Standard Oyl» istehsal etdiyi neft məhsullarını dollara, Deterinqin rəhbərlik etdiyi «Royyal Datç-Şell Qrup» isə florin ilə satırdı. Dolların faizi aşağı salındığı təqdirdə «Standard Oyl» nefti florin ilə satılan ingilis neftinə nisbətə dünya bazarlarına daha ucuz mal çıxara biləcəkdir. Bu mücadilə tərzi həqiqətən çox iblisənə bir hərəkət idi. Çünki, iki

neft şirkəti arasındakı çəkişmə bir çox məmləkətlərin iqtisadiyyatının böhranına və milyonlarla insanın müflisləşməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda bu dollar-florin mücadiləsi hər iki tərəfə də külli miqdarda ziyan vururdu. Deterdinq bu rəqabətdə uduzacağı təqdirdə arxasınca Böyük Britaniya imperiyasının iqtisadi cəhətdən çöküsünü görürdü. Bu həqiqəti təkcə o deyil, eyni zamanda Böyük Britaniyanı dünyanın ən nəhəng imperiyası halına gətirən qüvvələr də bilirdi. Bu mübarizə belə şəkildə davam edərsə fəlakət hər iki tərəf üçün də qaçılmaz idi Bu zaman dünyanın ən böyük neft ərazilərinə sahib olan İngiltərə Entelijans Servisi işə qarışdı. Az bir müddətdə bu təşkilatın ən mahir casuslarının fəaliyyəti nəticəsində C.P.Morqan mücadilədən çəkilərək Rokfelleri meydanda tək qoydu.

Beləliklə, 1933-cü il dünya böhranı adı ilə anılan böyük iqtisadi böhranın qısa bir zamanda qarşısı alınmış oldu. Bir neft istehsalçısı ilə bir bankirin digər bir neft istehsalçısını məhv etmək üçün verdikləri müştərək qərarı bir müddət sonra bankirin ortaqlarının təzyiqi ilə pozulmuş və dünya rahat nəfəs ala bilmişdi. «Standard Oyl» qiymət mücadiləsində tək qalınca müvəqqəti olsa da «Royyal Datç-Şell Qrup» ilə rəqabət aparmaqdan vaz keçir. Ortaya belə bir sual çıxır: Bu müvəffəqiyyətsizlik Rokfelleri gələcək mübarizədən çəkəndirmədi ki? Xeyr, əksinə o Amerikanın o vaxtkı prezidenti Ruzveltdən aldığı dəstəklə 1920-ci ildə olduğu kimi Rusiya ilə iş birliyi quracaqdır. «Standard Oyl» bu qərarı verdikdən sonra dərhal hərəkətə keçdi və ruslarla bir müqavilə imzaladı. Rusiya tərəfindən bu anlaşmaya imza atan yoldaş Sulinov Rokfellerdən böyük miqdarda kredit alınmasını təmin etdi. Rusiya bu kreditlərin çox hissəsini Bakının neft sənayesinin yenidən qurulmasına, Batumda yeraltı neft ambarlarının tikintisinə və dəmir yollarının çəkilişinə sərf etdi. Artıq Rusiya neft istehsalına görə dünyada üçüncü yerdə dururdu. «Standard Oyl»un bu yardımı Rusiyanın inkişafına az da olsa təsir edəcək və sənaye cəhətdən güclənən Rusiya gələcəkdə Amerikanın əsas rəqiblərindən birinə çevriləcəkdir. «Standard Oyl» Rusiya ilə birləşərək Deterdinqə qarşı birgə mübarizə apararkən Amerika dövləti də boş durmamışdır. Prezident Ruzvelt «Standard Oyl»un rəhbər şəxslərindən biri olan Svanssonu özünə dəniz müşaviri təyin edir. Prezident Ruzvelt «Standard Oyl» şirkətinə Panama kanalı ətrafında neft uğrunda aparılan mücadilə zamanı Amerika donanmasını gücləndirmək səlahiyyətini verir. «Standard Oyl» bu məqsədlə özünün dəniz proqramının tətbiqinə başlamaq üçün hərəkətə keçir.

Svanssonun hazırladığı və senatdan keçirdiyi bu proqrama görə Amerikada irili-xırdalı otuz yeddi hərbi gəmi inşa ediləcəkdir. Svansson dəniz proqramının qəbul edildiyi gün senatda söylədiyi nitqdə «ümid edirəm ki bu gəmilər dünyada tayı-bərabəri olmayan bir donanmanın başlanğıcını təşkil edəcək və Amerika dənizlərə hakim olacaqdır» fikrini bildirmişdir.

Svanssonun çıxışından məlum olur ki, Amerika gələcəkdə dünya dənizlərinə hakim olmaq niyyətindədir, yəni ingilislərin əlində olan hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışacaqdır. Bu səfər «Standard Oyl» uğur qazana biləcəkdirmi? Hadisələr «Standard Oyl»un ümidlərinin boşa çıxmadığını göstərmişdir.

Amerika həqiqətən dünyanın ən böyük donanmasına sahib olmuş və ingilislərdən qabağa keçmişdir. Rokfeller bu səfər qalib gəlmişdir. Ancaq, bu nəhəng donanma dünya neft hakimiyyətini də əldə edə biləcəkdirmi? Xeyr. Sonrakı yazılarımızda da izah edəcəyimiz kimi, nəhəng donanma yaratmağa müvəffəq olan amerikalılar Deterdinqin əlində olan dünya neftinə əsla əl uzada bilməmişdilər. Bu barədə sadəcə tarixə çevrilən bir misal göstərməklə kifayətlənəcəyik.

1920-ci ildə amerikalılar Deterdinqi dünya neft hakimiyyətindən uzaqlaşdırmaq üçün ruslarla birləşərək, həmin vaxtlarda Deterdinq ilə mücadilə edən Harry Sinclair adlı bir şəxs də var idi. O,

dünyanın ən böyük saxtakarlarından biri hesab olunurdu.

Harry bir neçə dəfə milyonlar qazansa da, nəticədə iflasa uğramışdır. Rusiya ilə Amerikanın iqtisadi münasibətləri normal olan vaxtlar əlində böyük imtiyazlar vardır. Amerikalılar bu adamla da anlaşıldılar və Deterdinqə qarşı mübarizədə istifadə etməyə çalışdılar. Onlar İrani alt-üst etsələr də heç bir nəticə əldə edə bilmədilər.

Harry Sinclair amerikalıların, daha doğrusu Rokfellerin tanıdığı bir adamdı və bir neçə dəfə onun tövsiyyəsi və dəstəyi ilə Albaniyada hakimiyyətə gələrək buranın neftinə sahib olmaq istəsə də Deterdinqin əks tədbirləri nəticəsində buna nail ola bilməmişdir.

Bir müddət o Bakıda sahib olduğu neft sahələrinin 1920-ci ildə ruslar tərəfindən zəbtindən sonra İstanbulla gələrək oraya sığınmış ağqvardiyaçılardan, xüsusilə də general Vrangelin ordusunun qalıqlarından istifadə etmək istəmişdir. Hətta ətrafına səkkiz min adam toplayan bu şəxs Rusiyanın əlindən Bakının neft sahələrini almaq istəyirdi.

O zamankı Osmanlı hökumətinin bu işə imkan verməyəcəyini görən Harry Sinclair Avropaya getdi. Amerika ilə Rusiya və Harry Sinclairin müştərək gücü qarşısında dayana bilən Henry Deterdinqin sayəsində ingilislər – dünya neft hakimiyyətini əllərində saxlaya bildilər.

PANAMA KANALI ƏTRAFINDAKI MÜCADİLƏ VƏ NEFT

Dünyanın hər tərəfində neft istehsal edən ingilis neft şirkəti «Rooyal Datç-Şell Qrup» Panama kanalı ətrafında olan neft sahələrini də ələ keçirməyə çalışdı. Sərvətinin demək olar ki, hamısı İngiltərə Entelljans Servis və İngiltərə Dəniz Birinci Lordluğuna aid olan «Anglo Persian» neft şirkəti «Rooyal Datç-Şell Qrup»un bir qolu olaraq Panama ətrafındakı neft sahələri ilə maraqlanmağa başladı.

1926-cı ildən etibarən ciddi bir şəkildə Panama kanalı ətrafında çalışmağa başlayan Henry Deterdinqin cəsusları və geoloqları «Mərkəzi Amerikada yerləşən Kolumbiya dövlətində fəaliyyətə başladılar. Çünki bu cəsuslar və mütəxəssislər geoloji axtarışlar zamanı Kolumbiyanın yeraltı və yerüstü sərvətlər baxımından zəngin bir məmləkət olduğunu təsbit etmişdilər. Bunlardan başqa Kolumbiyanın strateji əhəmiyyəti də böyükdür. Kolumbiya amerikalıların inşa etdikləri və iki okeanı birləşdirən Panama kanalının cənubunda yerləşirdi. Onun belə bir əhəmiyyət daşması ingilislərin gözündən də qaçmırdı.

Ölkənin hər baxımdan əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq Deterdinqi yalnız Kolumbiyanın nefti maraqlandırır. Neft təxminən bir əsrdir davam edən amansız mücadilə nəticəsində ikisi də anqlosaks olan İngiltərə ilə Amerikanı bir-birinə düşmən etmişdir. «Standard Oyl» ilə «Rooyal Datç-Şell Qrup» arasında gedən mücadilədə «Standard Oyl» məğlub olmaq üzrə idi.

Neft mücadiləsi o qədər də bəsit deyildir və neft istehsalçıları məğlub olacaqlarını hiss etdikləri anda hər çarəyə baş vurmaqdan, hətta dövlətləri I və II Dünya müharibəsində olduğu kimi müharibəyə soxmaqdan da çəkinməmişdilər. Bir müddət sonra şirkətlər Kolumbiyada vətəndaş müharibəsi törətdilər.

«Standard Oyl» bütün imkanlarından istifadə edərək Amerika prezidenti səviyyəsində öz sözünü keçirə bilirdi.

Rokfeller Deterdinqin qarşısında XX əsrin əvvəllərindən bəri davam edən məğlubiyyətinin səbəblərini bilirdi. O, 1865-ci ildən bəri Sakit okean və Asiyada nüfuz dairəsini genişləndirməkdə olan Amerikanın bir güclü donanmaya sahib olması uğrunda əlindən gələni edirdi.

Rokfeller məqsədinə çatmaq üçün Amerikanın bank sistemində nəzarət edən Con Pierpont Morqan və ölkənin əsas polad istehsalçısı olan Andrev Karnegi ilə yaxın dostluq əlaqələri qurmuşdur. Demək olar ki, əslində Amerikanı bu üç şəxs idarə edirdi. Bu üçlüyün ən güclüsü şübhəsiz ki, Rokfeller idi. O, 1904-cü ildə nəşr edilən dövlət statistika materiallarına görə Amerikanın daxili ticarətinin 85%-nə, xarici ticarətinin isə 90%-nə nəzarət edirdi.

Bütün imkanlarını səfərbər edən Rokfeller qüdrətli bir donanmanın yaradılması uğrunda hərəkətə keçdi və əski ticarət gəmisinin kapitanı olmuş Mahan adlı bir şəxsi donanma yaratma kompaniyasının rəhbəri təyin etdi. Kapitan Mahan çap etdirdiyi məqalələrinin birində «Qüdrətli bir hərbi donanması qurulmadıqca Amerikanın Sakit okeandakı müstəmləkələrinin təhlükəsizliyi şübhə altına düşəcək və Amerikanın bu ərazidə nüfuzu zəifləyəcəkdir» fikrini irəli sürmüşdür.

Kapitan Mahanın etdiyi təbliğat öz bəhrəsini verdi. Rokfeller dəniz proqramını senatda təsdiq olunmasını təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görmüşdü. Senatorlardan biri dəniz proqramının qəbul edilməsi təklifini irəli sürmüşdür. O, çıxışında Amerika donanmasını başqa Avropa ölkələrinin

donanmaları ilə müqayisə etmişdir: Amerikanın donanmasında 18-i birinci dərəcəli olmaqla 81 hərbi gəmi olduğu halda, İngiltərənin 80-i birinci dərəcəli olmaqla 581 hərbi gəmisi, Fransanın 50-si birinci dərəcəli olmaqla 403 hərbi gəmisi, Rusiyanın 40-ı birinci dərəcəli olmaqla 286 hərbi gəmisi, Almaniyanın isə 28-i birinci dərəcəli olmaqla 216 hərbi gəmisi var idi.

Senatda dəniz proqramı qəbul edildikdən sonra Amerikanın bütün tərsanələri gecə-gündüz müxtəlif növlü hərbi gəmilər istehsal etməyə başladılar. Rokfellerin bütün qayəsi həm öz mənfəətlərini, həm də Amerikanın mənfəətlərini qoruya biləcək gücə sahib olmaq idi.

Amerika tərsanələrində hərbi gəmilərin durmadan inşa edildiyi 1928-ci ildə «Standard Oyl» ilə «Anglo Persian»ın Mərkəzi Amerikadakı mücadiləsi də kulminasiya nöqtəsinə çatmışdı. Bu mücadilənin birinci səhifəsini ingilislər qazanmış, yəni Kolumbiyanın zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə bərabər neftin imtiyazını almışdı.

«Anglo Persian»ın Kolumbiyada neft imtiyazları aldığı xəbəri Amerikaya çatanda mətbuat ingilislərin əleyhinə kampaniyaya başladılar. «Nyu York Tayms» qəzeti amerikalılara xitabən «İngiltərə hərbi dəniz donanmasına arxalanaraq Amerikanı mühasirəyə almaqdadır. Bu gün Kolumbiyada yerləşən ingilislər sabah Panamaya, o biri gün isə Amerikaya yerləşəcəklər. Amerika millətinin yeni bir Corc Vaşinqtona ehtiyacı vardır» fikrini irəli sürmüşdür.

Amerikalılar narahatçılıq və şübhə içində idilər. Xalqın bu narahatçılıqlarını dilə gətirən bir neçə bəyanatlar da verilmişdi.

«Standard Oyl»un İdarə Heyətinin üzvlərindən biri olan Ludvel Denny Amerikada artıq dəniz proqramının gerçəkləşdiyini bildirir və yazılarının birində «Anglo Persian»ın hərəkətlərinin Panama kanalını ələ keçirmək məqsədilə Kolumbiyada yerləşdiyini və bunun da gələcəkdə beynəlxalq miqyaslı bir toqquşmaya səbəb olacağı fikrini irəli sürürdü.

«Nyu-York Tayms» Amerika xalqının düşüncələrini əks etdirir, Ludvel Denny isə neft üzündən baş verə biləcək beynəlxalq bir toqquşmadan bəhs edərək dünyanın diqqətini neft üzərinə çəkirdi. Vəziyyət həqiqətən də amerikalıların narahatçılıq keçirəcəkləri qədər ciddi idi. Çünki, Deterdinq bu cür hədələrə və çıxışlara o qədər də əhəmiyyət verən deyildi. O, belə hədələri 1890-cı ildən bəri eşidirdi və bilirdi ki, bunlar sadəcə söz idi. Deterdinq Kolumbiyada mücadiləni «Anglo Persian» şirkətinin adından davam etdirən Pearson adlı şəxsin qabiliyyətinə bələd idi. Artıq Deterdinqin yardımı ilə Kolumbiyada Pearson istəyinə nail olmuşdur, yəni çevriliş baş tutmuş, hakimiyyətə onların mənafeələrinə cavab verən qüvvələr gəlmişdir. İngilislər Boqota hökumətindən Kolumbiyada yeraltı və yerüstü sərvətlərdən 66 il ərzində sərbəst istifadə və istehsal etmə imtiyazını almağa müvəffəq oldular.

Amerikalıların bu təhdidlərinə cavab olaraq şəxsən Deterdinqin dəstəklədiyi Latin Amerikasını mətbuatı “Yanki” ifadəsini işlətməyə başladı. Bu ifadə Latin Amerikasını əhalisinin ABŞ-ı təhqir etmək üçün ortaya atdığı bir şüardı. Latin Amerikasının əksər dövlətləri Kolumbiyanı müdafiə edərək Amerikanın təhdidlərinə qarşı çıxdılar. Onlar Amerikanın hərəkətini Kolumbiyanın daxili işlərinə qarışması kimi dünyaya car çəkдилər.

Amerika əleyhinə aparılan bu kampaniya Deterdinqə çox baha başa gəlmişdir. Onun kimlərə nə qədər pul xərcləməsi uzun müddət Amerika mətbuatında müzakirə olunmuşdur.

«Standard Oyl»un apardığı mücadilə, Amerika hökumətinin sərt etiraz notaları və hərbi hədələr Deterdinqin gördüyü əks tədbirlər nəticəsində təsirli olmamış və «Anglo Persian» şirkəti Boqota hökumətindən imtiyazları asanlıqla almışdır.

Bundan sonra «Standard Oyl»un rəhbərliyi hədələyici bəyanatlarını yenə verməkdə idi. Onlar

«Tətbiq ediləcək dəniz proqramı nəticəsində dənizlərdə üstünlüyü ingilislərdən aldığımız gün «Standard Oyl» dünya neft hakimiyyətinə sahib olacaqdır» deyirdilər.

Amerika tərəfindən hədələnən ingilislər də dəniz islahatı keçirməyə başladılar. İngilislərin bu islahat proqramı ilə yaxın tarixin ən böyük dəniz islahat mücadiləsi başladı. Amerikan – İngiltərə donanma rəqabəti adlandırdığımız bu mücadilə İkinci Dünya müharibəsində iştirak edəcək nəhəng hərbi dəniz donanmalarının yaranmasına səbəb oldu.

Pearsonun Boqotadakı hökumətdən aldığı geniş imtiyaz içərisində Kolumbiyanın Panama kanalına sərhəd bölgəsi də var idi. İngilislər hər işlərində olduğu kimi Kolumbiyada da əldə etdikləri imtiyazların tətbiqini çox dəqiqliklə ölçüb-biçmişdilər. Burada Panama kanalına paralel yeni kanal açmaq haqqı da vardır. İngilislər bununla dünyanın ən strateji su yollarından biri olan və yaxud da ondan amerikalılarla bərabər şəkildə istifadə etmək məqsədini güdürdü.

Amerika hökuməti və «Standard Oyl»un idarəçilərini ən çox qorxudan cəhət bu yeni kanal imtiyazı idi. Əgər ingilislər əllərinə keçirdikləri bu yeni imtiyazdan faydalanmaq və kanalı açmaq üçün hərəkətə keçməyə çalışarlarsa bu gələcəkdə qorxulu vəziyyət yarada bilərdi. Amerika hökumətinin rəsmi şəxsləri bu xüsusu artıq açıq söyləməkdən çəkinmirdilər. «Standard Oyl» Panama kanalı məsələsində yenə səhnəyə çıxmış olurdu. «Standard Oyl»un bu hərəkəti ilə Amerika prezidenti Vilsonun Panama kanalı ilə əlaqədar ingilislərin layihəsinin əleyhinə çıxış etməsi üst-üstə düşürdü. Amerika prezidenti Vilson verdiyi bir bəyanatda: «Əgər ingilislər Kolumbiyada əldə etdikləri bütün imtiyazlardan vaz keçməzlərsə Panama kanalından keçəcək bütün Amerika Birləşmiş Dövlətləri gəmilərindən alınmaqda olan xərclərin ləğv ediləcəyini və bunun üçün də bir qanunu senata təqdim edəcəyini» bildirdi.

Neft artıq iki şirkətin mücadiləsi olmaqdan çıxaraq iki dövlətin mücadiləsi halına gəlmişdi. Bu iki dövlət Birinci Dünya müharibəsinin qalibi olmaqla dünya xəritəsini dəyişdirə biləcək qüdrətə sahib idilər. İngilislər amerikalıların bu hədələrinə sərt reaksiya verdilər. Yəni ingilis hökuməti dünyanın hər yerində amerikalılarla aralarında bağlanmış müqavilələrin verdiyi bütün haqları tanımayacaqlarını elan etdi. Artıq iki dövlət arasındakı mücadilə kuliminasiya nöqtəsinə çatmışdı.

«Standard Oyl» ingilislərin istər Sevr müqaviləsinin ən məsul dövləti, istərsə Lloyd Corcun uğursuz siyasəti ilə ən yaxın müttəfiqləri ilə də münasibətlərinin normal olmadığını bilirdi. Onun qənaətinə görə ingilislərin təşviqi ilə Anadoluya hücum edən yunan ordusunun biabırcasına məğlub olması Lloyd Corcun həm nümayəndələr palatasında, həm də ingilislər arasındakı nüfuzuna mənfi təsir etmişdir. Elə bu səbəbdən artıq ingilis siyasətçiləri müvəqqəti olaraq Boqotadakı adamları Pearsonu müdafiə etməkdən vaz keçdilər.

Qarşıya belə bir sual çıxır. Görəsən ingilislərin Boqotadakı adamları olan Pearsonu himayə etməkdən vaz keçmələri ilə Panama kanalına paralel yeni bir kanal çəkmə layihəsini müvəqqəti olaraq dayandırmaları «Standard Oyl» ilə «Royyal Datç-Şell Qrup» arasındakı mücadiləyə təsir edər bilmişdirmi? Bu suala rahatca xeyr deyə bilərik. Çünki, Deterdinq əlinə keçirdiyi imtiyazları heç vaxt ləğv etməmişdir. O «Standard Oyl»a da, Amerika hökumətinə də yeni bir oyun oynamaq üçün hərəkətə keçdi.

Deterdinqin əmri ilə Entelijans Servis ilə «Royyal Datç-Şell Qrup»un ən mahir cəsusları Meksika və Nikaraquada toplaşmağa başladılar.

Hər an üsyan qaldırılmağa əlverişli şəraiti olan bu məmləkətlərdə Deterdinqin qızilları üsyanlar və çevrilişlər yaratmaqda gecikmədi. Həm Meksikada, həm də Nikaraquada inqilablar baş verdi. Amerika sərhədlərinə yaxın bir məmləkətdə baş verən hadisələrə biganə qala bilməzdi. Diplomatik

kanallarda görülən tədbirlərin nəticəsiz qaldığını gören Amerika hərəkətə keçdi, yəni bombardmançı təyyarələr xalqa pulemyotlardan atəş açdılar. Amerikanın bu hərəkəti bütün Latin Amerikasını tərəfindən lənətləndi və "Yənki" (amerikalı) şüarı qəzetlərin səhifələrini bəzədi. Latin Amerikasını ölkələrinin etirazlarına məhəl qoymayan Amerika bombardimanlarını davam etdirirdi.

Vaşinqton Nikaraqanı bombalayır, Meksika hökumətinə dalbadal nota verməkdə davam etdiyi bir vaxtda ingilis ordusunun adlı-sanlı hərbiçilərindən polkovnik Henry İrvinq Boqotadakı ingilis səfirliyində Kolumbiyanın çevriliş nəticəsində iqtidara gəlmiş liderləri və nazirləri ilə görüşərək 50 illik yeni bir imtiyaz müqaviləsinin bağlanması üçün müzakirələrə başlamışdı.

Deterdinq polkovnik Henry İrvinqin müraciətini qəbul edərək ona kömək etmək üçün Britaniya ordusunun polkovniklərindən Yatesi və neft üzrə mütəxəssis olan ser Arnold T.Vilsonu təcili Boqotaya göndərdi.

Rokfellerin təzyiqi ilə Nikaraqua əhalisini güllə-baran edən Amerika dövləti «Standard Oyl» ilə birlikdə çox çətin vəziyyətə düşmüşdür. Deterdinq bundan faydalanaraq Kolumbiyada ikinci imtiyazı əldə etmək üçün fəaliyyətə başladı.

Polkovnik Henry İrvinq, polkovnik Yates və ser Arnold T.Vilsondan ibarət nümayəndə heyəti Kolumbiyanın liderlərindən istədikləri imtiyazı əldə edə bilmirdilər. Kolumbiyanın idarəçiləri İngiltərə ilə Amerika arasındakı mücadilədən öz xeyirlərinə istifadə etmək istəyir və müzakirələri uzadırdılar. Deterdinq isə bu vəziyyətlə barışa bilmirdi. Boqotalı nazirlər dünyanın ən varlı altı adamından biri olan alüminium istehsalçısı, əski nazirlərdən Andrev Mellonun böyük hissəsinə sahib olduğu «Gulf Oyl» şirkətinə də imtiyaz vermək istəyirdilər. Uzun çəkişmələrdən sonra ingilislər buna razılıq verdilər. «Gulf Oyl» şirkətinə verdikləri bu imtiyazla Boqotalı nazirlər iki nəhəng şirkət arasındakı mücadilədən istifadə edərək bir müddət öz neftlərinin bir hissəsinə işlətməyə nail olsalar da nəticə dəyişmədi. Yəni sonda Deterdinqə güzəştə getdilər.

Beləliklə, Deterdinq Amerikanın burnunun dibində yeni bir imtiyaz da almağa müvəffəq oldu.

MEKSİKA NEFTİ

Dünya Birinci Dünya müharibəsi zamanı nəhəng neft şirkətləri olan «Standard Oyl» ilə «Rooyal Datç-Şell Qrup» arasında gedən mücadilənin şahidi olmuşdur. Müharibədən qalib çıxan İngiltərə birliyini qurduğu gündən bəri ona rəqib olan Almaniyanı məğlub etdikdən və Rusiyada çar üsuli-idarəsini yıxdıqdan sonra rahat bir nəfəs almışdı.

Dünya müharibəsindən qalib çıxan İngiltərə qüdrət və qüvvəsinə dayanaraq dünyanın hər tərəfində olduğu kimi, Mərkəzi Amerikada da neft imtiyazları əldə etməyə qərar vermişdi. Bu qərarı İngiltərəyə bir neft imperiyası qazandırmış olan iki adam – Deterdinq ilə digər ortağı ser Samuel Marküs Londonda bir araya gələrək vermişdilər. Bu iki şəxs görüşdə hədəfi də təyin etmişdilər: Meksika.

Onlar nəyin bahasına olsa da Meksika neftini ələ keçirməkdə qərarlı idilər.

Rokfeller də Mərkəzi Amerikanın neftinə sahib çıxmaq istəmişdirsə də, artıq ingilislər ondan qabaq buna nail olmuşdular.

Deterdinq ilə Samuel Marküs Meksikada fəaliyyət göstərə bilmək üçün bir plan qurdular. Deterdinq bu səfər ortaya çıxmaq istəmir və pərdə arxasında qalması daha münasib hesab edirdi. O, neftin ələ keçirilməsi üçün lazımi təşkilati işləri görəcək, Samuel Marküs də, təşəbbüsü maliyyələşdirəcəkdir.

Deterdinq ilə Samuel Marküs hələ Birinci Dünya müharibəsi zamanı Meksikada yerləşməyi düşünsələr də, bu xüsusun gerçəkləşməsinə müharibənin sonuna saxlamışdılar. Ancaq, onlar gələcək işlərinin asan getməsi üçün burada müəyyən tədbirlər görməyi də unutmamışdılar. Yəni Deterdinqin adamları Meksikada çalışmağa başladılar 1915-ci ildən etibarən burada ordunun nüfuzlu generallarını ələ almağa çalışmışdılar. Pul Latın Amerikasında hər şeyə qadir idi.

Deterdinq ilə Samuel Marküs Meksikada «Meksikan Eaqle» şirkətini qurdular. Onlar bu şirkətin başına Deterdinqin ən etibarlı adamlarından biri olan və sonralar Kolumbiyanı da ələ keçirə biləcək Pearsonu gətirdilər. Gələcəkdə lord Cowdry adını alacaq Pearson rüşvət verməkdə, üsyanlar təşkil etməkdə həqiqətən də ixtisaslaşmış bir insan idi.

Pearson qısa zamanda Meksikanın paytaxtı Mexiko şəhərində hər təbəqədən olan bir çox insanlarla dostluq əlaqələri qurdu. Bunlar arasında dövlət xadimləri, generallar, qəzetçilər və başqa hörmətli şəxslər var idi. O, bu insanlardan gələcəkdə istifadə etmək üçün külli miqdarda pul xərcləmişdir.

«Standard Oyl» da Mexikoda bir çox adamları pulla ələ almağa çalışırdı. Ancaq, o Mexikoda istədiyi münasib adamları tapa bilmirdi. Amerikalılara təhqir mənasında deyilən “Yanki” şüarı burada da söylənirdi. Mətbuatda daima amerikalılar əleyhimə məqalələr çap olunurdu. Pearson bu mətbuat orqanlarını maddi cəhətdən təmin edərək «Standard Oyl»a qarşı təbliğatı daha da gücləndirirdi.

Amerika ilə həmsərhəd olan Meksikanın əhalisi daima qonşuları tərəfdən hücum təhlükəsi xofunu yaşayırdılar. Bu qorxu həm Meksikanı idarə edənləri, həm də xalqı daima oyaq olmağa məcbur edirdi.

Uzunmüddətli çalışmalardan sonra nəhayət Pearson dövlət rəsmiləri ilə gizli olaraq aparılan müzakirələrdə Meksika neftinin ingilislərin ixtiyarına verilməsi imtiyazını əks etdirən bir müqavilə bağlamağa nail oldu.

İngilislərin Meksikada neft imtiyazları əldə etdiyindən xəbər tutan Amerika prezidenti Hardinq Rokfellerin təzyiqi ilə aşağıdakı məzmunlu bəyanatı verir: «Biz vaxtımızı dünyaya insanlıq dərsi

verməklə keçirərkən İngiltərə dünya iqtisadiyyatının açarı və gələcəyin ən güclü təminatı olan nefti ələ keçirməklə məşğuldur».

Amerika prezidenti Hardinqin bu bəyanatı artıq «Standard Oyl»un mücadiləni uduzmasını göstərdi. Bundan sonra həm Amerika hökuməti, həm də «Standart Oyl» müəyyən tədbirlər görmək qərarına gəldilər.

İlk olaraq Amerika hökuməti ingilislərin Meksikada neft imtiyazlarına qarşı nota verdi. Bunun arxasınca da Amerikanın Meksikadakı səfiri hökumətdən ingilislərə verilən imtiyazların ləğv edilməsi tələbi ilə çıxış etməyə başladı. Amerikalıların təzyiqinə o zamankı Meksika hökuməti güclə dayanırdı. Bu hökumətin əsas dayağı xalq və mətbuat idi. Amerikanın əleyhinə Mexikoda daima nümayişlər keçirilirdi. Meksika hökuməti Amerika səfirinə bildirdilər ki, əgər onlar ingilislərə verilən imtiyazı ləğv etsələr Mexikoda inqilabi çevriliş baş verə bilər. Səfir Meksika hökumətinin amerikalılara da imtiyaz verilməsi təklifini razılıqla qarşıladı və təzyiqləri dayandırdı. Bundan sonra Mexikodakı nazirlər rahat nəfəs aldılar.

Deterdinq isə Meksika hökumətinin bu hərəkətini qəbul etmədi. Onun tələbinə görə bu ölkənin nefti ya tamamilə onun olmalı, ya da bu imtiyazları «Royyal Datç-Şell Qrup»una verə biləcək bir iqtidar hakimiyyətə gəlincəyə qədər Meksikada inqilablar davam edəcəkdir.

Pearson rəhbərindən aldığı detektiv ilə hərəkətə keçdi. Həmişə olduğu kimi bu dəfə də Latın Amerikasının başqa ölkələrində tətbiq olunan metod işə salındı. Yəni ingilis qızilları ilə ələ alınmış generallar çevriliş edib Meksika hökumətini devirdilər. Hakimiyyəti əllərinə keçirmiş olan generalların ilk işi amerikalılara verilmiş neft imtiyazlarını ləğv etmək oldu. Beləliklə, «Royyal Datç-Şell Qrup»un bir qolu olan «Meksikan Eaqle» təkrar Meksikaya hakim oldu.

Bu hadisə amerikalılara çox baha başa gəldi. Amerika prezidenti də daxil olmaqla siyasətçilər də şoka düşmüşdülər. Meksikada baş verənlər Rokfellerə də güclü təsir etmişdir. O, prezident Hardinqə təzyiq edərək Amerikanın hərəkətə keçməsinə istəyirdi. Amerikanın hərəkətə keçməsi isə cənub qonşusu olan bir dövləti donanma və ordu ilə yola gətirməsi deməkdi. Bunun nəticəsinin Amerika üçün o qədər də ürəkaçan olmayacağını bilən prezident Hardinq əlacsız qalaraq diplomatik üsullara əl atmağa üstünlük verdi.

«Standard Oyl» şirkətinin məsul şəxslərindən olan Huqhes prezidentin xarici işlər üzrə müşaviri təyin olunmuşdur. O, Meksikanın çevriliş etmiş generallarına hədələyici bəyanatlar verməkdə davam edirdi. Ancaq, generallar bu hədələrə o qədər də əhəmiyyət vermirdilər. Huqhes bu səfər generalları müharibə ilə hədələməyə başladı. Onun bu hədələri də nəticəsiz qaldı.

Meksikada baş vermiş hərbi çevriliş baş verdiyi zaman Amerika senatorlarından biri belə demişdir: «İngiltərənin hədəfi gələcəkdə baş verə biləcək müharibədə müvəffəqiyyət ehtimallarını neft sayəsində qazanmaq deyil, bəlkə də eyni zamanda bu müvəffəqiyyət ehtimallarını rəqiblərinin əllərindən almaqdır. İngiltərə Amerika Birləşmiş Ştatlarının mənbələrini azaltmaq üçün planlı bir şəkildə hərəkət etməkdədir».

Meksikada baş vermiş hərbi çevriliş ilə əlaqədar söylənən bu sözlər ingilislərin neft siyasəti haqqında söylənilmiş sözlərin ən dəqiqi idi. İngiltərə həqiqətən gələcəkdə baş verə biləcək bir müharibəni qaçınılmaz qəbul etmiş və bu müharibədə qalib gəlmək üçün əlindəki bütün vasitələrdən istifadə etməyi qərara almışdı. Neft bu vasitələrin birincisi idi.

İngilislər gələcəkdə baş verə biləcək bir müharibədə neftə hakim olan dövlətin dünyaya da hakim olacağını bildirdilər və planlı bir şəkildə bu istiqamətdə siyasət yürüdükdülər. Onlar Meksikada hərbi çevrilişi təşkil etdikləri ana qədər sahib olduqları dünya neft hakimiyyətini qaçırmamaq üçün böyük

əmək sərf etməmişdilər. İngilislər bu çevrilişin baş tutması üçün iki milyard lirə xərcləmişdilər. İngilislər Meksikada hakimiyyətlərini qurduqdan sonra «Standard Oyl» şirkətinə də az miqdarda imtiyaz verilməsinə razı oldular. Generallarla «Standard Oyl» şirkəti arasında aparıdan müzakirələr müsbət nəticə verdi və «Standard Oyl» Meksikada neft sahələrinə az da olsa girə bildi. İngilislərin belə hərəkət etmələrinin bir çox səbəbləri mövcuddur.

Artıq Almaniyada Sevr müqaviləsinin qərarlarına əməl edilməyərək gizli də olsa silahlanma hərəkətləri müşahidə edilirdi. 1918-ci ildə darmadağın edilən Avropanın ən böyük dövləti olmuş Almaniya yenidən canlanırdı. İngilisləri ürküdən də bu idi.

İngilislərin qorxduqları başlarına gəldi, 1933-cü ildə Adolf Hitler Almaniyada iqtidarı ələ keçirdi. Almaniya artıq Sevr müqaviləsinin əsiri deyildi. Adolf Hitler açıqca Sevr müqaviləsini tanımadığını hərəkətləri ilə elan edirdi. Almaniya sürətlə silahlanırdı və onun ən çox möhtac olduğu şey neft idi. Bu maddə Almaniyada yox idi. Adolf Hitlerin yaratdığı mexanikləşdirilmiş ordu üçün neft lazım idi. Ordular, hava qüvvələri, donanmalar yalnız neft ilə işləyirdilər. Adolf Hitler dərhal hərəkətə keçdi. Almaniyanın cəsusluq təşkilatını təşkil etmiş polkovnik Nikoloinin agentləri müxtəlif adlar və peşələrin təmsilçiləri olaraq dünyanın neft istehsal olunan ərazilərinə dağıldılar. Artıq neft mücadiləsi içində Almaniyayı da hesaba qatmaq məcburiyyəti ortaya çıxırdı. Almaniya agentləri dünyanın digər neft çıxan və istehsal olunan bölgələrində olduğu kimi Meksikada da fəaliyyət göstərirdilər.

Adolf Hitler işlərini mükəmməl bir şəkildə tənzimləmişdi. Ona kommunist təhlükəsinə qarşı iqtidarın qapısını açan şəxsin neft imperatoru Deterdinq ilə məşhur alman sənayeçisi Thyssen olduğu söylənilməkdədir. Hətta bu bir rəvayət olmaq mənasını itirmiş və Deterdinqin Adolf Hitlerə İkinci Dünya müharibəsinin davam etdiyi və Fransanın məğlub olduğu 1941-ci ilə qədər yardım etdiyi və Almaniyayı maliyyələşdirdiyi artıq məlum bir gerçəkdir.

Adolf Hitlerin əlində Dr.Şaxt adlı sehribaz bir maliyyəçi vardı. Dr. Şaxtın əsas işi Almaniyaya neft tapmaq və neft mənbələri əldə etməkdə.

Dr. Şaxt ən mahir adamlarından biri olan hersoq Adolf Meklenburqa dünyanın hər tərəfinə ticarət münasibətləri qurmaq adıyla səyahət etməsini və əslində isə neft tapmasını tapşırırdı.

Neft hər şeyə qadir idi. Hələ Birinci Dünya müharibəsi başlamamışdan əvvəl, yəni 1913-cü ildə ABŞ-ın Londondakı səfiri Paqe: «ABŞ ilə Böyük Britaniya arasındakı sıx dostluğun yanında Meksika neftinin nə dəyəri ola bilər?» deyirdi.

Ancaq, bu səfir açıqca yalan söyləyir və yalanına özü də inanmırdı. Çünki o tarixlərdə ABŞ ilə İngiltərə arasındakı münasibətlər neft məsələsi üzündən gərginləşmişdi. Amerikanın Londondakı səfiri bu sözləri söylədiyi vaxtda Amerika prezidenti Woodrov Vilson Britaniya səfiri ser Lionle Carden ilə o zamanlar Meksika neftinin 58 faizinə sahib olan Pearson (yeni adı lord Cowdray) arasındakı sıx işbirliyi onu narahat etdiyini söyləyirdi.

Bu iki məmləkəti idarə edənlər də öz hökumətlərinin xarici siyasətini yürütməkdən çox, böyük sənayeçilərin, xüsusilə neft istehsalçılarının xarici siyasətlərini yürütməyə maraqlı idilər. İndi isə eyni qayələrlə hərəkət edən Almaniya da ortaya çıxmışdır. Dr. Şaxtın rəhbərlik etdiyi İqtisadiyyat və Maliyyə Nazirliyi Almaniyanın bütün kəşfiyyat orqanları ilə əlbir işləyirdi. Hersoq Adolf Meklenburqun Cənubi Amerikadakı mücadiləsi və millətin əksəriyyətinin almanlara bəslədikləri simpatiya Meksikada qısa zamanda müvəffəqiyyət qazanmalarında birinci dərəcəli rol oynamışdır.

Alman təhlükəsinə zamanında hiss edən ingilislər Meksika prezidenti Cardenası nefti milliləşdirməyə

razi saldılar. 1938-ci ildə Cardenas bir qərarname ilə Meksika neftini milliləşdirdi. Qəflətən edilən bu milliləşdirmə «Standard Oyl» şirkətinin rəhbərliyi və Amerikanın xarici siyasət idarəsinin rəhbəri Hulli tərəfindən etirazla qarşılandı. Ancaq, Meksika prezidenti Cardenas qərarını dəyişmədi. Amerika iqtisadi tədbirlər görməyə məcbur oldu, yəni ilk mərhələdə bundan sonra Meksikadan gümüş idxal etməyəcəyini elan etdi.

«Standard Oyl» isə Meksika Ali Məhkəməsinin neftlə əlaqədar qəbul edəcəyi qərarları tanıyacağını rəsmən elan etdi.

Deterdinqin maliyyələşdirdiyi Fransa, Belçika və Hollandiya neft şirkətləri Meksika neftini almaqdan imtina etdilər.

Heç bir zaman faşist olmamış Cardenas çıxılmaz vəziyyətdə qaldı. O vəziyyətdən çıxmaq üçün Cənubi Amerika məmləkətlərinə neft satmaq istədi, ancaq cəhdləri nəticəsiz qaldı.

Almanlar Meksikada neftin milliləşdirilməsindən əvvəl prezident Cardenasla bir neçə ticarət müqavilələri təklif etmişdilər. Ancaq, onlar bu müqavilələri bağlamağa müvəffəq olmamışdılar. İndi tam zamanı idi. Bu dəfə təkliflər Meksika tərəfindən razılıqla qarşılandı və tezliklə müqavilələr bağlandı. Meksika Almaniya dəzgahları, İtaliyadan tanklar və Yaponiyadan isə bəzi mallar alaraq qarşılığında neft satmağa başladı.

Dr.Şaxt istəyinə nail olmuş, yəni Almaniya qan qədər lazım olan nefti əldə etmişdi. O, dərhal mütəxəssislərini və ən bacarıqlı agentlərini Meksikaya göndərdi. Təbii ki, bu mütəxəssis agentlər neft işi ilə məşğul olmaqla bərabər eyni zamanda prezident Cardenasın əleyhinə ola biləcək hərəkətlərin qarşısını almağa da çalışacaqdılar.

Dr.Şaxt neft işini fəvqəladə bacarığa malik bir adam olan Helmut Vohltata tapşırırmışdı. Bu adam o qədər də məşhur deyildi. Adı dünya mətbuatında ilk dəfə 1938-ci ildə Dr.Şaxtın Rumıniya neftini ələ keçirmək üçün etdiyi təşəbbüslərdə və Almaniya ilə Rumıniya arasında bir müqaviləyə imza atıldığı zaman görünməyə başladı. O bir alman zabiti olaraq Birinci Dünya müharibəsində iştirak etmiş, sonradan von Blomberqin rəhbərlik etdiyi Milli Müdafiə Nazirliyində çalışmışdır. Uzun illər burada müəyyən vəzifələri yerinə yetirən Helmut Vohltata Maliyyə Nazirliyində də məsul işlər tapşırılır.

Bu andan etibarən də o alman neft agentlərinin arasında aparıcı yerlərdən birini tutur. O, 1938-ci ildə Rumıniya ilə Almaniya arasında bağlanan müqaviləyə imza atmamışdan əvvəl bir müddət Bürkeşdə neft istehsalı ilə məşğul olan bir varlı şəxsin yanında müşavir vəzifəsində çalışmışdır. O neft sahəsinə aid belə bir mükəmməl biliyi hələ Birinci Dünya müharibəsindən sonra Amerikada yaşadığı illərdə almışdır. Təəssüf ki, neft sahəsi üzrə mütəxəssis olan Helmut Amerikada bu sahədə uğur qazana bilməmiş və bir müddət hələ Berlində yaşadığı vaxtlar dostluq etdiyi bir yəhudi bankirindən aldığı vəsaitlə dolanmışdır. Bir neçə il Amerikada yaşayaraq nefti ən incə təfərrüatına qədər tədqiq edən Helmut 1927-ci ildə Almaniya qayıdır. O, 1927-1933-cü illərdə bir və ya iki dəfə Mərkəzi Amerikaya və Meksikaya səyahətlər edir və çoxlu pul qazanır. Səyahətlərinin birində Helmut Amerikada yaşayan alman müəllimə ilə evlənir. Almaniya Adolf Hitler iqtidara gəldikdən sonra müdafiə naziri olan von Blomberq dərhal Helmut Vohltata məktub yazaraq onu Berlində dəvət edir. Məktubu alan Helmut dərhal Berlində gəlir və Müdafiə Nazirliyi ilə Dr.Şaxtın rəhbərlik etdiyi Maliyyə Nazirliyi arasında əlaqə quran bir vəzifəyə təyin olunur. Qısa bir müddət sonra alman valyuta dəyişmə idarəsinin rəhbərliyi ona tapşırılır. Onun buradakı əsas vəzifələrindən biri də xaricdən idxal edilən xam maddələr üçün ayrılan valyutaya nəzarət etmək idi. Bir müddət sonra ona Almaniya qaçan yəhudilərlə əlaqə qurmaq tapşırıldı.

1938-ci ilin sonunda H.Vohltat Amerikaya getmək istədi, ancaq Amerika hökuməti ona viza vermədiyi

üçün bu səyahət baş tutmadı.

Sonra o, «Oyl Purchasing Company» şirkətini quraraq Berlin və Hamburqda onun şöbələrini açır. Beləliklə, H. Vohltat neft şirkəti və onun minlərlə agenti sayəsində ABŞ, yəni «Standard Oyl» və Meksikanın neft istehsal edən şirkətləri ilə əlaqələrini davam etdirməyə və gücləndirməyə müvəffəq oldu. Bu tarixdən sonra elə bir vəziyyət yarandı ki, Helmut Vohltat artıq alman hökumətinin və sənayesinin ən böyük neft mütəxəssislərindən biri hesab olunmağa başladı.

Onunla və yaxud onun məsləhət gördüyü hər hansı bir adamı ilə görüşmədən Almaniya bir qram neft satmaq mümkün deyildi.

Elə bu vaxtlarda ortaya Devies adlı bir yəhudi çıxdı və Helmut Vohltat ilə bir neçə dəfə görüşdükdən sonra Meksika neftinin 60%-ni Almaniya satdı.

Çox sirli bir şəkildə ortaya çıxan yəhudi Deviesin sonradan Deterdinqin adamı olduğu meydana çıxdı. Deterdinq bir tərəfdən Meksikaya «Standard Oyl» ilə embarqo tətbiq edərkən, digər tərəfdən və əl altından bu məmləkətin neftini, yəni öz neftini almanlara satırdı. Deterdinq usta bir siyasətlə 500 milyon sterlinq sərmayə yatırdığı Meksika neftini rahatca və «Standard Oyl» şirkətini özündən narazı salmadan sata bildi. Qəribədir ki, Deterdinq bu oyununu axıra kimi davam etdirə bildi və İkinci Dünya müharibəsinin davam etdiyi vaxtda da alman sualtı gəmilərinə əl altından Meksikadan və Venesueladan neft satacaqdır.

Almanların Meksikaya gəlmələrinə Deterdinq mane olmayır, hətta alman agentlərinin mütəxəssis adı altında bu məmləkətə girmələrinə yardım edirdi. Devies bu iş üçün ən münasib şəxs idi. O, 1938-ci ilin iyul ayında Meksika neftini Almaniya satmaq qərarına gələn zaman şirkətinə alman neft mütəxəssislərini işə qəbul etmiş və onları daima tərifləmişdir. Antifaşist bir insan olan Meksika prezidenti Cardenas bunlardan xəbərdar olan zaman çox təsirlənmişdir.

Deviesin yanında olan bu agentlər hər səfəri göndərilən neft partiyaları ilə Almaniya gedir, geridə qalanlar isə yenə alman agentlərinin Meksikadakı təşkilatçısı Dr. Herstlettin əmri ilə ölkənin içərilərinə dağılaraq izlərini itirirdilər. Dr. Herstletti Meksikaya bir iqtisadçı olaraq gəlmişdir. Lakin, gördüyü iş iqtisadçılıqla əlaqədar deyildi. O, çevriliş lideri olaraq sürgün olunmuş Nikolas Rodriquesin adamları ilə münasibətlər qurmağa çalışırdı. Bu təmaslar müsbət nəticə verdi və N.Rodriques alman agentləri ilə həyata keçiriləcək bir çevriliş barəsində ediləcək müzakirələri qəbul etdi.

Dr. Herstlettin bu əlaqələri qurmaq və müzakirələrdə iştirak etməyi Hermann Sohvin adlı bir agentə tapşırırdı. Almanlar Meksikada bir çevriliş hazırladıqları zaman Humberto Tirade adlı bir meksikalı da neft şirkətlərinə üz tutaraq ona silah-sursat yardımını edildiyi təqdirdə Cardenası hakimiyyətdən kənarlaşdırıb milləşdirdiyi neft sahələrini onlara qaytaracağını bildirirdi. Ancaq, neft şirkətləri bu təklifi rədd etdilər. Bunun da əsas səbəbi Humberto Tiradoya etimad etməmələri idi.

Almanlar bu təkliflərin rədd edilməsindən sonra 1934-cü ildə Almaniyanın Vyanada səfiri olan zaman Avstriyanın baş naziri Dolfussun öldürülməsi hadisəsinin əsas təşkilatlarından biri kimi tanınan Kurt Heinrich Riethdən istifadə etməyi qərara aldılar. 1941-ci il martın 8-də K.H.Rieth ABŞ-a Almaniyanın xüsusi səfiri təyin olundu. Bir neçə gündən sonra o Meksikadan ABŞ-ın sərhədini keçərək mühacirət idarəsinə gedir «Standard Oyl Of New Yersay Company»nin rəhbəri olan Valter C.Teaqlenin yaxın dostu olduğunu söyləyir. Teagle onu tanımadığını söylədikdən sonra K.H.Rieth həbs olunaraq ABŞ-dan xaric edilir.

Əgər Deterdinq imkan verməsə idi almanlar Meksikada heç vaxt uğur qazana bilməzdilər.

Almanlar Meksikada çalışarkən Rokfeller də, Deterdinq də öz işlərini görməkdə davam edirdilər.

Deterding burada daha şanslı idi.

BAKI NEFTİ VƏ MƏHV EDİLƏN BİR TÜRK DÖVLƏTİ

Birinci Dünya müharibəsi davam edirdi. Osmanlı İmperiyası düşmənlərlə dörd cəbhədə vuruşurdu. Osmanlı İmperiyası Almaniya və Avstriya-Macaristan İmperiyasının müttəfiqi idi. Osmanlı orduları Qalıçyada, Rumınıyada, Balkan yarımadasında, Qafqazda və Ərəbistanda tarixin bəlkə də ən çətin müharibələrini apardığı bir vaxtda Rusiyada əvvəl Kerenskinin rəhbərliyi altında sosial-demokratlar, sonra Leninin tərəfdarları olan bolşeviklər çar üsul-idarəsini yıxaraq hakimiyyəti ələ keçirmişdilər. Rusiyada proletariatın diktaturasını quran bolşeviklər bir müddət sonra almanlarla Brest-Litovski müqaviləsini bağladılar.

Almanlar Brest-Litovski müqaviləsinin xeyirlərinə olan maddələrinə əsaslanaraq 1918-ci ilin mayında von Kressin komandanlığında 3000 nəfərlik bir hərbi hissəni müttəfiqləri türklərdən xəbərsiz Qara dənizin Poti limanına çıxardaraq şəhəri ələ keçirdilər. Bu hərbi birliyin vəzifəsi türklərdən əvvəl Batumu tutmaq və sonra Bakıya doğru hərəkət etmək idi. Qarşıya belə bir sual çıxır. Bəs almanları müttəfiqləri olan türklərdən xəbərsiz belə bir addım atmalarının səbəbi nə idi? Cavab isə aydındır. Bakı neftini ələ keçirmək! O dövrdə Bakı nefti dünyanın ən mühüm neft sahələrindən biri idi və buranı kim ələ keçirsə idi o da müharibənin taleyini həll etmiş olardı.

Almanlar bu hərəkəti Brest-Litovskidə bağladıkları müqaviləyə uyğun etmişdilər. Almanlarla ruslar arasında razılaşdırılmış müqaviləyə görə Almaniyanın Rusiyanın daxili işlərinə qarışmayacağına cavab olaraq Rusiya da Almaniyanın Qafqazdakı hərəkətlərinə göz yumacaqdır. Hətta almanların Bakı neftini ələ keçirmələrinə də mane olmayacaqdılar.

Rusiya yalnız almanlardan Bakı neftini ələ keçirdikləri zaman onlara da pay verilməsini istəyirdi. Almanlar bu təklifi məmnuniyyətlə qəbul etdilər.

Bakı nefti artıq Osmanlı dövləti ilə Almaniyanın gələcəkdə birgə hərəkət etmələrini şübhə altına qoyurdu.

1917-ci ildən sonra almanlar Qərb cəbhəsində, türklər isə Ərəbistan yarımadasında dalbadal məğlubiyyətə uğradılar. Türkiyə hökuməti müttəfiqlərinin Qafqazdakı hərəkətlərini diqqətlə izləyirdi. Almanlar əvvəl Batumu, sonra isə Bakını işğal etdilər. Artıq almanların bu hərəkətinə dözə bilməyən Yaqub Şevki paşanın sərt ultimatumundan sonra von Kressin komandanlığındakı hərbi hissə hər iki şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qaldı.

Almanların Bakıdan çəkilmələrindən istifadə edən ingilislər 1918-ci ilin fevral ayında İranda olan ordusunun bir hissəsini polkovnik Denstervilin komandanlığı altında 40 gəmi ilə Bakı neftini ələ keçirmək üçün hərəkətə keçirdi. Artıq Bakı ingilislər tərəfindən işğal edilmişdi. Ruslar isə nə ingilislərlə, nə də neft istehsal edən beynəlxalq miqyaslı şirkətlərlə məşğul ola biləcək vəziyyətdə deyildi.

Çar üsul-idarəsini yıxan bolşeviklər hakimiyyətə gələrək proletariatın diktaturasını qurduqdan sonra rus aristokratiyasını və ordunun komandanlığını məhv etməyə başladılar. Var-dövlətlərinin, malikanələrinin və hakimiyyətlərinin əllərindən çıxması ilə barışa bilməyən qüvvələr bolşeviklərin yenicə qurduqları ordularına qarşı müqavimət göstərməyə hazırlaşdılar. Deterdinq Rusiyada yaranmış bu vəziyyətdən öz xeyrinə istifadə etməyə çalışdı, yəni Qızıl Orduya qarşı aqvardiyaçıları hər

baxımdan təmin etməyi planlaşdırdı. Deterdinq tərəfindən silah-sursatla, yanacaq, ərzaqla və pulla təchiz edilən admiral Kolçak, general Denikin və general Vrangel bolşevik hakimiyyətini devirmək üçün əks-hücuma keçdilər. Deterdinq bu üç generalın uğur qazana bilməyəcəyini bilirdi. O, vaxt qazanaraq əsas hissələrinə sahib olduğu Bakı neftini uzun müddət əlində saxlamaq istəyirdi. Polkovnik Denstervilin komandanlığı altındakı ingilis qoşunu Bakını Deterdinqin arzusuna görə işğal etmişdi. Deterdinq Bakıda yenə də amerikalılardan çevik tərpənmiş və «Standard Oyl»un burada olan neft sahələrini də əlinə keçirə bilmişdi. Bakını işlağ edən ingilis hərbcilərinə verilən təlimata görə şəhərə yox, ən çox neft sahələrinə ciddi nəzarət etmək tapşırılmışdı.

Artıq Birinci Dünya müharibəsi sona çatmış və nəticədə Almaniya ilə müttəfiqləri Osmanlı və Avstriya-Macarıstan İmperiyaları məğlub olmuşdur.

Birinci Dünya müharibəsindən qalib çıxan ingilislər bir tərəfdən sülh müqaviləsi bağlamağa hazırlaşarkən digər tərəfdən də beynəlxalq miqyaslı bir neft konfransı keçirməyi planlaşdırırdılar. İngilislər rusların zəifliyindən istifadə edərək neft məsələsini həll etmək istəyirdilər. İngilislər bundan başqa qırx ildən bəri dünya neft hakimiyyəti üçün Amerika ilə apardıqları mücadiləni yenə də davam etdirirdilər.

1918-ci il noyabrın 21-də işə başlayan konfransda iştirakçılara verdiyi bir ziyafətdə İngiltərə xarici işlər naziri lord Kerzon belə demişdir: «Neft və neft məhsulları mühüm şeylərdir. Mübaliğəsiz söyləmək olar ki, müttəfiqlər zəfərə neft dalğaları üzərində gəldilər».

Bu sözlər açıq bir həqiqətin ifadəsi idi. lord Kerzonun ağzından çıxan bu sözlər neftin həqiqi dəyərini ortaya qoymuşdu.

Birinci Dünya müharibəsində mexanikləşdirilmiş Fransa ordusunu hərəkətə gətirmək üçün prezident Klemanso Amerika prezidenti Vilsondan 100 min ton benzin verilməsini istəyərkən belə demişdir: «Müttəfiqlər müharibəni məğlub olmaq istəmirlərsə Fransanın qana olduğu qədər neftə də möhtac olduğunu bilməlidirlər».

Prezident Vilson çətinliklə də olsa Fransanı tələb olunan qədər benzinnə təmin etmişdir.

Neftin əhəmiyyəti haqqında Birinci Dünya müharibəsində alman ordularına böyük qələbələr qazandırmış olan məşhur Hindenburqun hərbi naziri general Lüdendort müharibədən sonra yazaraq nəşr etdirdiyi xatirəsində müharibənin taleyinə neftin təsirini göstərmişdir. General müttəfiqlərin qələbəsini malik olduqları geniş neft mənbələri sayəsində əldə etdiklərini israrla bildirirdi. İngilislər qədər neftin əhəmiyyətini anlayan və dəyərləndirən hər hansı başqa bir dövlət göstərmək mümkün deyildir və bunun üçün də ingilislər bütün vasitələrdən istifadə edərək bu yağlı maddənin mütləq hakimi olmaq istəyirdilər.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra İngiltərə parlamentinin aşağı palatasında neft məsələsi müzakirə edilməyə başladı. Deterdinq aparılan mücadilənin qismən də olsa əhəmiyyəti haqqında aşağı palatayı məlumatlandırmaq istəyirdi. Bu məqsədlə o, palatanın müzakirələrində iştirak etmək və palatanın üzvlərinə izahat vermək üçün «Rooyal Datç-Şell Qrup»un məsul şəxslərini parlamentə göndərmişdi. Bunların arasında Eg.Prettymann adlı şəxs xüsusilə fərqlənirdi.

Eq.Prettymann ondan məlumat tələb edən palata üzvlərinə neft haqqında geniş məlumat vermiş və sözləri arasında bunları söyləmişdi: «Mərkəzi Avropa hökumətləri ilə imza olunan müvəqqəti müqavilənin (Almaniya, Avstriya-Macarıstan və Osmanlı imperiyaları) bütün dünyada istehsal olunan neftin 50%-ni ingilislərə vermiş olduğunu və Böyük Britaniyanın bir neft imperiyası halına gəldiyini təkəbbürlə ərz etmək istəyirəm».

Bəli, bu şəxsin İngiltərə parlamentinin aşağı palatasında iftixarla bildirdiyi kimi Böyük Britaniya

İmperiyası artıq neft imperiyası idi.

Siyasi hadisələr ingilislərin, dolayısı ilə Deterdinqin arzu etdiyi şəkildə inkişaf etmiş və yeni dünya xəritəsinin yenidən çəkilməsinə baxmayaraq Rusiyada davam edən vətəndaş müharibəsi səbəbindən bəzi şəkillərə düşmüşdür.

İngilislərin və az da olsa amerikalıların kömək etdikləri Denikin, Kolçak və Vrangelin orduları Qızıl Orduya məğlub olmuşdular. Əslində artıq onlar üçün mübarizəni davam etdirilməsinin elə də əhəmiyyəti qalmamışdır. Çünki, Çar II Nikolay kommunistlər tərəfindən ailəsi ilə birlikdə güllələnmişdi.

Bu qələbədən sonra dərin bir nəfəs alan kommunist Rusiya vətəndaş müharibəsi zamanı çar generallarına yardım etdiyinə görə İngiltərə və Amerikanın Moskvadakı nümayəndələrinə sərt bir nota verdi. Notada ruslar hər iki dövlətdən çar Rusiyasının sərhədlərini əhatə edən ərazilərdən rəsmi və ya qeyri-rəsmi bütün təbəələrini və hərbi qüvvələrini dərhal çıxarmağı tələb edilmişdir. Notada həm də kommunist Rusiyasının əleyhinə mübarizə aparən bütün qüvvələrə yardım etmələrini dayandırmağa çalışırdılar tələbi də vardır.

İngilislər də, amerikalılar da bu notaya cavab olaraq Rusiyanın daxili işlərinə qarışmalarını dayandırdılar və bütün təbəələrini Rusiyadan çıxartdılar. Yalnız polkovnik Denstervilin qoşunlarını Bakıdan çıxarmağı bir müddət təxirə saldılar.

İngilislər sadəcə olaraq Bakıdan hərbi qüvvə saxlamışdılar? Xeyr. İngilislər müvəqqəti müqavilə bağlanmamışdan əvvəl Rusiyada bolşevik çevrilişi başlar-başlamaz Türküstandakı neft sahələrini da işğal etmişdilər. İngilislər üçün Türküstan bölgəsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Onlar bolşeviklərə qarşı mübarizə edən rus generallarını da buradan hər cür vasitələrlə təchiz etmişdilər.

İngilislər bolşeviklərə qarşı çıxan çar generallarına bu səbəbdən, yəni neftə sahib olmaq üçün yardım edirdilər və onlar üçün Türküstan da, Bakı da vaz keçilməz bir bölgə idi. Ancaq, hadisələr ingilislərin təxmin etdikləri kimi inkişaf etmədi. Bir müddət sonra onlar Türküstanı və Bakını tərk etməyə məcbur oldular.

İngilislər Rusiyadakı neft bölgələrindən çəkilməklə bərabər bu ərazilər üzərindəki haqlarından vaz keçə bilmirdilər. Onlar iqtidara gəlmiş bolşeviklərlə Rusiyada qalmış neft haqlarını zəmanət altına almaq üçün danışıqlara başladılar və rusların da iştirak edəcəkləri beynəlxalq bir konfrans keçirməyi qərarlaşdırdılar.

İngilislər Bakı və Türküstandan çəkildikləri zaman ingilis şərqşünası və «Tayms» qəzetinin tanınmış müxbirlərindən olan Artur More 1922-ci il iyulun 1-də «Tayms» qəzetində aşağıdakı məzmunlu məqaləni nəşr etdirir: «Atəşkəsdən sonra biz ingilislər bir hissəsi türk və müsəlmanlarla məskun olan Qafqazı işğal etdik. Bizim oralarda, hətta Xəzər dənizinin yaxınlığındakı məşhur və tarixi Mərv şəhərində kifayət sayda hərbi qüvvəmiz vardı. Qısa bir zaman sonra bolşeviklərin təzyiqi nəticəsində oraları tərk etdik. Şübhəsiz ki, biz o ərazilərə Bakıdakı neft ərazilərinə sahib olmaq üçün girmişdik. Ancaq, mənafeyimizi qorumaq üçün bir müharibəyə hələ hazır deyildik».

Bu məqalədə göstərilənlər ilk baxışda doğru idi. Halbuki, iş neftə dayanınca hər şey dəyişirdi.

İngilislərin bu yola nə üçün üstünlük verdiklərini irəlidə izah edəcəyik. Ancaq, gerçək olan budur ki, ingilislər neft üçün bir qoruyucu tapmışdılar və «Standard Oyl» şirkətini neft sahələrindən beləcə uzaqlaşdırmışdılar.

Məsələnin həqiqi tərəfi bu olmaqla bərabər, ingilislərin vəziyyətini də nəzəri-diqqətə almaq vacibdir. Onlar müharibədən yenidən çıxdıqları üçün təkrar müharibənin olmasının qəti əleyhinə idilər. İngiltərə hökuməti də, neft istehsalçıları da bu həqiqəti gözəl bilirdilər. Birinci Dünya müharibəsinin başa

çatdığı tarixdən, yəni 1918-ci ildən dörd il keçməsinə baxmayaraq ingilislər Anadoluda yenə neft istehsalçılarının oyuncağı olan Lloyd Corcun təşviqi və Zaxarovun pulu ilə bir millətin istiqlalını məhv etmək istəyirdilər. Eyni vaxtlarda ingilislər İraq və Suriyada da fəaliyyətdə idilər. Bütün bu qan qoxan fəaliyyətlərin baş verməsinin əsas səbəbi neft idi.

Elə bu səbəblərdən də ingilislər neft üzündən yeni ixtilafı qarşılaşmamaq üçün Rusiya ilə dil tapmış və neft məsələsini qansız-qadasız həll etmək üçün beynəlxalq miqyaslı bir konfrans keçirilməsini məqsəduyğun saymışdılar.

Konfransın dünya ictimaiyyətinə elan edilən zahiri tərəfi siyasət olsa da, əsl məqsədi yalnız neft idi. Həm də Bakı nefti.

Bunun həqiqiliyini isbat edən aşağıdakı xəbər diqqəti cəlb edəndir.

«Rheinische Westfälische Zeitung» qəzetinin Paris xüsusi müxbiri qəzetinə konfransın açılışından altı gün sonra göndərdiyi bir xəbərində:

«Bu günlərdə Parisdə toplanan bir neçə siyasətçi Genuya konfransının siyasi tarixinin Bakı nefti ilə yazılacağı və bu konfransdakı müzakirələrin də «Royal Datch-Şell Qrup» ilə «Standard Oyl» şirkətlərinin mücadiləsi ilə nəticələncəyi proqnozunu vermişdilər» deməklə Genuya konfransını əsl məqsədini açıqlayırdı. Bu iki şirkət arasında uzun müddətdən bəri davam edən mübarizə Genuya konfransında da şiddətlə davam etmişdir. Konfransın rəsmən elan edilən məqsədi müharibədən yeni çıxmış və iqtisadi vəziyyəti bərabər olan Avropa dövlətlərini inkişaf etdirmək göstərilmişdirsə də, əsl müzakirələr medalyonun tərs tərəfində olan Bakı nefti imtiyazı məsələsi idi. Ancaq, bu xüsus çox gizli saxlanılırdı.

Həmçinin bu xüsus təsdiq edən hadisələrdən biri də konfrans davam edən günlərdə Azərbaycan millətçilərinin konfransı təşkil edən dövlətlərə, xüsusilə də İngiltərənin nümayəndə heyətinə göndərdikləri etiraz teleqrafları diqqəti cəlb etməkdədir. Bu etiraz teleqrafları İngiltərənin Baş naziri Lloyd Corc ilə Rusiyanın nümayəndə heyətinin rəhbəri olan xarici işlər komissarı Çiçerini çox əsəbləşdirirdi. Ancaq, əsl narahat olan bolşevik hökumətinin ona verdiyi fəvqəladə səlahiyyətlərlə Londonda Deterdinqin adamları ilə neft məsələsini müzakirə edən Rusiyanın İngiltərədəki səfiri Krasin idi.

Millətçi Azərbaycan türklərinin bu etiraz mesajları və teleqrafları ilə tarixi ata-baba yurdlarının müdafiəsinə qalxmışdılar. Neft bu tarixi torpaqlar üzərində yurdlarını qurmuş Azərbaycan türklərinin istiqlal və hüriyyətini yox edirdi. Əvvəllər uzun müddət Moskvanın əsarətində qalmış bu şəhər Birinci Dünya müharibəsindən sonra öz müstəqilliyini elan etmişdir.

1920-ci il aprelin 28-də bu məmləkət yenidən ruslar tərəfindən işğal edildi.

Cenevrə şəhərində keçirilən bu konfransda Azərbaycan türklərinin yurdlarının müqəddəratı müzakirə edilirdi. Ancaq böyük neft şirkətlərini arxalarında gizləyən dövlətlərin apardıqları bu müzakirələrin əsas məqsədi Azərilərə istiqlal vermək deyil, onun torpaqlarını bölmək idi.

Genuya şəhərinin küçələrində və mehmanxanalarında İngiltərənin Baş naziri Lloyd Corcu, fransız Barthounu, italyan Fektanı, alman Wireti, Rusiyanın xarici işlər naziri Çiçerini, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qurduğu hökumət adından bu konfransda iştirak edən Cəlaləddin Arif bəyi, Gürcüstan nümayəndəsi Çengelini tez-tez görmək olurd. Bolşevik üsul-idarəsi qurulmuş Azərbaycanın o zamankı bolşevik lideri Nəriman Nərimanov da nümayəndə olaraq konfransda iştirak edirdi.

Konfrans salonundakı müzakirə masasının ətrafında İngiltərənin Baş naziri Lloyd Corcun arxasında «Royal Datch-Şell Qrup»un rəhbəri ser Henry Deterdinq və Amerika dövlətinin nümayəndə heyətinin sədri olan Amerikanın İtaliyadakı səfirinin arxasında isə «Standard Oyl»un ümumi müdiri

A.S.Bedford oturmuşdular.

Genuya konfransı hirsli nümayəndələrin, nefti əllərindən qaçırmamaq üçün qəti təlimat almış insanların girişdikləri çətin bir mücadilə içərisində keçdi.

Konfransın çətin müzakirələrinə yol açan iclaslarındakı abu-havanın nə səbəbdən olduğunu anlamaq üçün bir az geriyə nəzər salmaq lazımdır.

Hələ Birinci Dünya müharibəsinin başlamasından əvvəl ingilislər Bakı neftinin çox hissəsinə sahib olmuşdular. «Royal Datç-Şell Qrup»un rəhbəri ser Henry Deterdinqin doymaq bilməyən iştahası əlini Bakı neftinə uzatmasına da səbəb oldu. O, bu iş üçün Avropanın bir neçə ölkəsinin bank sistemində nəzarət edən Rotşildi hərəkatə gətirdi. Rotşild tezliklə Bakı neftinin mühüm hissəsini satın aldı. Halbuki bu hissə əslində Deterdinqin idi. Buna baxmayaraq Rotşild 1912-ci ilə qədər Bakı neftindəki hissələrini əlində saxladı və sonra «Royal Datç-Şell Qrup» şirkətinin adına keçirdi. Əslində Deterdinq bu hissə sənədlərini əlsə da Rotşildi yenə də özünün ortağı hüququnda saxlamışdır. Beləliklə Bakı neftinin bir hissəsinə sahib olan Deterdinq sonra rus şirkətlərindən Koninlijkənə məxsus payı da əlinə keçirdi.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra polkovnik Denstervilin qoşunu Bakını işğal etdiyi vaxt bolşeviklərdən ürkmüş olan neft sənayeçiləri əllərindəki hissələri dəyər-dəyməzinə Deterdinqin adamlarına satmağa başladılar. Tezliklə Bakıda Mantaşevin və Liyanosovun şirkətlərinə məxsus hissələri əlinə keçirən Deterdinq sadəcə olaraq «Şell» şirkətinin imkanlarından istifadə edərək Şimali Qafqazdakı Nikopol-Morinpol neft ərazilərini də satın aldı. Beləliklə, Qafqaz neftinin 90%-i Deterdinqin əlinə keçdi. Bütün bunlardan sonra Deterdinq neftin Batuma çatdırılması istiqamətində fəaliyyətə başladı. Onun fikrinə görə neft çıxarılan ərazilərdə Pipe-Line təsisatı qurulacaq və onun vasitəsilə neft Pipe-Line xətti ilə Batuma çatdırılacaqdır.

Deterdinqin çox gizli şəkildə gördüyü işlərdən «Standart Oyl» şirkəti çox gec xəbər tutdu və onun əksinə heç bir şey edə bilmədi. Ancaq, Rokfeller hələ nəyəsə ümid etdiyindən Amerika prezidenti Hardinqi sıxışdırırdı. O, Rusiya və İngiltərə tərəfindən Amerikaya Azərbaycanı tanıması təklifini qəbul etməməsini Hardinqdən tələb edirdi. Bir müddət sonra Amerika prezidenti Hardinqin əmri ilə Rusiyada bolşeviklərə qarşı mübarizə aparan general Denikinin yanındakı nümayəndə admiral M.Cally cənabları general Denikinə təqdim etdiyi bir memorandumla Amerika hökumətinin Qafqazda yeni qurulmuş Azərbaycan dövlətini tanımadığını qəti şəkildə bildirdi. Ancaq, «Standard Oyl»un israrı ilə verilmiş bu memorandumun hadisələrə təsiri çox zəif idi. Çünki, bundan əvvəl fürsəti əldən verməyən Lloyd Corcun israrı ilə müttəfiq dövlətlər Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliklərini tanımışdılar.

İngilis diplomatları və Deterdinq vəziyyətdən istifadə edərək Rusiyanın daxilində münaqişələr və qırğınlar törədərkən neftə sahib Azərbaycan dövlətinin istiqlalını müttəfiq dövlətlərə tanıtdırır, Gürcüstanı isə Rusiya ilə Azərbaycan arasında bir bufer dövlət olaraq inkişaf etdirirdilər.

Deterdinq nefti müharibəsiz sülh yolu ilə almaq istəyirdi. Bunun əksinə olaraq «Standard Oyl» şirkətinin təzyiqi altında olan Amerika prezidenti Hardinq isə nə Azərbaycan, nə də Gürcüstanı qəbul edir və ingilislərin əlinə keçən neft üzündən rus zülmündən qurtulmaq və müstəqil bir dövlət olmaq istəyən bu iki məzlum millətin istiqlal arzusunu boğurdu.

Bakı nefti ətrafında gənc Azərbaycanın istiqlalı bahasına «Standard Oyl» ilə «Royyal Datç-Şell Qrup» arasında mücadilə davam edərkən, Geniya konfransının açılışından iki gün sonra Amerika nümayəndə heyəti adından «Standard Oyl»un ümumi müdiri A.S.Bedford 1922-ci il aprelin 12-də «Nyu-York Herald Tribun» qəzetində nəşr etdirdiyi bir raportda «Standard Oyl» ilə Nobel qardaşları

arasında bəzi ticarət yönlü danışıqlar aparıldığını və gələcəkdə müqavilə bağlanacağını bildirir. Onun bu məlumatları amerikalıların da boş durmadığını göstərir. Onlar Bakı neftindən 1920-ci ildə aldıkları hissələrlə mübarizələrini davam etdirməkdə qərarlı idilər. Raportda göstərilirdi ki, Nobel qardaşlarının əllərində olan aksiyaların 51%-i «Standard Oyl» şirkətinə aiddir.

A.S.Bedford «Nyu York Herald Tribune» qəzetində bu raportu nəşr etdirdiyi tarixdə «Tayms» qəzetinə verdiyi bəyanatda «Royal Datç-Şell Qrup»u kəskin tənqid edirdi. Bu bəyanat əslində bir müharibə elanı idi. Bedford Amerika hökumətinin sovet Rusiyası ilə hər hansı bir hökumət və şirkətin bağlayacaqları müqavilələri tanımayacağını elan etdi.

Artıq vəziyyət o dərəcəyə gəlib çatmışdır ki, Bedford Amerika hökuməti adından bəyanat verirdi. Axı o, Amerika dövlətində və hökumətində heç bir rəsmi vəzifə tutmurdu. Bunlardan belə nəticə çıxartmaq olurdu ki, artıq «Standard Oyl» Amerikanın həm siyasi, həm də iqtisadi siyasətinə nəzarət edirdi. Bu hadisə neftin dövlətlərin siyasətindəki təsirlərini açıq bir şəkildə göstərməkdə idi.

A.S.Bedfordun 1922-ci il aprelin 1-də verdiyi bu iki bəyanat Genuya konfransında iştirak edən nümayəndələr tərəfindən əks reaksiya ilə qarşılandı. A.S.Bedfordun bu iki bəyanatı yeni yaranmış Gürcüstan və Azərbaycan dövlətlərinin istiqlallarını itirmələrinin ilk xəbərçisi idi.

Qarşıya belə bir sual çıxır: «Standard Oyl» bu güc və qüdrəti haradan alırdı? Bu sualın cavabı çox sadə idi. «Standard Oyl» gücü və qüdrəti birbaşa Amerika prezidentindən alırdı. Amerika siyasətini əlində tutan və ona istədiyi istiqaməti verən prezident Hardinq Rokfellerin adamı idi. Hardinqin ən yaxın dostu olan Huqhs isə onun xarici işlər üzrə müşaviri vəzifəsini tuturdu. Huqhs bu vəzifəyə təyin olunmamışdan əvvəl «Standard Oyl»un İdarə Heyətinin üzvü və eyni zamanda rəhbərlərindən biri idi. Bax, elə bu şəxs sayəsində «Standard Oyl» Amerika dövlətinin xarici siyasətinin iplərini əldə tutur və bütün qüdrətini bundan alırdı.

Genuya konfransının getdiyi dövrdə A.S.Bedfordun bütün əndişəsini Henry Deterdinq ilə bolşeviklər arasında bağlana biləcək müqavilə təşkil edirdi. Artıq Londonda Deterdinq ilə Rusiyanın İngiltərədəki səfiri Krasin arasında Bakı neftinə dair danışıqlar başlamış və polkovnik Boyle Bakıya göndərilmişdi. Bakı nefti mövzusunda «Royyal Datç-Şell Qrup» şirkətinin mənfəətlərini ingilis hökumətinin necə qoruduğunu aşağıdakı telərqafın məzmunundan da görmək olar:

«İngiltərə Xarici İşlər Nazirliyi. Oktyabr 1921

Mr.Krasinə

Əfəndim

Polkovnik J.W.Boyleun Marki Qerzun Dukedlstonə verdiyi məlumatə görə «Royyal Datç-Şell Qrup» şirkəti Cənubi Rusiya və Qafqazda özlərinə aid ərazilərdə neft istehsal etmək üçün sovet hökumətindən imtiyaz tələb etmək niyyətindədirlər.

Polkovnik J.W.Boyle tərəfindən bu xüsusda sizə etdiyim müraciətlərin kral həzrətləri hökumətinin himayəsi ilə edildiyini diqqətinizə çatdırıram. Kral həzrətləri bu müzakirələrin tezliklə yaxşı nəticə verəcəyini ümid edir. Esmoud Ovey».

Bolşevik Rusiyasının Londondakı səfiri Krasin 1922-ci il aprelin 11-də «Information» qəzetinə verdiyi bir müsahibəsində sovet hökumətinin böyük dövlətlərə Bakının neft ərazisindən 3000 hektarlıq bir neft imtiyazını verməyə hazır olduğunu bildirir. Halbuki, konfransda müzakirə edilməkdə olan və müttəfiqlər adından Lloyd Corc və Fransanın xarici işlər naziri Bartlio (1934-cü ildə Marseldə Yuqoslaviya kralı ilə birlikdə bir sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdür) tərəfindən çar

Rusiyasının borcları və İngiltərə, Fransa və digər ölkələrin Rusiyada qalmış əmlaklarının əvəzinə 99 illik bir imtiyaz təklif etdilər. Buna cavab olaraq sovet hökumətinin nümayəndə heyətinin üzvlərindən biri olan Litvinov bolşeviklərin heç bir zaman bu yerlərin əski sahiblərinə qaytarılmayacağına dair verdiyi bəyanat Genuya konfransında bomba kimi partladı.

Hər iki sovet rəsmisinin verdiyi bəyanatlar diqqəti çox cəlb edəndir.

Rusiya bu siyasət yolu ilə «nə qopardılsa qənimətdir» dusturuna sadıq qalaraq müəyyən mənfəətlər əldə etmək istəyirdi. Litvinov sovet hökumətinin səlahiyyətli bir adamı olan Krasinin fikirlərinin əksinə bəyanat verərkən hansı təsirlərə məruz qalmışdır?

Sovet hökumətinin iki məsul və səlahiyyətli şəxsinin bir-birini inkar edən bəyanatlarından aşağıdakı nəticəni çıxartmaq olar: Ruslar Amerika ilə İngiltərə arasındakı rəqabətdən məharətlə istifadə etməyə çalışırdılar. Lloyd Corc ruslar tərəfindən rədd cavabı aldıqdan sonra sovet hökumətinə ya 99 illik imtiyazım qəbul etməli, ya da 2 milyard 600 milyon sferlinq miqdarında olan təzminatı ödəməlidirlər təklifini irəli sürdü. Litvinov Lloyd Corcun təklifinə yeni bir təkliflə cavab verdi: «İngiltərə Rusiyanı bir neçə vəzifəni yerinə yetirməyə və dolayısıyla Bakı neftinin müəyyən hissəsinin imtiyazlarını ingilislərə verməyi tələb edirlər.

İngiltərə hökumətinin yeni təkliflərini qəbul etmək qeyri-mümkündür. Ancaq, bunu da söyləmək istəyirəm ki, İngiltərənin bolşeviklərin iqtidarı ələ keçirmək üçün apardıqları mübarizə zamanı Rusiyanın daxili işlərinə qarışması heç vaxt diqqətdən kənar qalmayacaqdır. İngilislər çar generallarını silahlandıraraq bolşeviklərə qarşı mübarizəyə təşviq etdiklərindən sovet hökuməti baş vermiş vətəndaş muharibəsində beş milyard sterlinq pul itirmişdir. İngilislərin təklif etdikləri təzminatın qarşılığı olaraq biz də bu itirdiyimiz maddi vəsaiti onlardan tələb edirik.»

Litvinovun konfransa təqdim etdiyi bu təklif ingilisləri, xüsusilə də baş nazir Lloyd Corcu şoka saldı. Konfransın getdiyi müddətdə rus və ingilis nümayəndə heyətlərinin bir-birilərini ağır ittiham etmələrinin arxasında «Standard Oyl» şirkətinin fəaliyyətini ehtimal etmək olar. Çünki, konfransın getdiyi günlərdə Litvinovun istər oteldə, istərsə də restoranlarda daima amerikalı qadınlarla bir yerdə olduğu məlumdur. Buradan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, ingilislərə qarşı Litvinovun irəli sürdüyü təkliflərdə amerikalıların təsiri olmuşdur.

Litvinovun bu zəif tərəfi mətbuatın diqqətindən yayınmamış və bu sairədə lətifələr və zarafatlar da yayılmışdır.

Rusların təklifləri qarşısında çətin vəziyyətə düşən ingilislər hər neçə olursa-olsun müzakirələrin istiqamətini öz xeyirlərinə çevirmək üçün Fransa, Belçika və İtaliyanın nümayəndə heyətlərinin gücündən də istifadə etməyə çalışırdılar. Ancaq elə bir hadisə baş verdi ki, bu dövlətlərin nümayəndələri İngiltərəni dəstəkləmək üçün xeyli fikirləşməli oldular. Bu Almaniya ilə bolşevik Rusiyası arasında Rapalloda bağlanmış bir müqavilə idi. Lloyd Corc ilə müttəfiqləri bu müqaviləni rədd edən bir aktı imzalamalarına baxmayaraq Fransa və Belçika nümayəndələri öz aralarında iclas keçirərək Genuya konfransında heç bir müsbət nəticə əldə olunmayacağı qənaətinə gəldilər.

İstər Belçika, istərsə də Fransa bu müştərək görüşdən sonra Genuya konfransını tənqid etməyə başladılar. Onların bu hərəkətləri səbəbsiz deyildir. Bu hər iki dövlətin də öz siyasətləri vardır və muharibədən zərər çəkmiş iqtisadiyyatlarını bərpa etmək üçün konfransdan istifadə etmək istəyirdilər. ABŞ konfransda iştirak edən dövlətlərin bir çoxuna kredit vermiş olduğundan bundan bəhrələnmək qərarına gəldi. «Standard Oyl» isə hədəfi konfrans boyunca İngiltərəni dəstəkləyən Fransanı və Belçikanı bitərəfləşdirmək istəyirdi. Bu iki ölkə ABŞ-dan dağılmış iqtisadiyyatlarını bərpa etmək üçün kredit almışdılar. Fransa və Belçika İngiltərəni müdafiə etməkdən vaz keçsələr də, Amerikanın

tərəfinə keçə bilməzdilər. Çünki, hər iki dövlət bir çox məsələlərdə İngiltərəyə, dolayısı ilə Avropaya bağlı idilər.

Vəziyyəti dəqiq müəyyənləşdirən Fransa və Belçika nümayəndə heyəti o andan etibarən İngiltərənin tərəfini saxlamamağa qərar verdilər. Bununla da konfransda vəziyyət dəyişdi. «Standard Oyl»un rəhbərləri konfransın gedişindən razı idi. Çünki onlar İngiltərə ilə Bolşevik Rusiyası arasında istər Genuya konfransında, istərsə də konfransdan ayrı olaraq Bakı nefti üçün gizli görüşlərin keçirildiyini bilirdi. Elə Fransa ilə Belçikaya təzyiqi də bunun üçün edirdi.

Amerika prezidentinin xarici siyasət üzrə müşaviri Huqhs açıqca hər iki dövlətə İngiltərəni dəstəkləyəcəkləri zaman bir daha kredit verilməyəcəyini bildirdi. Hətta əvvəllər verilmiş borcların qaytarılmasını tələb etdi. Halbuki, o dövrdə Fransa ilə Belçika Amerikaya olan borclarını qaytarmaq gücündə deyildilər və bu səbəbdən də Amerikanın tərəfini saxladılar.

Fransa ilə Belçikanın bu hərəkətləri haqqında alman qəzetçilərindən Lokal Aukz yazdığı məqalələrinin birində belə demişdir: «Fransa və Belçikanın Rapallo müqaviləsini tanınamalarına və Genuya konfransının gedişinə mane olmalarına səbəb «Standard Oyl» şirkətidir. Şirkət sovet hökumətinin keçirdiyi maliyyə böhranından istifadə edərək dünyanın ən zəngin neft qaynaqlarını ələ keçirə biləcəklərinə ümid edirdi.

Amerikanın himayəsi olmasa idi Fransa və Belçika bu qədər açıq və cəsarətlə İngiltərənin əleyhinə gedə bilməzdi».

Yuxarıdakı yazı da göstərir ki, artıq Genuya konfransında danışılan bütün söhbətlərin əsasını neft təşkil edirdi. «Tayms» qəzetinin Paris müxbiri tərəfindən qəzetinə 1922-ci il mayın 7-də göndərilən teleqrafda «Bu gün Avropa mətbuatı neft ilə doludur» demişdir.

«Standard Oyl» ilə «Royyal Datç-Şell Qrup» şirkətləri öz mənfələri uğrunda müharibədən yeni çıxmış pərişan Avropanı əzməkdə idilər. Genuya konfransının nəticələrinin müvəffəqiyyətsizliyə doğru getməsinin əsas səbəbkarı Fransa və Belçikanın olması barəsində Avropa mətbuatında kifayət qədər materiallar çap olunmuşdur. Vəziyyətin belə bir anında Fransanın nümayəndə heyətinin rəhbəri Barthou Fransa prezidenti Puankare ilə şəxsən görüşmək və izahat vermək üçün təcili Parisə yola düşdü. Barthou Parisə hərəkət edərkən, Fransanın hava nəqliyyatı naziri Loran Epnak da qeyri-rəsmi olaraq neft müzakirələrini davam etdirmək üçün Parisdən Genuyaya gedirdi.

Bakı neftinə qoyulmuş sərmayələrin vəziyyətini təhlil edən Dr.W.Mauther 1925-ci il martın 28-də «Tayms» qəzetində çap etdirdiyi bir məqalədə Fransanın Bakıda işlətdiyi neft sahələrinə yatırdığı sərmayənin miqdarı 70, Belçikanın 21, İngiltərənininki isə 172 milyon sterlinq olduğu göstərilmişdir. İngiltərəyə qarşı girişiləcək mücadilədə Fransa və Belçika koalisiyon yaradacaq, Amerika isə onları həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən təmin edəcəkdir. Həmçinin, prezident Puankare ilə görüşmək üçün Parisə gələn Barthouunu əvəz edən Loran Epnak Genuyada «Standard Oyl»un təşviqi və yardım vədi səbəbindən Fransa və Belçika neft anlaşmasını imzaladı. O, bu münasibətlə verdiyi bəyanatda belə deyirdi: «Əvvəla biz Fransa ilə Belçika qrupları arasında bir ittifaq yaratmaq üçün plan hazırladıq. Bu ittifaqın məqsədi:

Müharibədən əvvəl mövcud olmuş hüququn müdafiəsi olduğu kimi, 1918-ci ildən sonra sabiq ərazi sahiblərindən satın alınmış hüququn himayəsi.

Bu iki millətə mənsub vətəndaşlara aid neft ərazisinin müştərək işlədilməsidir».

Bu bəyanat və ittifaq İngiltərəyə, İngiltərənin neft mənfəətlərinə açıqca qarşı gəlmək demək idi. İngiltərə ona qarşı edilən müəyyən hərəkətləri bağışlasa da, neft mövzusunda olanlara qarşı çox amansız davranırdı. Lloyd Corc Fransa və Belçikanın «Standard Oyl»un himayəsində İngiltərəyə

qarşı cəbhə almalarından sonra müəyyən tədbirlərə əl atdı. Ancaq, elə bir nəticə əldə edə bilmədilər. Fransa neft mövzusunda «Standard Oyl»dan aldığı dəstəklə Birinci Dünya müharibəsinin birgə iştirakçısı və müttəfiqi ingilislərə qarşı hərəkət etməyə başladı. Fransanın belə bir hərəkəti İngiltərəni hadisələrə boyun əyməyə məcbur etmişdi. Ancaq, bu Deterdinqin də boyun əyməsi demək deyildi. Deterdinq heç vaxt boyun əymədiyini qısa bir müddət sonra da isbat edəcəkdi.

Deterdinqin Fransaya qarşı qurduğu planlar çox məxfi idi.

Ancaq, bu iyirmi beş ildən sonra aşkar oldu. Fransa və Belçika arasında qəbul olunmuş müştərək qərardan sonra hər iki dövlətin nümayəndələrinin iştirakı ilə aparılmış müzakirələrinin sonunda bu iki dövlətin zəmanəti ilə yeni bir neft şirkəti quruldu. Şirkətə rəhbərlik o zamanlar Fransanın Ticarət Nazirliyində neft işləri müdiri olan Pineauya (Pino) tapşırıldı.

Bütün bu hadisələr baş verərkən Rusiya bir tərəfdən «Rooyal Datç-Şell Qrup», digər tərəfdən də İngiltərənin rəsmi şəxsləri ilə gizli müzakirələr apararkən, Genuya konfransında iştirak edən rəsmi nümayəndə heyəti vasitəsilə dörd dövlət arasındakı rəqabəti də qızıqdırırdı.

Genuya konfransında iqtisadi müzakirələri idarə edən bolşevik nümayəndə heyətinin üzvlərindən Rusiyanın Londondakı səfiri Krasin 1923-cü il mayın 9-da Moskvada «İzvestiya» qəzetində çap olunmuş bir bəyanatında bu fikirləri irəli sürmüşdür: «Sovet hökuməti Azərbaycandakı neft sahələrinin dördüdə birinə qeyd-şərtsiz sahib olmalı idi. Geridə qalan dördüdə üçü isə İngiltərə, Fransa, Amerika və Belçika arasında bərabər bölünməlidir. Bu arada əcnəbi təbəəsi olan mülk sahibləri də gözdən uzaq tutulmamalı idi». Hətta Krasin böyük mülk sahiblərinin sovet hökuməti tərəfindən təşkili düşünülməli Konsorsiuma daxil edilməsini də elan edir. Krasin mülk sahiblərini deyərəkən bolşeviklərin Rusiyada hakimiyyəti əllərinə almalarına qədər mülkə sahib olanların nəzərdə tutulduğunu açıqca bildirirdi.

«Standard Oyl»un rəhbərləri Krasinin bu bəyanatının mənasını anladıqları üçün çox soyuq qarşıladılar. Çünki, onlar Bakı neftinin səhmlərinin bir hissəsini bolşeviklər iqtidara gəlmələrindən sonra əldə etmişdilər. Buradan belə bir nəticə çıxırdı ki, «Standard Oyl»un satın aldığı hissələrin əski sahibləri olan Nobel qardaşlarının qədim haqları nəzərə alınmayacaqdır.

«Standard Oyl» Nobel qardaşlarına aid olan və imtiyazları Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlmələrindən təxminən üç il sonra, yəni 1920-ci ildə əldə etmişdir. Əgər kommunist Rusiyası Krasinin elan etdiyi qərarını tətbiq edərsə amerikalılar Azərbaycanda qurulacaq Konsorsiumda yer almayacaqları kimi, bu xüsusda hər hansı bir haq, iddia və söz sahibi də olmayacaqdılar. Krasinin bu bəyanatı açıqca göstərir ki, İngiltərə hökuməti, xüsusilə Lloyd Corc ilə Deterdinq rusların ortaya atdığı bu plandan xəbərdar idilər. Çünki, 1922-ci il mayın 2-də Genuya konfransının təşkilatçıları tərəfindən qələmə alınmış və elan edilmiş memorandum sovetlərin qəbul edə biləcəkləri bir formada yazılmışdı. Burada həm də mülk sahiblərindən də bəhs olunurdu: «Sahiblər isə bolşeviklərin milliləşdirməni elan etmələrindən əvvəl Rusiyada mal-mülk sahibləri olan fərdlər və ya fərdlərdən təşkil olunmuş qruplardı».

«Rooyal Datç-Şell Qrup»un rəhbərləri «Standard Oyl» ilə müttəfiqlərinə qarşı qurduqları bu plan sayəsində Bakının neft sahələrindən yalnız ingilislər faydalana biləcəkdilər. Ancaq, ingilislər bütün işlərini uğurla həyata keçirə bilməyə nail olsalar da, bir nöqtəni unutmışdular. İngiltərə müttəfiqlərini necə oyundan kənar qoymuşdularsa da, gələcəkdə Rusiyanın da onu belə bir vəziyyətə sala biləcəyini heç ağına gətirməmişdi.

Amerikalılar kimi fransızlar da, belçikalılar da imzalanan bu memorandumun sayəsində çıxılmaz bir vəziyyətə düşmüşdülər. Bu dövlətlərin təbəələri Bakının neft sahələrindəki hissələrini 1918-ci ildən

sonra əldə etmişdilər. Bu səbəbdən də fransızlarla belçikalılar qurulacaq Konsorsiumda iştirak edə bilməyəcəkdilər.

Bu memorandumun elanı Bakı neftində haqları olduğunu iddia edən dövlətlərdə böyük əks-səda doğurdu. Fransa prezidenti müsyo Puankare Genuyadakı nümayəndə heyətinə göndərdiyi teleqrafda memorandumu imza atmamasını və fransız təbəələrinin Rusiyada malik olduqları hüququn onlara qaytarılmasını tələb etməsini bildirdi.

İngilislər bunları nəzərə almamışdılar. Onlar memorandumu vaxt itirmədən və etiraza məhəl qoymadan müttəfiqlərinə qəbul və imza etdirə biləcəklərini fikirləşirdilər. Halbuki, heç bir dövlət Azərbaycan neftində malik olduqları haqlarından vaz keçmək niyyətində deyildi.

Bu dövlətlərin əksəriyyətinin arxasında isə Amerika dövləti dururdu. Amerika dövlətinin siyasətini yürüdənlərin arxasında isə «Standard Oyl» neft şirkəti vardı.

Genuya konfransında hazırlanan memorandumun Amerikadakı əks-sədası Fransadakından da, Belçikadakından da daha təsirli oldu. Amerika prezidenti Hardinq başda olmaqla bütün dövlət və hökumət rəsmiləri hərəkətə keçdi. Prezidentin xarici məsələlər üzrə müşaviri Huqhs dövlət adından aşağıdakıları bildirdi:

«Amerika təbəələrinin haq və hüquqlarını Avropada və başqa yerlərdə qorumağı özünün əsas vəzifələrindən sayır. Nəyin bahasına olursa olsun onların mənafeələrini himayə edəcəkdir. Amerika hamıya açıq qapı prinsipini diqqət mərkəzində saxlamayan və hər kəsə bərabər hüquq verməyən, istər milli, istər beynəlxalq olsun hər hansı bir planın tətbiqinə əsla razı olmayacaqdır».

Amerika və vətəndaşlarının haq və hüquqlarını dünyanın harasında olursa olsun müdafiə edəcək və buna əks heç bir prinsipi əsla qəbul etməyəcəyini açıqca elan etdi. Amerikanın belə bir hərəkəti, Genuya konfransının gedişinə ciddi təsir etdi. Artıq konfransda ab-hava dəyişdiyindən iştirak edən nümayəndələrin əksəriyyəti İngiltərənin və Rusiyanın əleyhinə çıxış edirdilər.

Genuya konfransında bu hadisə Lloyd Corca endirilən birinci zərbə deyildi. O, konfransın davam etdiyi tarixlərdə Orta Şərqdə, yəni İraqda neft imtiyazları əldə etmək üçün Vasil Zaxarovun rəhbərliyində yunan qoşununu Türkiyəyə hücum etməyə təhrik edən zaman da uğur qazanmamışdı. Türk millətinin ona verdiyi bu dərsin son səhifəsi Genuya konfransının öz işini başa çatdırmasından dörd ay sonra qapanacaq və Lloyd Corcun siyasi karyerası sona çatacaqdır.

Amerika hökumətinin adından rəsmi olaraq nəşr edilən bu bəyanatdan sonra Londonda aşağı palatada Lloyd Corcun əleyhinə çıxışların sayı çoxalmışdı. Ancaq, Lloyd Corc bu vəziyyətdən Deterdinqin və Entelijans Servis sayəsində xilas ola bildi.

Amerika hökumətinin qəbul etdiyi sərt qərar özünü göstərdi. Bu qərarın elanından qısa bir müddət sonra ruslar Bakı neftini milliləşdirdiklərini elan etdilər. Beləliklə Avropa dövlətləri kimi şəxsən Amerika da bu neftdən məhrum qaldı.

Amerikanın sərt reaksiyası nəticəsində İngiltərə çox şeylər itirmiş və Genuya konfransında məğlub olmuşdur. Amerika da o vəziyyətdə idi. Bu konfransdan yalnız Rusiya qalib çıxmışdır. Ancaq, gələcəkdə baş verən hadisələr Deterdinqin rəhbərlik etdiyi «Rooyal Datç-Şell Qrup» şirkətinin məğlubiyyəti o qədər də asan qəbul etmədiyini göstərəcəkdə.

Deterdinq Genuya konfransının başa çatmasından sonra amerikalıların ona Genuyada vurduğu zərbənin intiqamını almaq üçün neft mücadiləsinin əsas mərkəzini şəxsən ABŞ-a keçirdi. O, «Standard Oyl»un Bakı nefti məsələsində ona qarşı oynadığı oyunun əvəzini artıqlaması ilə ödəməyə qərar vermişdi. Bu səbəbdən də bütün gücü ilə Amerikanın daxili bazarlarında “Standard Oyl”un inhisarını yox etmək üçün müəyyən tədbirlər gördü. Bu işdə Entelijans Servis və ingilis diplomatları

da ona yaxından kömək etməyə başladılar. Strateji məqsədləri «Standard Oyl»un köməyi sayəsində Amerika prezidenti olmuş Hardinq ilə «Standard Oyl» şirkətinin arasını vurmaq və bir-birindən ayırmaq idi. Bir il gərgin çalışmalarıdan sonra onlar istədiklərinə nail oldular. Yəni, Hardinq artıq «Standard Oyl»un tapşırıqlarını yerinə yetirməkdən boyun qaçırmağa çalışır və onlardan uzaqlaşdı. Onun belə bir dönüş etməsi müəmmalılıq ölümü ilə nəticələnir. Prezidentin həyat yoldaşı onun «Standard Oyl» şirkəti tərəfindən öldürüldüyünü iddia edir.

Genuya konfransından sonra Deterdinq vaxt itirmədən fransızlar və belçikalılarla müzakirələrə başladı. Bu uzun sürən müzakirələr fransızların və belçikalıların güzəştə getmək istəmədiklərindən nəticəsiz başa çatdı. Fransa və Belçika Deterdinq tərəfindən edilən yeni təklifləri də cavabsız qoydular. Bu iki dövlət onlara yeni bir konfransın toplanması təklifinə uzun müddət rədd cavabı versələr də sonradan «bəli» demək məcburiyyətində qaldılar. Deterdinq bu iki dövlətin razılığını alarkən Avropada çox güclü nüfuzu olan Rotşildin köməyindən istifadə etmişdir.

Neft kralı Deterdinqin bu planından xəbərdar olan Lloyd Corc dərhal fəaliyyətə başladı və Haaqada keçirilməsi nəzərdə tutulan konfransda iştirak edəcək dövlətlərlə əlaqə yaratmağa çalışdı. İngilislər nəyin bahasına olursa-olsun bolşeviklər güclənmədən Bakı neftindən imtiyaz əldə etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular.

Lloyd Corc bu konfransda Versal sülh müqaviləsini imzalamış dövlətləri dəvət etməyi nəzərdə tutmuşdu. Bu dövlətlər arasında məğlub olmasına baxmayaraq Almaniya da var idi. Rusiyanın bolşevik rejiminin rəhbərləri də konfransda dəvət ediləcəkdir. İngilis diplomatlarının apardıqları təbliğatın məqsədi Rusiyanın yeni bolşevik rejimini Avropa dövlətlərinə tanıtmak idi. Onların fəaliyyətləri nəticəsiz qalmadı, yəni Avropa dövlətlərinin bir çoxu Rusiyanı tanımağı qərara almışdılar. Bu andan etibarən ingilislər ruslarla əlaqə quraraq bir neçə təklif irəli sürməyə çalışdılar. Ruslar ingilislərin təfliklərini müsbət qarşılamaqla bərabər onların məqsədlərini bilmək istədilər.

İngilislər təkliflərini açıq bildirdilər: Rusiyanın xeyrinə apardıqları təbliğatların və fəaliyyətlərin qarşılığı olaraq Bakı neftindən imtiyaz əldə etmək. Lloyd Corc bu zaman belə demişdir: «İngiltərə rus bolşevik rejiminin Avropada tanınmasına çalışacaq. Bunun əvəzində isə bolşeviklər Bakı neftindən istifadə etmək üçün onlara imtiyaz verməlidir».

Rotşildin vasitəçiliyi ilə keçirilməsi planlaşdırılan Haaqa konfransının 1922-ci il iyunun 15-də açılması qərara alındı.

Konfransın keçirilməsi ərəfəsində Genuya konfransı zamanı qurulmuş olan Fransa-Belçika neft kartelinin nümayəndələri də Haaqaya gəldilər. Onlar şəhərə qədəm qoyan kimi mətbuat konfransı keçirərək konfransda rəsmi olaraq iştirak edəcəklərini bildirdilər.

1922-ci il iyunun 15-də öz işinə başlayan konfransda Sevr sülh müqaviləsini imzalamış dövlətlərin hamısı iştirak edirdi. Konfrans ilk günlərdə sakitliklə keçirdi. Ancaq, mülklərinin qaytarılması müzakirə olunmağa başlayanda Haaqa şəhərinə gələcəkdə Rusiyanın xarici işlər naziri olacaq Maksim Maksimoviç Litvinov gəldi. İyunun 22-də Haaqaya gələn M.M.Litvinovun çantasında konfransa təqdim edilmək üçün bir neçə təklif olduğu aydın oldu. Neft Haaqada qəti bir bazarlıq mövzusu olmuşdur. Yeni qurulmuş bolşevik rus dövləti maliyyə baxımından çətin vəziyyətdə idi. Litvinovun çantasında bolşevik Rusiyasını maliyyə böhranından çıxartmaq üçün Haaqa konfransında iştirak edən dövlətlərin nümayəndələrinə təqdim ediləcək təkliflər vardır.

Bu təklifdə Qərbi dövlətlərinin, xüsusilə də İngiltərənin Rusiyaya ediləcək maliyyə yardımlarının əvəzinə Bakı neftindən imtiyaz veriləcəyi öz əksini tapmışdı.

Ancaq, Bakının neft sahələrində haqları olan bütün mülk sahiblərinə imtiyazların verilməsi

prinsipinin konfransda iştirak edən nümayəndələr tərəfindən irəli sürülməsi Litvinov üçün gözlənilməz oldu. Litvinovun təklifi aydın idi. O dövlətləri tanıyırdı və bunlardan başqa hər hansı bir şəxsi həmsöhbəti qəbul etmirdi.

Bolşeviklər bununla kifayətlənməyərək şəxslərə aid neft imtiyazlarını da tanımayacaqlarını qəti bir ifadə ilə təkrar edirdilər.

Litvinovun israrla irəli sürdüyü bu sovet tezisinin mənası aydın idi. Ayrı-ayrı şəxslərin əllərində olan imtiyazlar ləğv ediləcək və onların haqları sovet dövlətinin əlinə keçəcəkdir. Bu təklif «Standard Oyl»un Nobel qardaşlardan satın aldığı böyük hissələrə də şamil idi. Ruslar şəxslərin imtiyazlarından çox qorxurdular. Onlar heç bir mülk sahibinə Bakı neftindən imtiyaz vermək fikrində də deyildilər. Rusiyanın yeni bolşevik rejiminin rəhbərlərini bir çox sərmayədar ilə qarşı-qarşıya gəlmək daha çox qorxudurdu.

Litvinov Bakı nefti üzərindəki imtiyazlardan danışarkən bir çox mülk sahibləri adından danışa biləcək və ya onların hissələrinə də sahib olacaq bir şirkət və trestdən də bəhs edirdi. Litvinov bu şirkət və trest 1918-ci ildən əvvəl imtiyaz almışdırlarsa onlara aid ediləcəkdir fikrini də irəli sürmüşdür. Litvinovun təklifi «Standard Oyl»u özündən çıxartdığı halda Deterdinqi təmin edirdi. Sanki danışan bolşevik nümayəndəsi deyil, Deterdinqin adamlarından biri idi. «Standdard Oyl» Litvinovun irəli sürdüyü təkliflərə qarşı çox sərt reaksiya verdi. Buna səbəb iki il əvvəl milyonlarla pul xərcləyərək Nobel qardaşlarının Bakı neftinə aid olan imtiyazlarını satın alaraq dünyaya elan etməsi idi.

Haaqa konfransında mülk prinsipləri müzakirə edilərkən Rusiyanın nümayəndə heyəti Litvinovun mülk bəhsində ortalığı bir-birinə qatan bəyanatının tam əksinə hərəkət edir və konfransa bir qərar layihəsini təqdim edir.

Mətbuatda verilmiş bu qərarın layihəsi sovet hökumətinin Bakının neft sahələrində hansı bölgələrin Litvinovun bəyanatının çərçivəsi içinə girə bildiyini bütün açıqlığı ilə göstərən ifadələr vardır. Rusların nümayəndə heyəti bu mövzuya aid xəritələr də nəşr etdirirdi. Bu xəritələr Haaqa konfransında böyük marağa səbəb oldu. Konfransda gərginlik hökm sürməyə başladı. Bir çox nümayəndə Rusiya nümayəndələrinin təqdim etdiyi qərar layihəsindən və xəritələrdən sonra müzakirələrin mənasının qalmadığını açıqca söyləyirdilər.

Ruslar konfransın gedişinə mənfi təsir göstərən layihədən sonra yenisini də nümayəndələrə təqdim etdilər. Burada deyilirdi ki, Rusiyaya veriləcək təklifləri əvvəlcədən Moskvada tədqiq ediləcək və hansı uyğun görülərsə o da qəbul olunacaqdır. Rusların bu təklifi konfransda fikir ayrılığına səbəb oldu və nümayəndələr iki yerə bölündülər. Bir tərəfdə bolşevik Rusiya, digər tərəfdə isə nəhəng neft trestləri və bu trestlərin oyuncağı halına gələn Fransa, Belçika, Hollandiya, İtaliya, Almaniya və digər Avropa məmləkətləri yerlərini aldılar. Vəziyyətin belə bir şəkil aldığı dövrdə Londonda səfir Krasinlə İngiltərənin Xarici İşlər Nazirliyində «Royyal Datç-Şell Qrup» şirkətinin rəhbəri Deterdinq arasında qəbul olunan bir müqavilə imzalanacaqdır. Müqavilənin şərtlərinə görə İngiltərə üç il müddətində Rusiyaya maliyyə yardımı olaraq kredit verəcək, qarşılığında isə Bakı neftindən istifadə imtiyazı əldə edəcəkdir.

Londonda baş verən bu hadisəyə paralel olaraq Haaqa konfransında İngiltərəni təmsil edən nümayəndələrin rəhbəri və burada təşkil olunmuş xüsusi mülkiyyət komissiyasının sədri ser Filipp Lloyd Briam 1922-ci il iyul ayının 12-də komissiyanın hüsurunda aşağıdakıları söyləmişdir: «Məlumdur ki, müsadirə edilmiş əmlakın qarşılığında sovet hökumətinin edə biləcəyi yeganə şey, hər dəfə mümkün olduğu halda bəhs mövzusu olan mülkün qaytarılmasından ibarətdir. Bizim buraya

gəlməkdə məqsədimiz isə qaytarılacaq şeylərin nələrdən ibarət olduğunu anlamaqdır».

Haaqa konfransında iştirak edən ingilis nümayəndəsi Londonda imzalanan müqavilədən xəbərsiz belə bir fikir irəli sürür və Bakının neft sahələrində mülkü olanlarla digər Avropa dövlətlərinin könlünü alırdı. İngilis diplomatiyası həmişəki kimi yenə də ikitərəfli oynamış və qazanmışdır.

İngilis şərqsünaslarından Cook «Neft trestləri və ingilis Amerika münasibətləri» adlı əsərində Haaqa konfransını tədqiq edərkən belə demişdir:

«Bunu da diqqətə almaq lazımdır ki, sovetlərlə «Rooyal Datç-Şell Qrup» şirkəti arasında imzalandığı iddia edilən bir anlaşma təhlükəsinə qarşı Genuyada fransızlarla belçikalılar arasında bağlanan neft müqaviləsi sonradan müştərək bir neft kartelinin yaranmasına səbəb oldu. Bu neft kartelinin məqsədi Qafqazın neft sənayesindəki Fransa və Belçikanın mənafeələrini qorumaq idi. Elə bu fikirlə də öz nümayəndələrini Haaqaya göndərmiş və orada qeyri-rəsmi də olsa Deterdinq və onun nümayəndələri ilə müzakirələrdə iştirak etmişdilər. Bizim təxmin və təsəvvürlərimizə görə həqiqi Haaqa konfransı bunlardan ibarətdir».

Buradan da aydın olur ki, Haaqa konfransında iştirak edən bütün nümayəndə heyətinin üzvlərini sadəcə olaraq bir şey düşündürürdü. Bakı neftindəki mülkiyyət haqlarını və səhmlərini təkrar ələ keçirmək.

İngilislər Londonda Krasin ilə müzakirələr aparmalarından bir an öncə nəticə əldə etmək üçün hər cərəyə baş vururdular. Haaqa konfransındakı ingilis nümayəndə heyətinin rəhbəri Filipp Lloyd Briamın verdiyi bəyanat da ustalıqla hazırlanmış bir manevr və yeni rus hökumətinə edilən təsir amili idi. Nəticə ingilislərin gözlədikləri kimi oldu. Yəni bu bəyanat Moskvada vahimə yaratdı.

İngilislər bolşevik liderlərini Polşaya yardım edəcəkləri ilə də hədələdilər.

Rusiyanın yeni liderləri qurduqları rejimin təhlükə ilə üz-üzə durduğunu hiss edirdilər. Elə bu səbəbdən də ingilislərlə anlaşmaqdan başqa çarələri qalmamışdı. Onlar hələ içərisində yaşadıkları bir hadisəni də bilir və bunun ağırlığını çiyinlərində daşıyırdılar.

Əsrlər boyunca rus çarlarının boyunduruğu altında inləyən polşalılar Rusiyadakı bolşevik çevrilişi ilə birlikdə üsyan qaldıraraq istiqlallarını zorla əldə etmişdilər. Kommunist liderlər polşalıların baş qaldırdıqları zaman eynilə özlərindən əvvəlki iqtidarın nümayəndələri kimi onları silah gücünə yenidən əsarət altına almaq yolunu tutmuşdular.

Bolşeviklərə qarşı ingilis silahları ilə döyüşən polşalılar marşal Pilsudskinin rəhbərliyi altında çox ciddi müqavimət göstərərək yeni rejimin ordusunu müğlubiyyətə uğratmışdılar. Qələbədən ruhlanan Polşa ordusu Moskvaya doğru sürətlə irəliləyirdilər. Vəziyyəti belə görə ingilislər Polşa ordusunun komandanı marşal Pilsudskidən müharibəni dayandırmağı tələb etdilər. Polşa İngiltərənin xarici işlər naziri Kerzonun bu təhdidləri qarşısında Moskvaya yürüşünü dayandırmağa məcbur oldu.

İngilislər Bakı nefti üzərində imtiyaz əldə etmək «Standard Oyl» şirkəti və digər neft müttəfiqlərini bitərəfləşdirmək bahasına bolşevizmi himayə etmiş və kommunist rejimi devirməyə qərarlı olan polyakların da qarşısını almışdır.

Qarşıya belə bir sual çıxır: Kommunisti hələ o zaman məhv etməyə qadir olan Polşa ordusunun hərəkətinə ingilislər nə üçün mane olmuşdular? İngiltərə bolşevik rejimini ləğv edəcək Polşa ordularının hücumunu dayandırmaqla yalnız Bakı neftinin imtiyazını düşünmüşdü? Zənn etmirik. Bizcə Polşa ordularının hərəkətinin qarşısının alınmasının mənası çox dərinidir və ingilislər bəslədikləri kommunist Rusiyası ilə dünya neft hakimiyyətini gerçəkləşdirmək və qarantıya altına almaq üçün mücadilə etdiyi Amerikanı gələcəkdə qarşı-qarşıya buraxmaq istəmək kimi bir fikir və ya siyasətin əsiri olmuşdular.

Etiraf etmək lazımdır ki, Polşa ordularının bolşevik ordularına vuracağı son zərbənin endirilməsinə mane olan və Kerzon tərəfindən marşal Pilsudskiyə verilən ingilis notasını hazırlayan ingilis hökumətidir, ancaq onlara bu notanı vermək fikrini irəli sürən də Deterdinqdir.

Bəli Litvinov yoldaş bütün bunları bilirdi. Litvinovun ayrıca gördüyü bir şey daha vardı. Haaqada ortaya atdıqları təkliflər Avropa ölkələrini yeni rus bolşevik rejiminin əleyhinə yönəldəcəkdir. Moskvadakı bolşevik liderlər də bu təhlükəni sezmiş və dərhal tədbirlər görməyə çalışmışdılar. Litvinov dərhal hərəkətə keçdi və 1922-ci il iyulun 18-də Haaqada olan «Daliy Telerqaf» qəzetinin müxbirindən ümumi inhisar formuluna aid bir xəbəri yaymağı xahiş etdi. «Daliy Teleqrafın» müxbiri qəzetinə göndərdiyi teleqrafında belə deyilirdi: «Sovet hökuməti adından söz deməyə səlahiyyətli olan bir şəxs sovetlərin neft ərazisini əski sahiblərinə qaytaracaqları zaman hər növ işləri görə biləcək bir ümumi şirkət təşkil etmək niyyətində olduqlarını söyləməkdədir. Bütün neft ərazisi üzərində geniş bir imtiyaz əldə edəcək neft şirkəti bu sahə üzərində haqlara sahib şəxsləri də razı salmaqda səlahiyyətli olacaqdır».

Sovet hökuməti adından Litvinovun irəli sürdüyü bu yeni təklifin məzmunu aydın idi. Yəni ruslar ingilislərdən qorxduqları üçün ümumi şirkət dedikdə «Royyal Datç-Şell Qrup»u nəzərdə tuturdular. Ruslar bununla eyni zamanda onları Polşa ordularının cəngindən qurtaran İngiltərəyə beləcə minnət borclarını ödəməklə bərabər həm də vaxt qazanmaq istəyirdilər.

Deterdinq bolşevik rejiminin təhlükəli vəziyyətlərdən çıxmalarını və bu təhlükələri necə bitərəfləşdirdiyini hamıdan yaxşı bilirdi. O bilirdi ki, əgər ingilis diplomatiyası İngiltərə mənfəətləri istiqamətində təlqin etdiyi fikirlərə sahib çıxaraq Rusiyayı yıxılmaqdan qurtarmasa idi, yeni qurulmuş bolşevik rejimi məhv olardı. Onun fikrinə görə elə bir şərait yaranmışdır ki, ruslar ingilislərə arxa çevirə bilməzdilər. Ancaq hadisələr Deterdinqin düşündüyünün əksini isbat etmiş və Rusiya dünyanın başına bəla olmuşdur. Henry Deterdinq rusların yeni təklifləri və onu aldadan düşüncələri istiqamətində dərhal fəaliyyətə keçərək fransızlar və belçikalılarla danışıqlara başladı. Deterdinqin onlara etdiyi təklif bu idi: «Öncə öz aramızda razılığa gələk, çünki ruslar yeni təklifləri ilə Bakının neft sahələrində bir çox şəxs və şirkətə deyil, tək bir trestə imtiyaz verməyi qəbul etməkdədir. Ona görə də, istər istehsalı, istər təmizlənməsi və nəqli baxımından «Royyal Datç-Şell Qrup» ən geniş imkanlara sahibdir. Bakının neft sahələrindəki haqlarımız əbədi qalmaq şərti ilə müştərək bir siyasət yürüdərək aramızda bir konsorsium quraq. Əlbəttə siz də bu konsorsiumun içində olacaq və bütün neft haqlarınızı nəzarətdə saxlaya biləcəksiniz».

Amerikalılar Birinci Dünya müharibəsinə girməmişdən əvvəl də, girdikdən sonra da eynən bugünkü kimi Avropa ölkələrinə geniş kredit vermişdir. Birinci Dünya müharibəsinin sonunda bu kreditlər 21 milyard dollar təşkil edirdi. Amerikanın 1918-ci ildən sonra açdığı kredit və etdiyi yardımın əhəmiyyətini anlaya bilmək üçün o zamanlarda Nyu-Yorkda nəşr olunan «Korent History» adlı aylıq dərgidə Corc Villerin yazdığı məqalədən bu cümləni olduğu kimi veririk: «Bu rəqəm Kanadanın bütün milli sərvətinə, Belçika milli sərvətinin iki mislinə və ABŞ-ın milli sərvətinin onda birinə bərabərdir».

Corc Villerin yazdığı kimi həqiqətən fransızlar da, belçikalılar da, istər müharibə dövründə, istərsə də ondan sonra Amerikadan böyük kreditlər almışdılar. Amerikalılar isə hər iki dövləti İngiltərədən ayıran mükəmməl bir vasitəyə sahib idilər və bundan istifadə etməyə çalışırdılar. Hər iki dövlətin Deterdinq ilə müzakirələrə başlamalarından əvvəl yenə «Standard Oyl»un istəyi ilə Fransa və Belçikaya təzyiq edildi. Bu təzyiq qarşısında hər iki dövlət Deterdinqin çox sərfəli təkliflərini rədd etməyə məcbur oldu.

ABŞ rəsmən Haaqa konfransına dəvət edilməmişdi. Ancaq, Amerikanın mənafeyi bu konfransda müzakirə olunan məsələlərlə bir başa əlaqəli idi. Bu konfransın nəticəsindən aydın olaraq anlaşılmaqdadır.

Konfransın nəticəsi Amerikanın İngiltərədən başqa Haaqa konfransında iştirak edən digər bütün dövlətlərin qərarlarına təsir etdiyini açıqca ortaya qoymuşdur. Çünki ortada heç bir səbəb olmadan və sovet nümayəndə heyətinin anlaşma zəminini tapmaq üçün qeyri-rəsmi də olsa, yeni təkliflər irəli sürdükləri bir zamanda (20 iyul 1920-ci il) Şəxsi Mülklərin İkinci Komissiyasının tələb və təkliflərindən sonra konfrans öz işini bitmiş hesab etmişdir. Halbuki, sovet nümayəndəsi Litvinov konfransa 1922-ci il iyulun 19-da bir qərar layihəsi təqdim etmiş və hökumətindən təlimat almaq üçün üç gün möhlət istəmişdir. Ortaya belə bir sual çıxır: Sovet rəsmi nümayəndəsinin də iştirak etmədiyi bir iclasda konfransın öz işinə son verməsi nə deməkdir? «Standard Oyl» şirkəti Genuya konfransında olduğu kimi, bu səfər də Haaqa konfransında iştirak edən dövlətlərin nümayəndələri üzərində nüfuzunu hiss etdirmiş və Deterdinqin Bakı neftini ələ keçirmək üçün bir beynəlxalq konfransdan istifadə etməsinə mane olmuşdur. Rokfeller bu səfər də Deterdinqə mükəmməl bir dərs vermişdir. Neft qüdrətli idi. Nəhayət neft iki beynəlxalq miqyaslı konfransın yekununu müvəffəqiyyətsizliyə uğratmaqla qüdrətli olduğunu bir daha sübut etmişdir.

Haaqa konfransının da Genuya konfransı kimi nəticəsiz başa çatması Deterdinqin planlarını reallaşdırmağa daha çox ziyan vurmuşdur. Deterdinqi Rusiyanın İngiltərədəki səfiri Krasinlə bağladığı müqavilə ilə əldə etdiyi imtiyazlar o qədər də təmin etmirdi. O, Bakı neftinə bütövlükdə sahib olmaq istəyirdi.

Haaqa konfransının nəticəsiz başa çatmasının əsas mənası aşağıdakı kimi idi: Artıq Qərb dövlətləri də, «Royyal Datç-Şell Qrup» da, «Standard Oyl» şirkətləri də Bakının neft sahələrindəki imtiyazlarını unutmağa məcburdu. Konfransdan bəzi mənfəətləri uman bolşeviklər də vətənlərinə əliboş qayıtmağa məcbur oldular.

Ruslar da, Deterdinq də amerikalılara bu hərəkətlərinin cavabını vermək üçün gələcəkdə aparacaqları mübarizəyə hazırlaşdılar. Deterdinq bu qənaətə gəldiyi zamanlarda «Standard Oyl» Amerika hökumətini sıxışdırır və Rusiyadan hər necə olursa olsun neft almamaq xüsusunda bir qərar layihəsi ortaya qoyaraq onu tətbiq etməyə çalışırdı.

«Standard Oyl» şirkəti beləliklə Rusiyanın Bakıda istehsal etdiyi nefti satmaq üçün bazar tapa bilməyəcək qənaətində idi. Ancaq o yanılırdı. Çünki bilmədiyi bir gerçək var idi. O da Rusiya ilə İngiltərənin Bakı neftinə dair Londonda Xarici İşlər Nazirliyində imzalanmış anlaşma idi. Anlaşmaya görə Deterdinq üç il Bakıda istehsal olunan nefti satmaq imtiyazı əldə etmişdir. Deterdinq bir tərəfdən Bakı neftini satacaq, o bir yandan da mübarizəsini davam etdirəcəkdir.

«Royyal Datç-Şell Qrup» şirkəti Bakı neftini Avropaya daşdığına görə Orta Şərq və Uzaq Şərqdən gətirdiyi neftin miqdarını azaltdı.

Bakıda Neft Sindikatının (rus neft kompaniyası) istehsal etdiyi neftin ən yaxşı müştəriləri İngiltərə, Fransa, İtaliya, Belçika və digər Avropa dövlətləri idi.

1924-1925-ci ilin statistikasına görə Rusiya dövlətinin Bakıdan istehsal etdikləri neftin miqdarı 80 milyon ton olmuşdur ki, bunun da 30 milyon tonunu İngiltərə, 14 milyon tonunu İtaliya, 8,5 milyon tonunu Fransa və geridə qalan 5 milyon tonunu isə digər Avropa məmləkətləri satın almışdılar.

Rusların Fransa və İtaliyaya neft satmaları Deterdinqin yeni bir oyunu idi. Rusların Avropa bazarlarına girmələri onların mənafeələrinə uyğun idi. Onlar Avropa bazarlarına «Standard Oyl»un əleyhinə olaraq girmiş və Rokfellerin bu nəhəng trestini ziyana salmışdılar. Ruslar buna Deterdinqin

Avropa bazarlarını onlara güzəştə getdiyinə görə nail ola bilmişdilər. Deterdinq «Standard Oyl»un həm Genuya, həm də Haaqa konfransında «Royyal Datç-Şell Qrup» şirkətinin planlarını pozduğuna görə Bakı neftinin Avropa bazarlarında qazancla satılmasına şərait yaratmışdır. Bu da Rokfellerin milyonlarla dollar pul itirməsi demək idi. Deterdinq Rokfellerdən intiqamını bu yolla aldı.

İngilislərin Bakı neftini satmaları 1926-cı ilə qədər davam etdi.

Ruslar bu tarixdən etibarən Deterdinqə verdikləri hissəni ödəməyəcəklərini bildirdilər. Artıq ruslar Polşadan və ya baş verəcək hər hansı bir beynəlxalq miqyaslı hadisədən qorxmurdu. Rusiya az da olsa güclənmiş və onu çox ciddi şəkildə narahat edən vətəndaş müharibəsindən çıxıb bilmişdir. Yəni rejim Rusiyada həyata keçirdiyi qorxulu bir terror ilə xalqın üsyan qaldıra bilməsi ehtimalını da sıfıra endirmişdir.

Rusların qərarı Deterdinq üçün çox gözlənilməz oldu. «Standard Oyl» da Rusiyanı bu mücadilədə dəstəkləyirdi. Ruslar daim çəkindikləri Deterdinqə qarşı bir müttəfiq tapmışdılar. Bu müttəfiq Rokfeller idi.

Deterdinq rusların bu qərarından sonra hərəkətə keçdi. «Royyal Datç-Şell Qrup»un dünyanın hər tərəfindəki cəsusları və mütəxəssisləri bu mücadilə üçün səfərbər edildi. 1926-1927-ci illərdə bu şirkətin əlində olan və dünyanın dörd bir tərəfində fəaliyyət göstərən yüzlərlə mətbuat orqanları və maliyyə qurumları sovetlər əleyhinə amansız bir mübarizəyə başladılar. Ruslar belə əks təhsirləri gözləmədiklərindən çıxılmaz vəziyyətə düşdülər. Onlar 1927-ci ilin aprel ayına qədər davam edən bu mücadilədə çox şeylər itirdilər.

Onların mübarizəyə qərarlı olduqları və dünya ictimai fikrinin onun əleyhinə döndüyü, beynəlxalq siyasətdə etibarlarının sıfıra endiyi 1927-ci ilin aprelində gözlənilmədən bir möcüzə baş verdi. Bu möcüzə ruzların əleyhinə mətbuatda gedən 15 aylıq bir təbliğatın Deterdinqin işarəsi ilə qəflətən dayandırılması idi. Artıq dünya neft imperatoru Deterdinq mücadiləni dayandırmış və ruslar rahat nəfəs almışdılar.

Qarşıya belə bir sual çıxır: Deterdinq ruslara qarşı həyata keçirdiyi kampaniyanı nə üçün dayandırmışdı? Bu kampaniyanın birdən birə dayandırılmasının səbəbləri o qədər də bəsit deyildir.

Bunun altından «Standard Oyl» şirkətinə vurulacaq zərbənin işarələri görünürdü. Bundan sonra Deterdinq Mosul məsələsini də həll etmiş, yəni Mosulu minbir hiylə ilə Türkiyənin əlindən qopararaq İraqa vermişdi. İraqda İngiltərənin böyük mənfəətləri vardı. Deterdinq ruslara qarşı açdığı kampaniyanı dayandıрмаğa sövq edən səbəblərdən birisi İraq nefti idi. Deterdinq 1927-ci ildə yeni qurulmuş İraq dövləti ilə 75 illik bir imtiyaz müqaviləsi bağlayır.

Artıq Deterdinq Bakının neft sahələrində itirdiyi imtiyazdan daha təminatlısını və dəyərlisini İraqda əldə etmişdi. İngiltərəni, daha doğrusu Deterdinq ruslara qarşı açdığı kampaniyanı dayandıрмаğa sövq edən səbəblərin əsasında şübhəsiz ki, Mosul nefti ilə Ərəbistan yarımadasının hər tərəfində tapılmış neft idi. İngiltərə bu nefti tamamilə öz əlinə keçirmək niyyətində idi.

İkinci səbəb isə daha maraqlıdır. Deterdinq rusları ona qarşı «Standard Oyl» şirkəti ilə bir ittifaqa və müştərək bir hərəkətə sövq etmək istəyirdi. Mücadiləni də bunun üçün dayandırır. Mücadilənin dayandırılmasının müvəqqəti olmasını bir neçə aydan sonra ruslar da, «Standard Oyl» şirkəti də anlayacaqdı. «Royyal Datç-Şell Qrup»un ruslara qarşı apardığı kampaniyanı dayandırmasından dörd ay keçmişdi. Bu zaman «Standard Oyl» ilə Neft Sendikası arasında 1927-ci il aprelin 22-də bir müqavilə bağlandı. Bu müqavilə 5 illik idi. Müqaviləyə görə ruslar ildə «Standard Oyl»a 100 min ton neft satmalı idi. Maraqlı bir cəhət o idi ki, ruslar satacaqları nefti öz gəmiləri ilə İstanbul, Portsəid və Kolombo limanlarına çatdıraraq orada amerikalılara təhvil verəcəkdilər. Bir müddət

sonra ruslar mallarının ilk partiyasını İstanbul limanına çatdırdılar. Elə bu andan etibarən də Deterdinq mübarizəsini yenidən davam etdirməyə başladı. Onun nəzarəti altında olan qəzetlər «Standard Oyl» əleyhinə qarşı kampaniyasını yenidən canlandırdı. Kampaniyanın əsas məzmununu aşağıdakılar təşkil edirdi: «Sovetlərin satdıqları neft avropalılardan qəsb edilmiş Bakı neft sahələrindən əldə edilməkdədir. Qeyri-qanuni olaraq qəsb edilmiş Bakı neftini istehsal etmək və bazara çatdırmaq, başqasına aid mala sahib çıxmaq deməkdir. Ona görə də bir başqasının malını icazəsi olmadan almaq oğurluqdur».

Deterdinq Bakı nefti məsələsini əsaslı bir nöqtədən ələ almışdı, yəni Rusiya oğru və «Standard Oyl» şirkəti isə oğurluq malı alıb-satan bir şirkət hesab edilmişdir.

Bakıda hissələri və imtiyazları olan Avropanın böyük iş adamları da bu kampaniyaya qoşuldular və beynəlxalq miqyaslı bir hücum başladı. Bu ağır hücum qarşısında «Standard Oyl» çətin vəziyyətdə qaldı. Çünki Bakının neft sahələri üzərində mülkiyyət imtiyazları olan bütün şəxslər və şirkətlər Amerika əleyhinə başlamış bu kampaniyada birləşmişdilər.

Vaşinqtona ardı-arası kəsilmədən etiraz notaları və teleqraflar göndərilməyə başladı. Bu şəxs və şirkətlər bütün Avropa və dünya bazarlarında Amerikaya qarşı birləşdilər. Bu səbəblərdən də həm «Standard Oyl», həm də digər Amerika sərmayəsi dünyanın hər tərəfində milyonlarla dollar ziyana düşdü.

Ortaya belə bir sual çıxır: Bütün bu hadisələrin nəticəsi nə oldu? Rusiya, İngiltərə və Amerika arasında Bakı nefti məsələsindən ortaya çıxan ixtilaf səbəbindən yüz ildən çox bir müddət ərzində rus çarlarının çəkmələri altında inləyən bir türk qövmü neftə qurban edildi. Bu mübarizənin ortaya qoyduğu həqiqi nəticəsi yalnız Azərbaycan dövlətinin doğmadan məhv edilməsi oldu.

Bu mübarizəni aparanlar bir milləti əsarətə məhkum etməklə yeni neft sahələri ətrafındakı rəqabətlərini davam etdirmək üçün zaman və imkan aramağa başladılar.

Deterdinq Bakı neftindən imtiyaz əldə etmək uğrunda apardığı mübarizədə milyonlar dəyərində səhmlər itirmişdi. Ancaq Amerikaya da istədiyi zərbəni vura bilmişdi. Amerikanın Bakı nefti imtiyazı uğrunda apardığı mübarizədə Deterdinqdən yediyi zərbə gələcəkdə də təkrarlanacaqdır. Deterdinq istədiyi zərbəni endirdikdən sonra adətən puskuda dayanırdı.

Mədəni aləm 1922-ci ildən etibarən Genuya və Haaqada istiqlal deyə fəryad edən Azərbaycan türklərinin çağırışlarına heç əhəmiyyət vermədi. Əksinə azərbaycanlıların etirazları neft istehsalçıları və onların ön səfəndə duran dövlət xadimlərini birləşdirdi. Zavallı Azərbaycan türklərinin apardıqları mücadilələrin heç bir nəticəsi olmadı. Bakı neft mövzusu da hələlik bu şəkildə başa çatmış kimi oldu. Həqiqətdə isə bu mübarizə heç vaxt dayanmadı. Qafqazın qəhrəman övladları açıq və ya gizli olaraq mübarizələrini davam etdirdilər. Ancaq bu günə qədər etdikləri bütün bu mücadilələr zamanı könüllərində yanan vətən həsrətindən başqa heç bir şey əldə edə bilmədilər. Onların bu mücadilələri məğlubiyyətlə başa çatdı.

Neft istehsalçıları neft mənfəətləri üçün dünya xəritəsini bir-neçə dəfə dəyişdirmiş və bir neçə imperiyanın yıxılmasında əsas rol oynamışdılar.

Neft istehsalçılarını düşündürən şey yalnız neftdir. Bu yağlı maddəni əldə etmək üçün onlar hər vasitədən istifadə etmişdilər.

NEFT İSTEHSALÇILARININ İSPANİYAYA VERDİKLƏRİ DƏRS

Neft istehsalçılarının nələrə qadir olduqlarını təsbit və izah edə bilən insanlardan biri də Fransa Əyan Məclisinin üzvlərindən olan Hanry Beranjedir. O, Fransa Əyan Məclisinə təqdim etdiyi gizli bir raportunda «Royyal Datç-Şell Qrup»dan belə bəhs etməkdədir:

«Royyal Datç-Şell Qrup» böyük bir qüvvədir. O dünyanın dörd bir tərəfində fəaliyyət göstərən şöbələri vasitəsilə bank işi, dəniz ticarəti, maliyyə vəsaitlərinin verilməsi, məhsulların istehsalı və satışı ilə məşğul olduğundan qüdrətini daima artırmaqdadır».

Bu tərifdə insan həyatına hakim olan ünsürlərin hamısı əks olunmaqdadır. «Standard Oyl» şirkəti də beynəlxalq miqyaslı bir qüvvə idi və «Royyal Datç-Şell Qrup»dan heç də geri qalmırdı. Bu şirkət sadəcə olaraq neft çıxardaraq onu dünyanın dörd bir tərəfinə çatdıraraq satmaqla məşğul deyildir, eyni zamanda ABŞ-ın sahib olduğu ticarət donanması üzərində nüfuzu vardır. Onun dünyada mövcud böyük bankların səhmlərində payı olmuşdur və irimiqyaslı ticarət şəbəkəsinə də malik idi.

«Standard Oyl» istehsal etdiyi nefti bir yerdən başqa yerə nəql etmək üçün lazım olan Pipe-Lineların çəkilməsində işlədiləcək dəmir və poladı istehsal edən zavodlara, dəmir filizi çıxarılan mədənlərə, dəmir yolları şəbəkələrinə və digər nəqliyyat vasitələrinə malikdir. Onun bu iqtisadi gücü Amerikanın xarici ticarətini əlində tutmasına və ölkənin siyasi sahəsində qorxunc bir gücə sahib olmasına imkan verməkdədir. Şirkət bu gücünə və qüdrətinə əsaslanaraq istədiyi hər hansı bir şəxsi Amerikada siyasi sahədə arzu etdiyi vəzifəyə təyin etdiyi kimi, vəzifəsindən də kənarlaşdırmağa qadir idi. Məşhur və çoxtirajlı qəzetlərin bir çoxu da Rokfeller tərəfindən maliyələşdirilirdi. Eyni zamanda şirkət imkanlarından istifadə edərək həm Birinci, həm də İkinci Dünya müharibəsindən sonra iqtisadi cəhətdən zəifləmiş dövlətlərə kredit verərək onların iqtisadiyyatlarına təsir etmə gücünə sahib olmuşdu.

Neft trestləri müdhiş bir təşkilata sahibdirlər. Onlar yalnız mənsub olduqları dövlətlərinə deyil, böyük və kiçik dövlətlərin də siyasətlərinə arzu etdiklərini də soxmağa qadirdilər. Elə bu səbəbdən də gözüaçıq insanların idarə etdikləri hökumətlər neft istehsalçıları ilə dost münasibətlərin zəruriliyinə inanmaqdadır. Çünki dünyaya hakim olan pulun çox hissəsi bu neft istehsalçılarının ixtiyarında idi.

Məsələ: Bu iki nəhəng trestin hər hansı birinin sərmayəsi Almaniya, Fransa və İtaliya dövlətlərinin büdcələrindən çox idi. Onlar bu qüdrətlərindən istifadə edərək istədikləri yerdə, istədikləri zaman maliyyə böhranları yarada bilirdilər. Birja oyunları ilə hökumətləri dizə çökdürür və milyonlarla insanın kasıblaşmasına səbəb olurdular. Onlara qarşı çıxan dövlətlərin başına nələr gəldiyinə dair çoxlu misallar vardır. Bu zaman neft istehsalçıları onlara boyun əyməyən dövlətlərdə hakimiyyət çevrilişləri edərək qanuni hökuməti devirirdilər. İspaniyada baş verənlər bunun nümunəsidir.

İspaniya neft istehsalçılarına qarşı hərəkət edir

İspaniyada 1920-ci ildən sonra hadisələr sürətlə inkişaf etmişdir. Yəni kral XIII Alfons hakimiyyətdən endirilmiş və Primo de Rivera baş nazir olmuşdur. İspaniyanın qədim ailələrindən birinə mənsub olan bu şəxsin tam adı Marki Estellas Primo de Rivera idi.

Bu şəxs İspaniyada fəvqalədə işlər görməyi bacarmışdı. O, ömrünün axırına kimi İspaniya üçün çalışmışdır.

Primo de Rivera üsyan qaldıran kommunistlərin qarşısını da almağa nail olmuşdur. Onun vaxtında İspaniyada maliyyə problemi tam həll edilmişdir. Ancaq İspaniyada neft olmadığından büdcənin çox hissəsi bu maddənin idxal edilməsinə xərclənirdi. Baş nazir İspaniyada yaranmış bu vəziyyəti məmləkətin xeyrinə dəyişdirmək üçün tədbirlər fikirləşirdi. Nəhayət, o neft istehsalçıları ilə müzakirələr apararaq aldıkları neftin əvəzini mübadilə yolu ilə ödəmək imkanının olub-olmadığını araşdırırdı. Ancaq heç bir nəticə əldə olunmadı, çünki neft istehsalçıları məhsullarını yalnız neft pulu satdıqlarını bildirdilər. Bundan sonra o kəskin hərəkət etməyi qərara aldı. Yəni çıxardığı bir qanunla «Rooyal Datç-Şell Qrup» ilə «Standard Oyl» şirkətlərinin İspaniyada mövcud olan bütün müəssisələrini milliləşdirdi. Primo de Riveranın bu hərəkəti Londonda, Vaşinqtonda və Nyu-Yorkda çox təəccüblə qarşılandı. Bu iki şirkətə mənsub qəzetlər İspaniya əleyhinə təbliğat aparmağa başladılar. London və Vaşinqtondan İspaniyaya etiraz notaları göndərilməyə başladı. Hər iki şirkət gizli və ya açıq bütün imkanlarından istifadə edərək İspaniyaya qarşı müəyyən tədbirlər görsələr də nəticəni dəyişdirməyə müvəffəq ola bilmədilər. Deterinq və Rokfeller aralarındakı mücadiləni dayandıraraq İspaniyada müştərək təhlükəyə qarşı birləşdilər. İspaniyada qorxulu bir mücadilə başladı. Ölkənin hər tərəfində hər gün adamlar öldürülürdü. Dövlətin gördüyü tədbirlər nəticəsiz qalırdı, yəni nə cinayətkarlar, nə də cinayətlərin səbəbləri məlum olmurdu. İspaniya Mərakeşində üsyan baş verdi. Üsyan yatırılsa da, bir müddət sonra yenidən baş verdi. Primo de Rivera İspaniyanı qarışdıran hadisələrin neft şirkətləri tərəfindən planlaşdırıldığını anladığı zaman artıq iş işdən keçmişdi.

O verdiyi bir bəyanatla «Standard Oyl» və «Rooyal Datç-Şell Qrup» şirkətlərinə aid milliləşdirilmiş bütün əmlakın əvəzinə təyin etdiyi 75 milyon pezetanı dərhal ödəməyi dünyaya elan etdi. Onlarla yenidən görüşüb müzakirələr aparmaq istəsə də əks tərəf təklifləri cavabsız qoydu.

Neft istehsalçıları bilirdilər ki, bu mücadilə onların lehinə nəticələnəcək və Primo de Rivera hakimiyyəti devriləcəkdir. Onlar İspaniyanın daxilində müəyyən cinayətlər törədərək əhalini çaşqın vəziyyətə salmaqdan başqa, ölkənin iqtisadi həyatında böhran yaratmağa da çalışdılar.

Bu iki şirkət 1927-ci ildə İspaniyadan başqa digər ölkələrdə nefti 20% ucuz satacaqlarını elan etdilər. Bu xəbəri mətbuatdan oxuyan oxucu bilmirdi ki, gələcəkdə bu ucuzluq bir dövləti kökündən sarsıdacaq və İspaniyanın bir zamanlar xalqı tərəfindən dəlicəsinə sevilən diktator baş naziri Marki Estellas Primo de Riveranın həyatının faciə ilə bitməsinə səbəb olacaqdır. Neft istehsalçılarının bu siyasətinə Primo de Rivera çətin də olsa müqavimət göstərirdi. Neft ehtiyatlarının azaldığı bir vaxtda «Standard Oyl» düşdüyü ziyanın əvəzinə İspaniya hökumətindən 300 milyon pezeta təzminat tələb etdi.

İspaniyanın maliyyə gücü bu pulu verməyə kifayət etmədiyindən təklif rədd edildi. Əgər bu vəsait verilsə idi, bir müddət sonra Deterinq də təzminat istəyə bilərdi. Primo de Rivera şirkətlərin tələb etdiyi təzminatı versə də pozulmuş İspaniya iqtisadiyyatını yenidən qura bilməzdi. Bundan başqa

İspaniyada boşalmış neft anbarlarını doldurmaq üçün də pul lazım idi. Ölkənin neftə olan təlabatı təmin edilməsə qısa zamanda İspaniyada həyat iflic vəziyyətə düşə bilərdi. Baş nazir İspaniya üçün zəruri olan bu maddəni SSRİ-dən də ala bilərdi, lakin onlar da verəcəkləri neftin əvəzini pulla ödəməyi tələb edəcəkdilər.

O pula ehtiyacı olduğu bu günlərdə «Standard Oyl»un tələb etdiyi 300 milyon dollarlıq təzminatı kreditlə ödəmək şərti ilə verə biləcəyini bildirdi. «Standard Oyl» onun bu təklifini heç araşdırmadan rədd etdi və İspaniyanı taleyin hökmü ilə baş-başa buraxdı.

Neft olmadığından ölkənin bir çox şəhər və qəsəbələri işıqsız qalmış, zavod və fabriklər bağlanmış, nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti pozulmuşdur. Hər iki nəhəng neft şirkəti yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyin vaxtı çatdığını duyaraq baş nazir Primo de Riveranın əleyhinə təbliğatlarını gücləndirdilər. Primo de Rivera şirkətlərlə təzminat bairəsində müzakirə imkanları axtardığı bir vaxtda, ruslardan neft almaq üçün tədbirlər görməyə çalışdı. Müəyyən danışıqlardan sonra ruslar İspaniyaya neft verməyə razılaşdılar. Artıq İspaniyada rus neft satılırdı. İflic vəziyyətə düşmüş iqtisadiyyat yavaş-yavaş dirçəlməyə başlasa da, xalqı sakitləşdirmək mümkün olmadı. Buna səbəb Rokfellerin və Deterdinqin adamlarının rusların İspaniyada bir kommunist dövləti qurmaq üçün neft satdıqları təbliğatı idi. Əvvəldən də kommunistlərə düşmən bir millət olan ispaniyalılar bu təbliğatın təsiri altında Primo de Riveranın hakimiyyətinə arxa çevirməyə başladılar.

Sovet hakimiyyəti tərəfindən İspaniyaya neft satıldığını qəbul edə bilməyən Rokfeller və Deterdinq himayələrində olan mətbuat orqanlarında İspaniyanın mallarını boykot etmək kompaniyasına başladılar. Bu təbliğatın nəticəsi olaraq İngiltərə əhalisi İspaniyadan gələn malları almadığı kimi, Amerikada da ispan mallarına ağır gömrük vergiləri tətbiq edilməyə başladı.

İspaniya hər tərəfdən blokadaya alınmışdı. Ölkədən ixrac olunan malların satıla bilməməsi İspaniyaya ağır iqtisadi zərbə vurdu.

Bir ölkədə hakimiyyət çevrilişi həyata keçirməkdə Rokfellerə nisbətən daha usta olan Deterdinqin adamları Primo de Rivera hökumətini devirdilər. Bu zaman Fransaya sığınan Primo de Riveranın həyatı faciə ilə sona çatdı.

Müvəqqəti qurulmuş Respublika tərəfdarları ilə general Franko arasında 1936-1938-ci illərdə baş vermiş vətəndaş müharibəsi zamanı İspaniyada həyat demək olar ki iflic vəziyyətə düşdü. Bu vətəndaş müharibəsində qalib gələn Frankonun hakimiyyəti uzun müddət davam etdi.

BİR XAIN DÖVLƏT XADİMİ OLUR

Qədim Ninva şəhərinin tarixi xarabalağı üzərində bu gün neft və qan ilə yoğrulmuş yeni bir şəhər meydana gəlmişdir. Bu şəhərin adı Mosuldur. XIX əsrdən bu yana bu şəhərdə gəzənlər, bu şəhərdə yaşayanlar bu şəhərin hər daşında, hər küçəsində, torpağının hər zərrəsində qan və neft iyini hiss etməkdədirlər.

Bu şəhər Osmanlı İmperiyasından atəşkəsə baxmayaraq əllərindəki silahlarını atəşkəsin şərtlərinə uyğun şəkildə istifadə etməkdən imtina etmiş bir türk birliyinin vəhşicəsinə qətlamından sonra qoparılmış, əksəriyyəti türk oğlu türk olan bir şəhərdir.

Neft istehsalçıları qətlər törətməklə ələ keçirdikləri bu şəhəri Lozannada yeni qurulmuş Türkiyə dövlətindən ayırmış, sonra da Millətlər Cəmiyyətinin bir qərarı və ümumxalq səsverməsi ilə ələ keçirmişdilər.

Şəhərin taleyi torpaqlarının dərinliklərində olan neftdən asılı olmuşdur. Mosul əhalisinin əksəriyyəti türk olan xalqı ilə birlikdə ana vətəndən ayrı qalmışdır. Yəni Birinci Dünya müharibəsindən sonra ingilislərin meydana gətirdikləri neft dövlətinin ərazisinə daxil edilmişdir. İraq dövlətinin sərhədlərini təşkil edən cizgilər içərisində qalan digər torpaqlar kimi buranın da ona məxsus olduğunu iddia etməkdədir.

Qarşıya belə bir sual çıxır: Mosul necə əldən çıxmışdır? Bütün bunlara cavab verə bilmək üçün Birinci Dünya müharibəsinin gedişini, atəşkəs dövrü və Lozanna sülh müqaviləsi ilə Millətlər Cəmiyyətinin 1926-cı ilə qədərki fəaliyyətinə nəzər salmaq lazımdır. Bəli nəzər salmaqla bərabər əsl səbəb kimi ingilis qızillərini də diqqətdən kənar qoymaq olmaz.

Osmanlı İmperiyası neft istehsalçılarının bu şəhəri ələ keçirmək üçün həyata keçirdikləri müharibə üzündən, həm də şəxsən təbəəsi tərəfindən arxadan xəncərlənərək parçalanmışdır.

İngilislər Birinci Dünya müharibəsində Mosul və ətrafını ələ etmək üçün sonradan İraqın başına gətirdikləri və ona kral dedikləri əmir Feysəl və digər ərəb şeyxlərinə külli miqdarda qızıl vermişdilər. İngilislər bu qızillərin sayəsində də mədəni deyil, bədəvi olan bu adamların xəyanətlərini təmin etmişdilər.

Bu xəyanət əsrlər boyunca onları müdafiə və mühafizə etmiş Osmanlı İmperiyasına qarşı işlənmişdir. Türk ordusu arxadan xəncərlənmişdi və bu I Feysəl adı altında İraq taxtına oturdulan bədəviyə ən çox xidmət və yardım edən bir adam vardı. Bu adam haqqında hər türkün məlumatı olmalıdır. Bu adam türk ordusunun informasını geyinərək qulluq etdiyi zaman ingilis kəşfiyyatının agentləri ilə əlaqə yaradaraq müsəlman olduğu üçün onun vətəninə, ırz-namusunu düşməndən qoruyan türk ordusuna çəkinmədən xəyanət edən bir xaindir. Bu yüzbaşı çörəyini yediyi, sırtında şərəfli informasını daşdığı məmləkətinə xəyanət etmişdir.

Türk ordusu Ərəbistan cəbhəsində qəhrəmancasına vuruşarkən ən mühüm qərar və planların düşməne sızdığını hiss edən türk hərbi kəşfiyyatı xeyli əziyyət çəkərək xaini aşkar etmişdir. Lakin, xain qaçaraq ingilislərə sığınmışdır.

Türk ordusunu arxadan vurmaq istəyən və ingilislərə satılmış Əhməd və Cavad Robenson adlı qardaşlar da olmuşdur. Onlar bir əsr bundan əvvəl Osmanlı İmperiyasına sığınmış bir ingilis ailəsinin son fərdləri idi. Bu iki qardaşın xəyanətləri Hərbi Tribunal tərəfindən təsdiqləndikdən sonra onların barəsində güllələnmə qərarı çıxarıldı və dərhal yerinə yetirildi.

İngilislərə sığınan bu xain yüzbaşı haqqında Hərbi Tribunal qiyabi ölüm hökmü çıxartdı: «İngilislərin lehinə və Osmanlı İmperiyasının əleyhinə cəsusluq etməkdə günahlandırılaraq qiyabi edama məhkum edilən yüzbaşı Nuri haqqında hökm fərari olduğu üçün yerinə yetirilməmişdir».

Edamdan qurtaran bu yüzbaşı Nuri Lavrensin ən çox güvəndiyi, İraq kralı Feysəlin sağ qolu və İraqın bir zamanlar tək hakimi olacaq Nuri Səid paşa idi. Bu şəxs uzun illər İraqda baş nazir postunu tutmuş və İngiltərənin Entelijans Servisinin ən qüdrətli agentlərindən biri olaraq ingilis neftinin müdafiəçisi vəzifəsini yerinə yetirmişdir. O bir müddətdən sonra Osmanlı İmperiyasına etdiyi kimi, ingilisləri də arxadan vurmaq istəyəcək, yəni neft məsələlərindən doğan bir ixtilaf zamanı amerikalılara meyl etdiyinə görə baş vermiş dövlət çevrilişdə öldürüləcəkdir.

Mosula gedən ordu

İngilislər İraqda bir neft dövləti olan İraqın təməllərini atarkən, türklər də Anadoluda çətin bir milli mücadilə edirdilər. Min bir məhrumiyyət içərisində aparılan bu mücadilə Allahın inayəti ilə müvəffəqiyyətlə nəticələnmiş, yeni bir türk dövləti qurulması üçün müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Yeni türk dövlətinin qurulduğu bu sıralarda ingilislər neft üzündən bir xeyli hadisələr planlaşdırırdılar. İngiltərə Bakı nefti uğrunda ruslar və «Standard Oyl» şirkəti ilə mücadilə edir, Fransa-Belçika və İtaliya ilə çəkişirdi.

Mosul məsələsini Millətlər Cəmiyyətinin təyin etdiyi bir heyət həll etməyə çalışsa da nəticə hasil olmurdu. İngilislər Mosulu ələ keçirmək üçün qeyri-insani tədbirlər görməkdən də çəkinmirdi. Böyük əksəriyyəti türk olan bu vilayətdə xalqın Türkiyəyə bağlanmaq istəməsinə qarşı görülən tədbirlər arasında terror, sürgünlər və həbslər də vardır.

Neft istehsalçıları Mosul məsələsində ingilis diplomatiyasının, ordusunun və donanmasının imkanlarından da istifadə etmişdilər. Bir ingilis donanması Bəsrə şəhərində fəvqəladə vəziyyət yaranan zaman hərəkətə keçmək üçün işarə gözləyirdi.

İngiltərənin İraqdakı fəvqəladə komissarı Henry Davies Millətlər Cəmiyyətinin nümayəndə heyətinin xoş niyyətli hərəkətlərindən sui-istifadə etmişdir.

Qraf Teleki (Macarıstan hökumətinin əski baş nazirlərindən), İsveç səfiri Auf Virsen və belçikalı polkovnik Polisdən təşkil olunmuş tədqiqat heyəti ingilis fəvqəladə komissarının təzyiqlərindən bezsələr də türk heyətinin rəhbəri olan orgeneral Cavad Çobanlıya hörmətlə yanaşmışdılar.

İngiltərənin fəvqəladə komissarının yerli əhaliyə qarşı vəhşicəsinə davranışını Cavad paşa və qraf Teleki də Mosulda gəzərkən yaxından izləyərək bilmişdilər.

Qraf Teleki tərəfindən Millətlər Cəmiyyətinin Baş katibinə göndərilən bir raportda aşağıdakıları söyləməkdədir:

«Komissiya yanvarın 27-də Mosul şəhərinə çatan zaman müsyo Ruddulo və M.Şarrer ilə birlikdə şəhəri gəzmək istədim. Rəsmi paltar geyinmiş Cavad paşa da bizə qoşuldu. Biz polis məmurunun müşayiəti ilə küçədə addımlayırkən ərəb zənn etdiyim otuza yaxın şəxs paşanı dövrəyə alaraq əllərini öpdülər və «Yaşasın Türkiyə» deyərək qışqırmağa başladılar. Bizi əhatə edənlərin sayı getdikcə artaraq təxminən iki yüz nəfərə çatdı. Bir neçə polis məmuru onları dağıtmağa çalışdı. Bazarın yanına çatanda insanların sayı daha da artmağa başladı. Burada da paşanı alqışla qarşıladılar. Bu zaman biri ingilis olmaqla üç polis zabiti də bizə qoşuldu. Polis məmurları xalqı dağıtmaq üçün yenidən hərəkətə keçdilər. İnsafən onu da qeyd etmək lazımdır ki, xalq da müqavimət göstərmədən dağıldı. Elə bu zaman arxamızda dayanmış iki polis məmurundan biri əlindəki ağaqla dükanlardan birinə sığınmağa çalışan orta yaşlı adamın üzərinə hücum edərək ağaqla vurmağa başladı. Mən dərhal işə müdaxilə edərək ona dedim ki, «Millətlər Cəmiyyəti Məclisinin üzvünün gözü qabağında adam döyməyi sizə qadağan edirəm».

İngilislər dünyanın zəngin neft sahələrindən biri olan Mosulu ələ keçirmək üçün hər cür zorakılığa baş vurmaqdan çəkinmirdilər. İngilis fəvqəladə komissarı Henry Davies Təhqiqat Komissiyasına verdiyi bir nota ilə türk mütəxəssislərinin dərhal Mosuldan uzaqlaşdırılmasını tələb etmişdir. Ancaq, komissiya bu təklifi qəbul etmədi. Bundan sonra daha da ağzınlaşan fəvqəladə komissar Cavad paşanın yavəri də daxil olmaqla türk mütəxəssislərini həbs etdirdi. Komissiyanın rəhbərliyinin bu hadisəyə sərt reaksiya ver-məsi nəticəsində həbs olunanlar azad edildilər.

Göründüyü kimi, ingilislər Mosulu ələ keçirmək üçün hər cür tədbirə əl atırdılar. Belə tədbirlərdən biri də məhkum etmək istədikləri dövlətin sərhədləri daxilində planlaşdırıb həyata keçirdikləri üsyanlar idi. Türk tarixinə Şeyx Səid üsyanı olaraq keçən hadisə də elə bu Mosul nefti üçün ingilislər tərəfindən planlaşdırılmış bir üsyandı. Türkiyə bu üsyanı yatırmaq üçün qüvvələrini səfərbər edərkən, ingilislərin neft mənfəətlərini qorumaq üçün təlimatlandırılmış diplomatları dünyaya Türkiyənin cənub-şərq sərhədlərində məskunlaşmış insanların türk yox, kürd olduqlarını elan edirdilər. Onların bu siyasətləri üzündən Türkiyə-İraq sərhədlərində onminlərlə məsum insanın qanı tökülmüşdür.

Mosulun taleyi ingilis neft istehsalçıları tərəfindən təyin olunmuşdu.

Millətlər Cəmiyyətinin Mosul Təhqiqat Komissiyasının hazırladığı sübutedici raporta baxmayaraq, təəssüf ki, türk hökuməti Mosul məsələsində kəskin addımlar atmamışdır. Cavad paşanın bütün təşəbbüslərinə və Təhqiqat Komissiyasının raportunun sonunda «Türkiyə Mosul üzərindəki hüquqi haqlarından vaz keçmədikcə Mosulun bir başqa dövlətə verilməsi imkansızdır» cümləsi yazılmasına baxmayaraq, Mosul əldən çıxmışdır.

Türk hökumətinin yanlış qərarlarından biri səltənətə mənsub mülkün sahiblərinin əlindən alınması və özlərinin də Türkiyə vətəndaşlığından məhrum edilmələri olmuşdur. Əgər xanədanın əlindən bu ərazilərdəki mülklər alınmasa idi Mosul məsələsi ortaya çıxan zaman onlar öz var-dövlətlərini hüquqi baxımdan tələb edə bilərdilər. Bu tədbirin nədən düşünülmədiyini tarixçilər tədqiq edəcəkdilər.

Türkiyə cənub sərhədində 1927-ci ildə baş vermiş Nasturi üsyanını yatırmaq üçün Yeddinci Korpus Diyarbəkrdəki başqa hərbi birliklərlə gücləndirildi və general Cəfər Təyyar paşa Əyilməz ona komandan təyin olundu. Az bir müddətdə türk ordusu üsyanı yatırdı və Mosulu tutdu. Bu hadisə ilə barışa bilməyən İngiltərə Türkiyəyə Mosulu dərhal azad etməsinə dair sərt bir nota göndərdi. İngiltərənin sərt hərəkətləri qarşısında Ankara Mosuldan qoşunlarını çəkmək qərarına gəldi. Bu qərar Yeddinci Korpusun komandanı Cəfər Təyyar paşaya çatdırıldıqda o çox təəccübləndi. O, Ankaranın bu qərarına qarşı idi və Mosuldan çıxmaq fikrində deyildi. Bu məqsədlə o Ankaraya göndərdiyi teleqraflarında İngiltərənin beynəlxalq aləmdə üzləşdiyi problemləri ortaya qoyaraq onların notalarının o qədər də ciddi olmadığını bildirirdi.

Cəfər Təyyar paşa iddialarında haqlı idi. İngilislər həqiqətən də hədə-qorxu gəlirdilər. Onların Mosul üçün yeni bir müharibə apara biləcəkləri də şübhəli idi. Məsələnin ciddi olmasını anlayan Mustafa Kamal paşa Cəfər Təyyar paşanı Ankaraya çağırmışdı. Ankarada aparılmış uzun müzakirələrdən sonra Mosuldakı türk ordusunun geri çəkilməsi qərara alınmışdır. Qərarla razılığa bilməyən Cəfər Təyyar paşa ilə Mustafa Kamal paşa arasında ciddi fikir ayrılığı olmuşdur. Cəfər Təyyar paşa Mosulun və onun ətrafının əhalisinin əksəriyyətinin türk olduğu üçün ərazinin Türkiyəyə birləşdirilməsini, gənc türk dövlətinin müqəddəratına cavabdeh olan Qazi Mustafa Kamal paşa isə yeni dövlətin İngiltərə ilə münasibətlərinin gərginləşməməsini istəmirdi. Gərgin müzakirələrdən sonra qoşunların Mosuldan çıxarılması qərarı qəbul edildi və Cəfər Təyyar paşa Yeddinci Korpusun komandanı vəzifəsindən kənarlaşdırıldı.

O dövrdə siyasi şərtlərin belə bir qərarın qəbul edilib edilməməsinə imkan verib-verməməsini müzakirə etməyəcəyik. Yalnız, bu hadisədən faydalana bilmək üçün bir çox siyasi hadisələrin də lehimizə olduğunu bilirik. Bunlardan biri Genuya və Haaqa konfranslarında İngiltərənin Rusiya və Amerika ilə münasibətləri gərginləşmişdi. Başlı Bakı neftini ələ keçirməyə qarışmış İngiltərənin hələ rəsmi olaraq yiyələnmədiyi Mosul nefti üçün müharibə etməsi o qədər də real deyildi. Bunlardan

başqa İngiltərənin Fransa, Belçika və İtaliya ilə münasibətləri də gərgin idi. Neft onları bir-birinə qarşı qoymuşdu. İngiltərənin özündə də vəziyyət baş nazir Lloyd Corcun əleyhinə dəyişmişdi. Buna səbəb Genuya və Haaqa konfranslarında İngiltərənin heç bir şeyə nail ola bilməməsi idi. Bunları görənlər və duyan İngiltərə ictimaiyyəti heç vaxt yeni bir müharibəyə tərəfdar ola bilməzdi. Hadisələrin əsil mənasını daha dəqiq anlamaq üçün ingilis şərqşünaslarından Artur Moorun 1922-ci il iyulun 1-də «Tayms» qəzetində Bakı nefti uğrunda İngiltərənin apardığı mübarizəsinə dair çap etdirdiyi məqaləni eyni ilə vermək daha məqsədəuyğun olar: «Biz atəşkəsdən sonra əhalisinin böyük əksəriyyəti türk və müsəlman olan Qafqazı zəbt etmişdik. Bizim oralarda, hətta Xəzər dənizinin o biri tərəfində yerləşən məşhur və tarixi Mərv şəhərində də kifayət qədər ordumuz vardı. Əvvəllər bu ordu oralarda sabitliyi mühafizə edəcək qüdrətə sahib idi. Biz artıq bolşevikləri bu ərazilərdən uzaqda dayandıрмаğa müvəffəq olduğumuzu dünyaya elan etmişdik. Ancaq, bir az sonra bolşevizm qarşısında buraları tərk etməkdən başqa çarəmiz qalmadı. Qarşıya belə bir sual çıxır: Biz nə üçün o əraziləri işğal etmişdik? Şübhəsiz ki, Bakıdakı nefti ələ keçirmək üçün. Ancaq bunun uğrunda müharibə etmək üçün hələ hazır deyildik».

Bu məqalə açıqca göstərməkdədir ki, böyük sərmayələr yatırmalarına baxmayaraq İngiltərə Bakını əlində saxlamaq üçün müharibəyə hazır olmamış və oranı tərk etmişdir.

Türk millətinin əleyhinə yönəlmiş hadisələr hələ Lozanna sülh konfransında başlamışdır. Orada Türkiyəni Qərb cəbhəsi komandanı İsmət paşa təmsil etməkdə idi. Ancaq bu heyət əldəki bütün imkanlardan Türkiyənin xeyrinə istifadə edə bilmədi. Əgər onlar neftin nəyə qadir olduğunu bilsəydilər, hələ 1880-ci ildə bir iradə-i səniyyə ilə «Məmaliki şahənə ərazisi» olaraq elan edilmiş Mosuldakı neft ərazisindən başqa şəkildə istifadə edərdilər. Lozannadakı nümayəndə heyətimizin bütün müvəffəqiyyəti Dr. Rza bəy Nurun ısrarı ilə baş vermişdir. Yəni İngiltərə İraq neftindən özünə düşən 25%-in 11%-ni bizə 25 illiyə verməyə razı olmuşdur. Həqiqətən Lozannada Türkiyəyə İraq hissəsindən verilən 10% bir hissə olmaqdan çox uzaqdı və bu hərəkət xoş görünmək üçün edilmişdir. Türkiyə dövləti yeni qurulmasına baxmayaraq neft istehsalçıları bu dövləti rahat buraxmırdılar. Onlar Mosul və onun ətrafındakı ərazilərdə yeni imtiyazlar əldə etmək üçün bir-birinin ardınca təkliflər irəli sürürdülər. 1923-cü ilin mart ayında admiral Chester adlı birisi Türkiyə hökumətinə müraciət edərək Mosula qədər uzanacaq dəmiryolunun hər iki tərəfində 20 kilometrə qədər enlikdə olan ərazinin imtiyazını istədi. O, bu imtiyazın qarşılığında İstanbul-Bağdad dəmiryolu xəttinin Mosula qədər olan hissəsinin inşasını öz üzərinə götürdüyünü də bildirdi. Ankara hökuməti admiral Chesterin tələb etdiyi bu imtiyaz istəyində hər hansı bir təhlükə görmədi və 1923-cü ildə onunla 99 illik bir imtiyaz müqaviləsi bağladı. Bu tarixdə Amerikada «Standard Oyl» ilə Amerika prezidenti Hardinqin arasında ixtilaf baş verdi və o həyatını müəmmalı şəkildə başa vurdu.

Türkiyə hökuməti ilə 99 illik bir imtiyaz müqaviləsini imzalamağa müvəffəq olan admiral Chester də «Standard Oyl»un adamı idi. Elə buna görə də imtiyaz əslində dolayısıyla «Standard Oyl» şirkətinə verilmiş olurdu. Buna cavab olaraq «Royyal Datç-Şell Qrup» da «Standard Oyl» ilə şəxsən Amerika qitəsində və ABŞ-da mücadilə edərək yeni qələbələr qazanırdı. «Standard Oyl»un bu məğlubiyyət seriyası 1932-ci ilə, yəni Ruzveltin iqtidara keçdiyi tarixə qədər davam edəcəkdir.

Admiral Chester Türkiyədən 99 illik imtiyazı aldıqdan sonra Amerikaya gedərək «Standard Oyl»dan öhdəsinə götürdüyü dəmiryolu xəttinin inşası üçün pul istədi. Lakin «Standard Oyl» pul vermək vəziyyətində deyildi. Çünki həm «Royyal Datç-Şell Qrup», həm də Amerika prezidenti Hardinqlə aralarında yaranmış ixtilafı həll etməyə çalışırdı. Beləliklə «Standard Oyl» admiral Chesterə tələb etdiyi pulu vermədi və bu imtiyaz da ləğv edilmiş oldu.

İllər sürətlə gəlib keçirdi. 1925-ci ildə Millətlər Cəmiyyətinin təşkil etdiyi bir komissiya Türkiyə ilə İraqın sərhədlərini təsbit etmək üçün durmadan çalışırdı. Burada həm Türkiyənin, həm də İraqın nümayəndələri də iştirak edirdi. Ancaq, buna baxmayaraq son söz bu nümayəndə heyətlərinin olmayacaq, yəni Millətlər Cəmiyyətinə tamamilə hakim olan İngiltərənin təzyiqi ilə neftli ərazilər Türkiyə sərhədləri xaricində qaldı. Beləliklə, yeni qurulmuş olan Türkiyə dövləti də bu sərhədləri qəbul etməyə məcbur oldu.

İraq artıq rəsmən bir dövlət olmuşdu. İngiltərə qurduğu bu «neft dövləti»ni himayəsi altına almışdır. İngilislər hələ Birinci Dünya müharibəsində və ondan sonra qəbul olunmuş atəşkəsdə Mosulda fəaliyyətə başlamışdılar. Türkiyə ilə İraq arasındakı sərhədlər təsbit edildiyi 1925-ci ildə Mosulda neft istehsal olunmağa başlanmışdı. Burada çıxarılan neft İngiltərənin və İraqın banklarını qızılla doldururdu. Dünənün bədəvi ərəbi olan Feysəl kral I Feysəl adını almış və bu adla da taxta oturmuşdu. Onun ən yaxın adamı, eyni zamanda İngiltərənin Entelijans Servisinin Orta Şərqdə mənfəətlərini qoruyan və gələcəkdə İraqın baş naziri olacaq Nuri Səid paşa idi.

Nuri Səid paşa ingilislərdən aldığı əmrə uyğun olaraq ətrafdakı yeni dövlətciklər və ərəb şeyxlikləri ilə dostanə münasibətlər qurmuşdu. Ərəb şeyxlərinin bir-biriləri ilə dost münasibətdə olmaları ingilislərin Orta Şərqdəki neft mənfəətlərinin qorunmasının qarantı idi.

İraqın dövlət olaraq hər hansı bir əndişəsi yoxdu. Çünki İraqı ingilis donanması ilə Entelijans Servis himayəsinə almışdı. Əslində onlar İraq dövlətini yox, nefti mühafizə edirdi. Ancaq bu himayə və Orta Şərqdəki vəziyyət 1933-cü ilə qədər davam edəcəkdi. Yəni 1933-cü il bir fəlakətlər ili olacaqdır.

İraq kralı Feysəlin sirli ölümü

Neft sayəsində İraqın kralı olmuş Feysəl taxta oturmamışdan əvvəl qarşılaşdığı çətinliklərlə yanaşı, Osmanlı İmperiyasının həsrətini çəkən xalq kütlələri tərəfindən xoş qarşılanmamış və bir çox üsyanlarla üz-üzə qalmışdır. Xüsusilə, Mosul və Kərkük türkləri arasındakı narazılıq hələ də qalmaqda idi. İraq dövlətinin yeni iqtidarı bir çox tədbirlər görsələr də Mosul və Kərkük türklərini razı sala bilmədilər. Onlar hələ də İraq dövlətini tanımaq istəmirdilər.

Elə bu zaman İraq kralı İngiltərə kralı və Böyük Britaniya imperatoru V Georq tərəfindən İngiltərəyə rəsmi ziyarətə dəvət edildi. Feysəlin İraqın daxili vəziyyətinin gərgin olduğu bir vaxtda İngiltərəyə ziyarəti risk tələb edirdi. Çünki Mosul və Kərkük türkləri hər an üsyan qaldıra bilərdilər. Nuri Səid paşa krala nə vaxtsa baş verə biləcək üsyanı yatıra bilmək üçün bir hərbi hissəni hazır vəziyyətdə saxlamağı tövsiyə etdi.

Kral Feysəl Nuri Səid paşanın tələq etdiyi bu fikri bəyəndi və 1933-cü ildə, əsrarəngiz ölümündən bir müddət əvvəl Mosul və Kərkükdə türklərə qarşı qanlı soyqırım həyata keçirdi. Onminlərlə günahsız türk öldürüldü.

Mosul və Kərkükdə axıdılan qan bu ərazilərdə olan neftin təhlükəsizliyi üçün tökülmüşdür. Təəssüf ki, Ankara hökuməti bu qorxunc soyqırım qarşısında qulaqlarını tıxamış bir vəziyyətdə susmağa üstünlük verdi.

İraq kralı Mosul və Kərkükdə işlətdiyi bu cinayətlərdən sonra əllərini buladığı türk qanı hələ qurumamış rəsmi dəvəti qəbul edərək Londona getdi. Bu dəvət əslində ingilis hökumətinin və İngiltərə kralı və Böyük Britaniya imperatoru V Georqun deyildi. Bu dəvət təşəbbüsü əslində İraq nefti ilə birlikdə Orta Şərqdəki bütün neft sahələrinin mütləq hakimi Deterdinqə məxsusdu.

İngiltərə kralı sadəcə bir şirma idi.

1933-cü ilin iyun ayı idi. Londonun küçələri İraq və İngiltərə bayraqları ilə bəzədilmişdi. Londonun Viktoriya vağzalında bəzədilmiş və təhlükəsizlik tədbirləri görülmüşdür. Bu vağzal ən möhtəşəm günlərindən birini yaşayırdı. Kral V Georq çiyində briqada generalı paqonu olan uniforması ilə Viktoriya vağzalında İngiltərənin «imtiyazlı qonağı»nı gözləyirdi. Bir müddət sonra qonağı gətirən qatar vağzala daxil oldu və dayandı.

İraq kralı I Feysəl ipək paltarının ədəklərini toplayaraq qatardan endi və özünü ev sahibinin qolları arasına atdı. Bir imperator və bir bədəvi Londonun Viktoriya vağzalında qucaqlaşdılar. Kral V Georq qarşılanma mərasiminə ailəsi və dövlətin o dövrdəki bütün hörmətli şəxsləri ilə birlikdə gəlmişdi. Bu bəlkə də ingilislərin tarixində misli görünməmiş bir qarşılanma mərasimi idi.

Qarşılayanlar arasında İngiltərənin baş naziri Mc.Donald və xarici işlər naziri Con Simon da var idi. Viktoriya vağzalında ingilis əsilzadələrinin hamısını bəlkə də ilk dəfə bir arada görürdü. Bütün bunları bir araya gətirən və sadəcə bir çöl bədəvisini qarşılamağa məcbur edən güc yalnız neft idi. Neft əzəmətli İngiltərə kralı və Böyük Britaniya imperatorunu bir şeyxin önündə əyilməyə məcbur etmişdir. Bəli, İngiltərə kralı V Georq İraq kralı Feysəlin önündə əyilmişdi, ancaq əyilən baş neft üzündən dünyanı idarə edən bir imperiyanın başı olduğunu da heç bir zaman unutmurdu.

İraq kralı Feysəl Londonda qaldığı müddətdə neft istehsalçıları, xüsusilə Deterdinqlə də görüşdü. Kral müzakirələrdən çox razı idi. Çünki istədiyi faizi almaq üçün ısrarı nəticə vermiş, yəni şəxsən Deterdinq neftdən aldığı 25%-i 40%-ə çatdıracağını vəd etmişdi.

Müzakirələr müsbət şəkildə nəticələncə bir neçə gün Londonda qalan kral Feysəl «The Irak

Petroleum Company»nin dəvəti ilə Cenevrəyə getdi.

Feysəl Cenevrəyə çatdığı zaman burada onu Deterdinqin hədiyyə etdiyi bahalı bir avtomobil gözləyirdi. Bu hədiyyə və Deterdinqin «incəliyənə» kral heyran qalmışdı. Uzun müddət orada qalan kral Feysəl hər gün bu avtomobillə şəhərin görkəmli yerlərini gəzərək min bir gecə nağıllarındakı şahzadələr kimi yaşayırdı. Onun bu həyatı 1933-cü il sentyabrın 7-ə qədər davam etdi. Həmişəki kimi gəzməkdən qayıdan kral mehmanxanaya daxil olur və öz otağına çəkilərək onu heç kəsin narahat etməməsini əmr edir.

Kralın belə uzunmüddətli istirahəti mehmanxana müdiri Eqqymannı narahat edir və ona telefon etməyi qərara alır. Telefona cavab verilmədiyini gören mehmanxana müdiri kralın qaldığı ortağa girir və onu yerdə ölmüş vəziyyətdə görür. O, dərhal vəziyyəti məhəlli hökumət orqanlarına bildirir. Dərhal həkimlər gəlir və təhqiqat aparılır. Səhəri gün rəsmi orqanların apardığı təhqiqatın nəticəsi «Kral Veysəl avtomobili çox sürətlə sürdüyünə görə ürəyinin təzyiqi artmış və bu da onun ölümünə səbəb olmuşdur» məzmunlu raportla ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

Bundan sonra ortada İraq kralı I Feysəlin ölümünə dair şübhəli fikirlər dolaşmağa başladı. Buna səbəb elə həmin gün hadisədən bir neçə saat sonra kralı ölmüş vəziyyətdə ilk dəfə gören mehmanxana müdiri Eqqymannın da qəflətən vəfat etməsi olmuşdur.

Ortaya belə bir sual çıxır: Kral I Feysəl ilə mehmanxana müdiri Eqqymannın ölümü bir təsadüfdürmü? Bəlkə də bir təsadüfdü, bəlkə də təsadüf deyil. Çünki kralın ölümü ətrafında dolaşan rəvayətlər bizi bir cinayət ehtimalı üzərində durmağa məcbur etməkdədir. Yenə iddia edilə bilər ki, neft istehsalçılarının çalışma üsullarını bilənlər bir kralın və arxasınca da bir mehmanxana müdirinin ölümünü belə asanlıqla təsadüflərə bağlaya bilməzlər.

İşin əsas məzmunu aşağıdakı kimi idi. Kral Feysəl əcəli ilə ölməmişdir, öldürülmüşdür. Həmçinin mehmanxana müdiri Eqqymann da neft istehsalçılarının qurbanlarından biri olmuşdu.

Bəs əsl qatil kimdir? Əsl qatil şübhəsiz şəxsən mehmanxana müdiri Eqqymandı. Bu xüsusi aydınladacaq dəlil, neft istehsalçılarının insan həyatına dəyər vermədikləri minlərcə, on minlərcə misaldır. Çünki neft istehsalçıları bir insanı ortadan qaldırmaq istədikləri vaxt, ona ən yaxın olan insanı tapırlar və işlərini gördürdükleri insanı da məhv etməyə çalışırdılar. Onlar üçün bu tip insanları tapmaq və hər hansı bir cinayəti törətməyə məcbur etmək çətin deyildi.

İraq kralının ölümü bütün İraqda günlərlə davam edən bir matəm havasının əsməsinə yol açmışdı. Ancaq dövlət dövlətdi. Kral öldü, yaşasın yeni kral. Bəli yeni kral taxta keçmişdi və yaşayacaqdı. Ancaq nə qədər? Bax bunu heç kəs bilə bilməzdi.

Ölən kral I Feysəlin oğlu Qazi atasından qalan taxta İraq kralı I Qazi kimi oturmuşdu. Ancaq, zavallı Qazinin də şansu uğurlu olmamış, yəni atasının ölümündən beş ildən sonra dünyanın yeni dünya müharibəsinə hazırlaşdığı bir dövrdə almanlara meyl etməsi siyasətinin qurbanı olmuşdur. O, da eynilə atası kimi neft istehsalçılarının ona hədiyyə etdikləri avtomobili Bağdad ətrafında gəzərkən bir dirəyə çırparaq ölmüşdür.

Nuri Səid paşa hökumətinin rəsmi raportuna görə kral bir avtomobil qəzasında həlak olmuşdur. Ancaq işin əslisi heç də Nuri Səid paşa hökumətinin İraq xalqına bildirdiyi kimi deyildi. Çünki İraq kralı I Qazi başına arxadan vurulan bir əşya ilə öldürülmüşdü. Kralın öldürülməsi hadisəsini bütün İraq xalqı bilsə də heç kəs Nuri Səid paşanın qorxusundan dillə gətirə bilmirdi. Çünki artıq İraq Nuri Səid paşanın sərt yumruğu altında əzilən bir əsirlər düşərgəsinə çevrilmişdi.

Osmanlı İmperiyasında təhsil almış və leytenant rütbəsində türk ordusunda 1915-ci ilə qədər yüzbaşı kimi qulluq etmişdir. O, istər təhsil illərində, istərsə də qulluq etdiyi zaman alman nizam-intizamı

altında yaşamışdır. Ancaq o almanların müttəfiqləri olan türklərə qarşı necə münasibət bəslədiklərini yaxından bilir və onlara nifrət edirdi.

Bunun əksinə olaraq Qazi Almaniya heyranı idi və Hitlerə pərəstiş edirdi. Bundan başqa kral Qazi sonradan bir hökumət çevrilişi ilə İraqda idarəetməni əlinə alan Rəşid Əli əl-Ceylaniyə də rəğbət bəsləyirdi.

Nuri Səid paşanın öldürülənə qədər sədaqətlə xidmət etdiyi Entelijans Servis ilə İngiltərə Dəniz Birinci Lordluğunun neft mənfəətləri, kralın bu siyasəti ilə təhlükə altına düşürdü. Buna imkan vermək neftin bir gün almanların əlinə keçməsi deməkdi. Neft ingilislərdən başqa heç bir dövlətə verilə bilməzdi.

Nuri Səid paşa bu əmri aldıqdan sonra kralla bir neçə dəfə bu mövzu ətrafında ciddi söhbətlər aparmalı oldu. Hətta kralı hədələdi də.

Zavallı Qazi bilmirdi ki, bu hərəkət ölümü ilə nəticələnəcəkdir. Yəni Nuri Səid paşanın hazırladığı bir sui-qəsdin qurbanı olmuşdur.

Beləliklə, ingilislər tərəfindən əvvəl Versalda, sonra Lozannada varlığını ortaya qoyduqları bir neft dövləti olan İraqın iki kralı, ata və oğul beş il ara verməklə o biri dünyaya göndərildilər.

Orta Şərqdə böhranlı illər və İran nefti ətrafında mücadilə

İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Orta Şərq dövlətləri neftin müharibədəki əhəmiyyətini gördükdən sonra qiymətini anladılar və siyasətlərini ona uyğun qurmağa çalışdılar.

Orta Şərqdə, İranda 1907 və İraqda təxminən 1905-ci illərdə başlayan neft mücadiləsindən sonra 1914-cü ildə baş verən Birinci Dünya müharibəsinin sonunda dağılan Osmanlı İmperiyasının əski torpaqları üzərində qurulan dövlətlərin çox hissəsi neft dövləti idi.

Səudiyyə Ərəbistanı dövləti 1950-ci ildə “Aramco” neft şirkəti ilə bağladığı bir müqaviləyə görə bu şirkətin Səudiyyə Ərəbistanı torpaqlarından əldə etdiyi neftdən əvvəlcə bu dövlətə verdiyi 25% hissəsini 50%-ə çatdırmışdı. Səud ibn Əbdüləziz bu işi kərə yağından tük çəkər kimi bacarmışdı. Təbii ki, onun bu hərəkəti o biri dövlətlərə də təsir etmişdir, yəni onlar da ərazilərində fəaliyyət göstərən neft şirkətlərindən onlara verilən hissələrin miqdarını artırmağı tələb etmişdilər. Bu dövlətlər arasında İraq da var idi.

Nuri Səid paşa kral I Qazini ortadan qaldırdıqdan sonra İraqa tamamilə hakim olmuşdu. Artıq Naib Abdulla ovcunun içində idi. Naibin qadınlara düşgünlüyü və israfçılığı Nuri Səid paşanı İraqda ciddi intizam yaratmağa məcbur etdi. Sonra Nuri Səid paşa Amerikaya diqqətini artırmağa başladı. O, İkinci Dünya müharibəsindən sonra İngiltərənin cahanşümul bir imperiya olmaqdan çıxdığına və yerini Amerikaya verdiyini hiss edirdi.

Nuri Səid paşa kürəyini dünyanın bankiri rolunu oynayan Amerikaya dayıdığı təqdirdə İngiltərəyə də bəzi təkliflər edə biləcəyinə inanırdı. Həmçinin 1948-ci ildən sonra ingilislərin bu əski adamı yavaş-yavaş istiqamətini Amerikaya doğru çevirməyə başlamış, ancaq bu arada ingilislərə də diqqətini azaltmamışdır. Nuri Səid paşanın bu hərəkəti ingilislərin gözündən yayınmamışdır. Artıq ingilis neft istehsalçıları Nuri Səid paşanı yenisi ilə əvəz etməyin vacibliyini düşünürdülər. Ancaq bu yeni adamı da ortaya çıxarmaq istəmirdilər. Onlar, yəni ingilis neft istehsalçıları Orta Şərqdəki hadisələrin qarışmasında özləri üçün istifadə etməyi düşünürdülər. Gələcəkdə cərəyan edəcək hadisələr ingilislərin bu görüşlərində nə qədər haqlı olduqlarını ortaya qoyacaqdı.

Nuri Səid paşa bu yeni amerikanofil siyasəti yürütməsindən üç il sonra, yəni 1951-ci ildə ingilislərlə ilk neft müzakirələrinə başladı. Nuri Səid paşa ingilislərdən “Aramco” şirkəti ilə Səudiyyə Ərəbistanı arasında bağlanan yeni neft müqaviləsindəki maddələrə oxşar bir imtiyaz tələb etdi. Yəni, Nuri Səid paşa ingilislərdən – «The Irak Petroleum» şirkətindən İraq dövlətinə verilən 25% hissənin 50%-ə çatdırılmasını istədi.

İngilislər Nuri Səid paşanın bu təklifinə nə «bəli», nə də «xeyr» dedilər. Ancaq ona müəyyən xəbərdarlıq etdilər. Nuri Səid paşa bu təklifinin üzərində çox ciddi dayanmadı. O, ingilislərin o dövrdə düşdüyü vəziyyəti düzgün dəyərləndirə bilmədi. İranda ruslar və amerikalılarla rəqabət aparən ingilislər çıxılmaz vəziyyətdə idilər. Bunlarla bərabər Nuri Səid paşa Orta Şərqdə Entelijans Servis ilə neft istehsalçılarının nə qədər güclü olduqlarını bilir və onlardan qorxurdu. Eyni zamanda «The Irak Petroleum Company» da İraqda hər hansı bir dəyişiklik etməyəcəyini bildirdi. Nuri Səid paşa bu xəbərdarlığı hədə kimi qəbul etdi.

İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından beş il keçməsinə baxmayaraq dünyada hələ sülh

bərqərar olmamışdı. 1945-ci ildə qurulmuş Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə dünya iki ayrı bloka ayrılmışdı. Bloklardan biri dəmir pərdə, o birisi isə azad millətlər adlanırlırdı. Dəmir pərdə ölkələri Rusiyanın, azad millətlər isə İngiltərənin, Amerikanın və Fransanın təmsil etdiyi blokun ətrafında toplaşmışdılar. Dünyanın siyasi vəziyyəti bu idi. Ancaq, həqiqətdə, yəni azad ölkələri İkinci Dünya müharibəsində qələbəyə çatdıran neft mücadiləsində isə bu cəbhələr dəyişik bir mahiyyət ərz edirdilər.

Rusiya-Amerika birliyi yenidən İngiltərəyə qarşı hərəkətə keçmiş və neft ətrafında qorxunc bir mücadilə başlamışdı. Yalnız, «Standard Oyl» İngiltərəyə qarşı apardığı bu mücadilədə Amerika hökumətini ortaq edə bilməmişdi. Prezident Ruzvelt zamanında yaranmış rus-amerikan dostluq və işbirliyi prezident Trumenin yeni siyasəti ilə iflasa uğramışdı. Amerika hökumətindən dəstək görməyən «Standard Oyl» İngiltərəyə qarşı apardığı mücadilədə tək qalmışdı. Ruslar «Standard Oyl»un onlarla olan gizli münasibətlərindən faydalanaraq Orta Şərqdə yeni və təhlükəli mücadiləyə başlamışdılar. Sovet agentləri İran, İraq, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və Misirdə çox ciddi bir şəkildə çalışırdılar.

İkinci Dünya müharibəsinin son səhifəsi olan Yaponiyanın məğlubiyyətindən bir il keçməmiş Rusiyanın Orta Şərqdə və bu arada Türkiyədəki agentləri Moskvaya göndərdikləri raportlarda vəziyyətin sovetlərin lehinə inkişaf etdiyini bildirir və dövləti ciddi addımlar atmağa məcbur edirdilər.

Rusiya İkinci Dünya müharibəsinin qalib dövlətlərindən biri olaraq Orta Şərqə, xüsusilə də isti dənizlərə çıxmağı planlaşdırırdı. Çar Rusiyasının varisi olan Sovet Rusiyasını Ağ dənizə çıxmasına mane olan dövlət Türkiyə idi. O, Türkiyəni bitərəfləşdirmək üçün 1947-ci ildə bir nota ilə Kars, Ərdahan və başqa bölgələrin ona verilməsini tələb etdi. Rusiyanın bu hərəkəti beynəlxalq aləmdə çox təəccüblə qarşılandı. Bu tələb qarşısında sarsılmayan Türkiyə verilən notaya sərt cavab verməklə məsələni həll etmiş oldu.

Rusiya Türkiyədən bu dərsi aldıqdan sonra siyasi istiqamətini başı daxili işlərinə qarışmış İrana yönəltdi. İran Rusiya üçün uyğun bir ölkə idi. Ancaq burada da Rusiyanın rəqibi daima ingilislər, xüsusilə də «Royal Datç-Şell Qrup»un rəhbəri Deterdinq olmuşdur.

Rusların bu qərarı İran üçün yeni bəlalalar, problemlər yaradacaqdı. 1907-ci il inqilabı zamanı İran iki nüfuz dairəsinə bölünə də sonra güc-bəla ilə bu böhrandan xilas ola bilmişdi.

İran üçün ikinci problem 1925-ci ildə meydana gəldi. İran ordusu zabitlərindən, indiki şahın atası mayor Rza Pəhləvi İran taxt-tacının sahibi olan Qacarlara qarşı üsyan edərək bu türk xanədanını hakimiyyətdən zorla kənarlaşdırdı. Mayor Rza Pəhləvinin İranın şahı olaraq siyasət səhnəsinə çıxmasından sonra ölkədə cərəyan edən hadisələr əhalinin xeyrinə olmadı. İranın başına gələn bütün bu fəlakətlər və müsibətlərin səbəbi neft idi.

İran üçün üçüncü problem İkinci Dünya müharibəsi zamanı yaranmışdı. Bədbəxt İran ingilis-rus müqaviləsinə uyğun olaraq iki nüfuz dairəsinə ayrılmışdı. Yəni ölkənin şimalına ruslar, cənubuna isə ingilislər nəzarət etməyə başlamışdılar. Müharibə zamanı bir nəzarət olaraq meydana çıxan bu müvəqqəti işğal, müharibə bitər-bitməz başa çatdı. Yəni ingilislər tutduqları ərazilərdən çəkildilər. Ancaq ruslar tutduqları torpaqlardan çıxmaq istəmirdilər. İran üçün çox üzücü və uzun müzakirələrdən sonra ruslar da çıxmağa razı oldular. Onlar gələcəkdə İranda yenidən nüfuz sahibi olmaq üçün yerli əhalidən təşkil olunmuş bir təşkilat formalaşdırdılar. Onlar nəyin bahasına olursa-olsun ingilislərə verilmiş neft imtiyazını ləğv etdirib öz əllərinə keçirmək niyyətində idilər.

Ruslar İrani tərkdikdən sonra orada yaratdıqları təşkilatla birlikdə onlara bağlı agentlər qızğın

fəaliyyətə başladılar. Bu fəaliyyətlərin nəticəsi olaraq İranda 1950-ci ildə gələcəkdə baş verə biləcək prosesin başlanğıcı mahiyyətində kiçik hadisələr meydana gəldi. Bu hadisələr İranın daxili quruluşu baxımından heç də xoş niyyətli deyildi.

Neft üzündən İran açıqca hədələnirdi. Bu hədələr isə İranda ardıcıl olaraq hökumət böhranları yaradırdı.

İranlılar Amerika siyasətinin və Rusiyanın təzyiqi ilə ingilislərlə özlərinə verilmiş olan imtiyaz anlaşmalarını yenidən gözdən keçirmək və yeni dövrün tələblərinə uyğun tənzimləmək üçün neft müzakirələrinə başlamışdılar.

1950-ci ildə başlayan bu müzakirələr təəssüf ki, ümidverici deyildi. Müzakirələr uzansa da, heç bir anlaşma əldə olunmurdu. Vəziyyətin belə alınmasına ruslar səbəb olmuşdular. Ancaq ruslar üzde görünməsələr də pərdə arxasından agentləri və qurduqları Tudə Partiyasında təşkilatlanmış kommunistlərin vasitəsilə mövcud hökuməti təzyiq altında saxlayırdılar. Demək olar ki, ruslar İranda arzuladıqlarını asanlıqla həyata keçirə bilirdilər.

Neft istehsalçıları ilə İran hökuməti arasında bir müqavilənin bağlanacağı ümid edildiyi anda gözlənilmədən elə bir hadisə baş verirdi ki, müzakirələr dayandırılır və bir müddət sonra yenidən başlayırdı.

Elə anlaşılırdı ki, ruslar İranda daimi bir hökumətin fəaliyyət göstərməsini istəmirdilər. Onlar bütün bu oyunları da Xuzistan əyalətində və Abadanda olan neft üçün edirdilər.

Ruslar İranı narahat edən hadisələrin tərtibçiləri olan agentləri təəssüf ki, İranda fəaliyyət göstərən hökumətlər ilə müxtəlif tarixlərdə bağladığı müqavilələrlə bu məmləkətə soxaraq onları mütəxəssis adı ilə rəsmiləşdirmişdilər. Elə buna görə də rus agentləri İranda sərbəst hərəkət edə bilirdilər, yəni İranla İngiltərə arasında gedən neft müzakirələrini pozurdular.

1951-ci ildə İranda general Razmara baş nazir idi. O, sözünə düz və namuslu bir şəxs olmaqla qərbpərəst idi və ruslara nifrət edirdi. Neft müzakirələri uğursuzluqla nəticələnəndən sonra ingilislər baş nazir olan generalın şəxsində neft məsələsində bir anlaşmaya nail olacaqlarına ümid edirdilər. Elə bu məqsədlə də onlar təkrar müzakirələrə başlamağa təşəbbüs etdilər. Generalın özü də ingilislərlə dil tapmağın tərəfdarı idi və onların təklifini məmuniyyətlə qəbul etdi.

O, neftin necə təhlükəli bir maddə olduğunu da çox yaxşı bilirdi və neftin kiçik dövlətlər tərəfindən istehsal edilə biləcəyinə inanmırdı. General bu işin ancaq beynəlxalq trestlər tərəfindən görülməli biləcəyi fikrinin tərəfdarı idi. Bu səbəblə də ingilislərlə anlaşmaq üçün təklifi qəbul etmişdi.

«Anglo Persian» şirkəti ilə İran hökuməti arasındakı neft müzakirələri dostanə bir şəraitdə başladı. İran da, «Anglo Persian» şirkəti də uzun sürən müzakirələr zamanı bir-birilərinə hörmətlə yanaşdılar. Müzakirələr demək olar ki, başa çatmışdı. Tərəflər bağlanacaq müqaviləni xırda detallarına qədər dəqiqləşdirmişdilər. Sadəcə kiçik bir-iki məsələ qalmışdı.

İranın istədiyi olmuşdur, yəni «Anglo Persian» şirkəti istehsal edilən neftin 50%-ni İrana verməyi qəbul etmişdi. Bu nəticə İran üçün fəvqəladə bir nəticə idi. Əsasən bu günə qədər neft istehsalçıları ilə İran hökumətləri arasında cərəyan edən müzakirələrdə iranlılar bundan böyük bir hissə tələb etməmişdilər. General Razmara neft istehsalçıları ilə olan ixtilafın həll edilməsindən razı idi və müqavilənin imzalanmasına hazırlaşırırdı. Müzakirələr getdiyi müddətdə Rusiyanın İranda yaratdığı təşkilat və agentləri də bu imzalanacaq müqavilənin əleyhinə qızğın təbliğat aparırdılar.

Bir baş nazir öldürüldü

«Anglo Persian» şirkəti ilə İran hökumətinin neft müzakirələrinə başladıkları zaman ruslar da hərəkətə keçmişdilər. Rusiyanın İrandakı mütəxəssis agentləri İran ilə neft istehsalçıları arasında davam edən müzakirələrin əleyhinə təbliğatlar aparmaqdan da çəkinmirdilər. Bu zaman rus qızılı böyük rol oynamışdır. Tudəçilər ciblərindəki rus qızılları ilə məmləkətin altını üstünə çevirirdilər. Onlar «Anglo Persian» şirkəti tərəfindən İrana verilən 20% hissənin artırılmasını istəyir və əllərindəki imkanlardan var qüvvələri ilə istifadə edirdilər.

Onlar ingilislərin İranın tələb etdiyi neft hissəsinin artırılması təklifini qəbul edəcəklərini bir an da ağillarına gətirməmişdilər. Ruslar müzakirələrin İranın xeyrinə müsbət nəticələncəyini biləndə Tudə Partiyasını və Fədai İslam Təşkilatını hərəkətə keçirdilər.

İranda yeni bir təbliğat başladı. Təbliğatın əsas mövzusu neftin milliləşdirilməsi idi. Rusların yeni neft siyasətlərini ifadə edən “Milliləşdirmə” parolu bütün İranda misli görünməmiş bir təbliğat qasırgası halında əsdi. Bir müddət sonra İranın bir çox ərazisini nümayişlər bürüdü. Xalq bir ağızdan neftin milliləşdirməsini tələb edirdi. Ruslar bu nümayişlərlə kifayətlənməyərək ölkənin hər yerində xalqı İngiltərənin, «Anglo Persian» neft şirkətinin İran hökumətinin əleyhinə qaldırmağa çalışırdılar. Artıq vəziyyət o dərəcəyə çatdı ki, hökumət bağlanacaq müqavilənin imzalanmasını xalqın sakitləşəcəyi vaxta qədər təxirə saldı.

Ruslar tələsiz İrani çox uyğun şərtlərlə imzalamağa müvəffəq olacağı bir anlaşmadan və mənfəətdən məhrum etməklə kifayətlənmir və bu məmləkətin başına yeni-yeni bəlalar gətirməyi planlaşdırırdı. Neft müzakirələri hər iki tərəfin də arzusu və istəyi ilə xalqın sakitləşməsindən sonra təkrar davam etdirilməsi qərarına baxmayaraq, İranda hadisələr daha da gərginləşirdi.

Tudə Partiyası ilə Fədai İslam Cəmiyyəti açıqca meydan oxuyur və hökuməti və şahı hədələyirdilər. Hər iki təşkilat baş nazir, general Razmaramı özlərinin düşməni elan etmişdilər.

İranda rusların istədikləri vəziyyət meydana gəlmişdi. Entelijan Servis və Deterdinq də İranda öz işlərini görürdülər. Ölkədə vəziyyətin belə məqama çatdığını görən baş nazir, general Razmara sərt tədbirlər görməyə başladı. Yəni Tudə Partiyasının və Fədai İslam Cəmiyyətinin liderlərini həbs etməyə məcbur oldu. Buna baxmayaraq nümayişlərin qarşısı alınma bilmədi. Həbslər davam etdikcə bu iki təşkilat yeni-yeni nümayişlər tərtib edirdilər.

Hadisələrin belə davam etməsi gələcəkdə nə vaxtsa qan tökülə biləcəyindən xəbər verirdi. 1951-ci il martın 7-də partlayan bir tapança bu qanın axmasına səbəb oldu. Yəni general Razmara Fədai İslam Cəmiyyətinin 25 yaşlı üzvü Abdulla Rastəşar adlı bir gəncin atdığı güllə ilə öldürüldü.

Bütün İran mətbuatı ilə birlikdə dünya mətbuatı da bu mənfur və iyrənc cinayətdən bəhs edən məqalələr çap etdirdi. Onlar bu yazılarla cinayəti protest etsələr də nəticə dəyişmədi. Yəni neft bir dövlət xadiminin də başını yedi və arxasında gözləri yaşlı bir cəmiyyət buraxdı.

Neft kralları cahanşümul hala gətirdikləri neft üzündən durmadan cinayətlər törədir, dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə edir və bəzən də onlara boyun əyməyən dövlətlərdə istədikləri anda inqilablar və hökumət çevrilişləri meydana gətirirdilər.

İrandakı son hadisə də bunlardan biri idi və İran dramı yeni başlayırdı. Şah Razmaramın qətlindən sonra baş nazir postuna İranın çox dəyərləli dövlət xadimlərindən biri olan Hüseyin Alanı gətirdi. Yeni baş nazir dərhal bu cinayətlə əlaqəsi olan bir çox şəxsləri həbs etdirdi. Hökumət gördüyü sərt

tədbirlərlə nümayişlərin qarşısını yenə də ala bilmədi.

Tehrandakı ingilis səfirliyi isə hadisələri çox soyuqqanlıqla izləyirdi. Ancaq vəziyyət o dərəcəyə çatdı ki, Tehrandakı ingilis səfiri İran hökumətinə sərt nota verməyə məcbur oldu.

İngilislər Tehran hökumətinə verdikləri bu notada ingilislər əleyhinə olan nümayişlərin dərhal dayandırılmasını tələb edirdilər. Ancaq hökumət nümayişlərin qabağını almaqda aciz idi. Buna baxmayaraq ingilislərin notasına yumşaq dillə qələmə alınmış bir notada hadisələrə nəzarət ediləcəyinə və vəziyyətin normallaşdırılacağına söz verilir.

Ölkənin çox hissəsində nümayişlər dayandırılsa da Tehranda davam edirdi. Artıq əyalətlərdə bir aya yaxın idi ki, vəziyyət normal idi. 1952-ci il aprelin 11-12-də nümayişlər dalğası İrani yenidən bürüdü. Bu zaman nümayişçilər ideoloji niyyətlərini açıq şəkildə bildirməkdən də çəkinmirdilər. O tarixə qədər keçirilən nümayişlərdə özlərini gizlədən kommunistlər artıq ortaya çıxaraq hadisələri bir kommunist hərəkatı halına gətirmişdilər.

Hökumət özünü itirmişdi. Hökumətin əlində bu hadisələrin arxasında Tudə Partiyasının durduğunu müəyyən edən bir çox sübutedici sənədlər var idi. Buna baxmayaraq hökumət lazımi tədbirlər görməyə cəsarət etmədi. Baş nazir Hüseyin Ala hər hansı artıq bir hərəkatın ölkədə vətəndaş müharibəsinə səbəb ola biləcəyini bilirdi.

Kommunist hərəkatının başladığı tarixdən iki gün sonra İran üçün fəlakətli bir hadisə baş verdi. O tarixə qədər hər cür nümayiş və etirazlardan kənarda qalan Abadanda da iğtişaşlar başladı. Xalq ilə polis arasında baş verən toqquşmada iki ingilis və bir italyan texniki və altı iranlı fəhlə həlak oldu. İranın neftayırma zavodlarının əsas mərkəzi olan Abadanda da nümayişlərin şiddətlənməsi ingilisləri narahat etməyə başladı. İngiltərə Dəniz Birinci Lordluğu və Entelijan Servis onlara aid olan neft məntəqələrini qorumaq üçün gördükləri tədbirləri dünya ictimaiyyətinə bildirdilər.

Dəniz Birinci Lordluğu nefti qorumaq üçün hərbi gəmilərini həmişəki kimi yenə də neft istehsalçılarının əmrinə verdi. Bu neft istehsalçıları mənfəətləri təhlükə altına düşdüyü zaman dünyanı atəşə qalamaqdan, donanmaları, orduları və minlərlə təyyarədən ibarət aviasiyalarını hərəkatə gətirməkdən də çəkinməzlər.

Bax İran məsələsində də belə oldu, yəni ingilislər hərbi gəmilərini yenə də hərəkatə gətirdilər. Tarix yenə təkrar olunurdu.

1921-ci ildə ingilislər Kostarika neftini ələ keçirmək üçün Amerika ilə mücadilə apardığı zaman donanmalarını səfərbər etdiyindən Amerika boyun əyməyə məcbur olmuşdur.

İndi də belə olur, yəni «Wild Goose», «Flamengo», «Gambia», «Mauritius» və «Euryalus» adlı gəmilər bazalarından çıxaraq Abadana tərəf hərəkat etdikləri vaxt İngiltərənin xarici işlər naziri Herbert Morrison parlamentin aşağı palatasında İranda baş verən hadisələrə dair etdiyi çıxışında aşağıdakıları demişdir: «İranda baş verənlərə seyrici qala bilmərik. Bu səbəblə Abadana getmək əmrini almış ingilis donanmasına mənsub gəmilərdən ayrı olaraq lazım gələrsə yenilərini də göndərəcəyik.

İngiltərə hökuməti Abadandakı ingilis mənfəətlərini qorumaq üçün İran hökumətinin əlindən gələn tədbirləri görəcəyinə inanır. İrandakı ingilis təbəələrinin məruz qalacağı təzyiqlərə görə İran hökuməti məsuliyyət daşıyacaqdır».

İngiltərə hərəkatə keçmişdi. Qarşıya aşağıdakı suallar çıxır: İngiltərə xarici işlər naziri Herbert Morrison nə demək istəyirdi? O göndərilən gəmilərə yenilərini də əlavə edəcəyiz deyərkən kimi hədələyirdi? İranımı? İran bu ağır hədəyə dəyərmi? O kiçik və zəif bir dövlətdi. O halda bu sözlər kimə, hansı dövlətə aiddir?

Əsas həqiqət İngiltərənin hədələdiyi dövlət Rusiya ilə Amerika və onun arxasındakı «Standard Oyl» neft tresti idi. Heç vaxt İngiltərə İran neftinin əlindən çıxmasına razı ola bilməzdi.

İngilis neft mənbələrini tədqiq edənlər İngiltərənin qüdrətinin bu xam maddəyə, yəni neftə minnətdar olduğunu müşahidə edirlər. İngiltərə neft sayəsində dünyanın istədiyi hər hansı bir yerində arzuladığını açıq və ya gizli əldə etməkdə, arzu etdiyi tədbirləri görməkdə özünü, yəni İngiltərəni haqlı olduğunu da görürdü.

İngiltərə hökuməti xarici işlər nazirinin ağızı ilə elə bir dillə danışdı ki, bu müraciət formasında və tədbirlərin açıqlanmasında adətən bir meydan oxuma, bir müharibə ədası vardı.

Qarşıya bir sual çıxır: İngiltərə həqiqətən İran nefti üzündən bir müharibəyə girə bilərdimi? Buna tərəddüdsüz olaraq verilən cavab sadəcə olaraq xeyrdən ibarətdir. Çünki İngiltərə üçün vacib olduğuna inandığımız Üçüncü Dünya müharibəsinin hələ vaxtı gəlib çatmamışdı.

İngiltərə qorxulu bir qüdrət halına gələn Amerikanın istədiyi dərəcədə yorğun düşmədiyini bilirdi. Halbuki, Amerika Koreyada yorulurdu, ancaq Koreyanın Amerikanı yorması o qədər də inandırıcı deyildi.

Amerikanın gücdən düşməsi üçün yeni-yeni münaqişə cəbhələrinə ehtiyac vardı.

Ayrıca olaraq İngiltərə dənizlərdəki üstünlüyündən istifadə edərək Amerikanı millətlərin gözündən salmanın vaxtını gözləyirdi. Bu İngiltərəni İranda müharibəyə girməkdən çəkindirən səbəblərdən birincisi idi. İkinci səbəb isə Rusiya-İran və İngiltərə arasında 1907-ci ildə bağlanan anlaşma idi.

İngiltərə bu xüsusu nəzərə almaya bilməzdi. Çünki Rusiya dərhal bu müqavilənin maddələrinə dayanaraq İranın yarısını işğal etməsi imkanını əldən buraxmazdı. O təqdirdə də İngiltərə-Rusiya müharibəsi qaçılmaz bir zərurət ola bilirdi və belə bir müharibə isə İran neftinin əldən çıxması demək olardı.

İngiltərə yaxşı bilirdi ki, onun İrana hər hansı bir müdaxiləsi Rusiyanın da hərəkətə keçərək İranın bir hissəsini işğal edəcəyi ilə nəticələnəcəkdi. Bu səbəbdən də İngiltərə bir hədələmə yolunu tutmağa məcbur oldu.

İngiltərə İranda ona məxsus nefti qorumaq üçün Abadana hərbi gəmilər göndərirkən «Standard Oyl» şirkəti də müəyyən tədbirlər görməyə çalışır. Yəni o dövrdə dünyanın ən məşhur iqtisadçılarından biri olan Maks Thornbourqhun dili ilə ingilislərin İran nefti uğrunda apardığı mübarizədə tətbiq etdiyi üsulu ağılsızlıq adlandırırdı. Başqası belə bir fikri söyləsə idi, o qədər də əhəmiyyət verilməzdi.

Ancaq bu sözləri söyləyən şəxs «Standard Oyl of Kaliforniya»nın iqtisadi məsələlər üzrə mütəxəssislərindən biri idi.

Onun bəyanatı açıqca «Standard Oyl»un Rusiya ilə birlikdə olduğuna işarə idi. Qarşıya belə bir sual çıxır: «Standard Oyl» İran nefti məsələsində «Royyal Datç-Şell Qrup» şirkəti ilə qarşı-qarşyamı gəlirdi? Bəli. Amerika irəlində də göründüyü kimi İran neftini ələ almağa qərarlı idi və bu yolda bütün imkanlarından istifadə etməyə çalışırdı. «Standard Oyl» məsələlərə açıqca müdaxilə edə bilməsə də, baş verən hər bir xırda hadisədən də xeyrinə istifadə etməyə çalışırdı. Onun müdaxilə edə bilməməsinə səbəb həm müharibə dövründə, həm də 1948-ci ildə ingilislərlə amerikalılar arasında on illiyə bağladlıqları müqavilə idi. Bunun müddətinin bitməsinə hələ iki il qalırdı. Bu səbəbdən də Thornbourqhun sözləri o qədər də təsirli deyildi.

İrandakı neft ixtilafı bütün Orta Şərqi hədələyirdi. İran hökuməti çıxılmaz vəziyyətə düşsə də müəyyən tədbirlər görməyə çalışırdı. Kommunistlərin təşkil etdikləri nümayişləri dayandırmağa çalışsa da istədiyinə nail olmurdu. Belə bir vəziyyət qarşısında qalan Hüseyin Ala 1951-ci il aprelin 14-də ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan etdi.

Abadandakı neftayırma zavodlarında çalışan 12000 fəhlədən 9000-i qeyri-qanuni tətillərə qoşuldu. Bu da neft istehsalının dayanmasına səbəb oldu. Abadan neftayırma zavodlarında hər gün 18 milyon qallon (1 qallon-4,5 litr) neft istehsalı tətillər üzündən 10 milyon qallona düşmüşdü. Bu rəqəm hər keçən gün azalırdı. Abadanda tətillər getdikcə artır və küçə nümayişləri fasiləsiz davam edirdi. Hətta ara-sıra nümayişçilərlə polis arasında qarşıdurma da baş verirdi.

1917-ci ildən bəri ilk dəfə meydana gələn bu ciddi vəziyyət İran hökumətini yeni-yeni tədbirlər görməyə sövq etdi. Baş nazir Abadandakı vəziyyətə nəzarət etmək üçün oraya qoşun göndərdi. Ancaq qoşunun Abadana gəlməsi də vəziyyətə təsir etmədi.

İran nefti məsələsi beynəlmiləl siyasətdə təhlükəli vəziyyət yaratmışdı. Xüsusilə də bu təhlükə Orta Şərqi ölkələrində özünü daha çox göstərirdi. 1951-ci il aprelin 14-15-də Abadanın küçələrində nümayişçilərlə polis arasında baş vermiş qarşıdurmada iki nəfər də ölmüşdür. Neftayırma müəssisələrində çalışan 30 nəfər amerikalı mütəxəssis də Tehrandakı səfirliklərindən aldıkları təlimata uyğun olaraq təcili Abadanı tərk edərək Bəsrəyə getmişdilər.

İranda Razmaramın öldürüldüyü günlərdə ortada bir şəxsin adı daha çox dolaşırdı. Bu şəxsin adı Jeacok idi. İngilislər bu şəxsin bir tudəçi lider olduğunu irəli sürdükləri halda, Fə dai İslam Cəmiyyəti isə onun bir ingilis cəsusunu olduğunu söyləyirdilər. Onlar bu şəxsi İranın indiki vəziyyətə düşməsinin səbəbkarı hesab edirdilər.

Fə dai İslam Cəmiyyəti «ingilislər bu tətilləri xüsusi olaraq təşkil edirdilər ki, İranı istila etmək üçün bəhanələri olsun» fikrini irəli sürürdülər: Buna inanmaq mümkündürmü?

Bu suala ikibaşlı cavab verilə bilər: Mümkün də ola bilər, olmaya da bilər. Ancaq, biz ingilislərin belə bir həssas dövrdə bu işi görə biləcəklərinə, yəni İrandakı tətilləri şəxsən onların çıxara biləcəklərinə və bu tətillərdən faydalanacaqlarına o qədər də əmin deyilik.

İngilislər «Standard Oyl»un təmsilçisi iqtisadçı Thornbourqun söylədiyi sözlərə o qədər də əhəmiyyət vermədilər. İngilislər özlərini çox sakit aparsalar da başqa yerdə «Standard Oyl» şirkətinə bir zərbə vurdular və dünyanın məşhur generallarından birisini, bir respublikaçını siyasətdən kənarlaşdırmağa nail oldular.

İran hökuməti Abadana silahlı qüvvələr göndərdiyi gün Türkiyədə xarici işlər naziri professor Fuad Köprülünün rəhbərliyi altında Türkiyənin London, Paris və Romadakı böyük elçiləri Ankarada çox vacib bir toplantı keçirirdilər.

Türkiyə İngiltərə-İran neft ixtilafından meydana gələn bu vəziyyətdə toplantı keçirməyi vacib saymışdır. Türkiyə Orta Şərqiə həmsərhəd olduğu bir məmləkətdə Rusiyanın törətdiyi hadisələrə biganə qala bilməzdi. Bu səbəblə də vəziyyəti ən ciddi şəkildə izləmək və siyasətini ona görə qurmaq məcburiyyətində idi. Türkiyə İran hadisələri ətrafında dünyanın siyasi mərkəzlərində qurulan planları anlamaq, bilmək istəyirdi. Türkiyə İrandakı vəziyyətin çox ağır olduğunu dərk edirdi.

Ankaradakı bu toplantının keçirilməsindən bir gün sonra İranın baş naziri Hüseyin Ala İngiltərənin xarici işlər naziri Herbert Morrisonun parlamentin aşağı palatasında verdiyi bəyanata cavab olaraq: «İngilislər hərbi müdaxilə edərlərsə, öz mənfəətləri baxımından bu hərəkət ağır bir zərbə olar. Eyni zamanda ingilis hökumətinə etimadım vardır. Çünki İngiltərənin beynəlxalq sülhü təhlükə altına ala biləcək hər cür tədbiri bitərəfləşdirə biləcəyinə inanıram» fikrini söyləmişdir. Baş nazir bu bəyanatı tam zamanında vermişdi. O, İngiltərənin zor tətbiq etməyəcəyini bilirdi.

Baş nazirin bu sözləri də, Amerikanın neft ixtilafının həlli üçün atdığı addım da İranda vəziyyəti dəyişdirmir və gərginlik bütün hiddəti ilə davam edirdi. Bu bəyanatın tək müsbət tərəfi ingilislərin həqiqətən də zor tətbiq etməmələri olmuşdur.

İranda ki vəziyyət yüksək nöqtəsinə çatdığı zaman Deterdinq və ya Entelijans Servis İranda ki ixtilaf üzündən Amerikadan yüksələn tənqidi səslərə cavab verir və Uzaq Şərqdə bir başqa mühüm hadisənin baş verməsinə səbəb olurdu. Bu hadisə sonralar Amerikanı yerindən oynadaraq prezident Trumeni çox çətin bir vəziyyətə salacaqdır.

Koreyada Birləşmiş Millətlər Təşkilatında iki bloka ayrılmış qüvvələr, yəni kommunistlərlə azad Qərb dövlətləri cəbhəsi qarşı-qarşıya gəlmişdi. Koreyada qorxulu bir müharibə davam edirdi. BMT-nin ordusu adı altında kommunistlərlə müharibə edən qoşunların komandanı isə İkinci Dünya müharibəsi iştirakçısı və Amerika ordusunun ən yüksək rütbəsi olan beşulduzlu generalı olan general Mak Arturdu. Uzaqgörən bir hərbiçi olan bu general Koreyada ki müharibənin tezliklə başa çatmasını istəyirdi. O, Şimali Koreya qoşunlarını təmin edən bazaların əsas hissələrinin kommunist Çinin ərazisində və Xan çayı vadisində olduğunu aydın bilirdi. Onun fikrinə görə əgər bu təmin edici bazalar bombardıman edilərsə Koreyada ki müharibənin dayandırılması tezləşərdi.

General Mak Artur bu planını hər dəfə Vaşinqtona bildirsə də müsbət cavab ala bilmirdi. General bu planın yerinə yetirilməsini təkidlə tələb etdiyi vaxtlarda Amerikada, Demokrat Partiyası hakimiyyətdə olmaqla bərabər bu partiya «Standard Oyl» şirkətinə düşmən mövqedə idi. Onların düşmənçiliyinin əlli illik bir tarixi vardır.

1951-ci il aprelin 11-də Amerikada bütün dünyanı heyrətləndirən bir hadisə baş verdi. Şəxsən Trumenin imzaladığı və dərhal tətbiq etdiyi qərarla general Mak Artur vəzifəsindən azad edilir. Trumenin bu qərarı dünyanın böyük siyasi mərkəzlərində, xüsusilə BMT-də maraqla qarşılır. Onun bu qərarı siyasi mərkəzlər üçün gözlənilməz olur. Bu qərardan sadəcə olaraq bir nəfər təəccüblənməmişdi. Bu şəxs Deterdinq idi. Çünki Mak Arturun etmək istədiyi hərəkətin ağırlığını bilirdi və ingilis diplomatiyasının müxtəlif vasitələri ilə bunun gələcəkdə yeni dünya müharibəsinə səbəb ola biləcəyini prezident Trumənə çatdırmışdır. Bəlkə də generalın bu hərəkətinin arxasındakı həqiqi səbəbin «Standard Oyl» olduğunu da söyləmişdir.

Amerika da daxil olmaqla başqa ölkələrdə də generalın «Standard Oyl»un toruna düşdüyü də açıqca yazılmışdır. Beş ulduzlu generalın Respublikaçılar Partiyasına rəğbəti olduğu da hamıya məlum idi. Generalın azad edildiyi vaxtlarda Uzaq Şərqdə ki Koreya müharibəsi ilə əlaqədar tədqiqatlar aparan respublikaçı senatorlardan birinin mətbuata verdiyi bəyanat çox maraqlıdır. Bu senator bəyanatında generalın azad edilmə əmrini alarkən «Uzaq Şərqdə çox mühüm işlərim vardı. Ancaq, Vaşinqtona dönmək məcburiyyətində idim. Üçüncü Dünya müharibəsi bu zaman Vaşinqtonda baş verdi. Orada Trumenlə müharibə etməyə gedirəm» sözlərini demişdir. Bu senatoru Trumənə qarşı belə mövqe tutmasının səbəbi beş ulduzlu generalın vəzifəsindən azad edilməsidiymi? Xeyr. Bu müharibə qərarının arxasında başqa səbəblər yatırdı və bu işin içində «Standard Oyl» şirkətini görməmək mümkün deyildir.

Amerika da daxil olmaqla dünyanın çox yerində sevilən generalın vəzifəsindən azad edilməsi vətəni Amerikada çox kəskin reaksiyalara səbəb oldu. Trumen də verdiyi qərarı geri götürə bilməzdi. Uzaq Şərqdə respublikaçı senatorun verdiyi bəyanatdan dərhal sonra Trumen əleyhinə nümayişlər başladı. Bunların ən mühümü Amerikanın avtomobil sənayesinin mərkəzi sayılan Detroiddə keçirildi. Neft ilə çox sıx əlaqələri olan avtomobil sənayesində belə bir nümayiş keçirilməsi isə ayrıca üzərində durulacaq qədər mühüm mənalardaşıyırdı. Trumenin əleyhinə hərəkət o qədər genişlənməmişdir ki, Amerikada bir-birinə rast gələn hər kəsin verdiyi sual «Amerikanı Trumenmi yoxsa, Atleemi idarə edir? məzmununda idi.

İran hadisələrinin ən kritik bir zamanında Trumen Mak Artur ixtilafının iç-üzü bacarıldığı qədər gizli

saxlanılmağa çalışılırdı.

Beşulduzlu general Mak Artur məsələsi dünyanı hədələyən hadisələrdən sadəcə bir dənəsi idi. Siyasi üfüqlər qara buludlarla örtülməyə başlamışdı. Uzaq Şərqdə Koreya, Hindi-Çində Xo Şi Min, yəni Vietkonq, Orta Şərqdə isə İran dünya sülhünü hədələyən sahələr idi. Bütün bu ərazilər isə siyasətçiləri daima məşğul edən neft sahələrinin ya çox yaxınlığında, ya da içindədirlər. Vyetnam «Royyal Datç-Şell Qrup»a məxsus neft sahələrinin lap yaxınlığında, İran isə hər kəsə məlumdur.

TÜRKİYƏ İRAN MƏSƏLƏSİNƏ MÜDAXİLƏ EDİR

İrandakı hadisələr Türkiyədə diqqətlə izlənirdi. Hadisələrin gərgin bir anında Türkiyəyə gözlənilmədən bir qonaq gəldi. Bu şəxs İkinci Dünya müharibəsi zamanı Çörçill hökumətinin hərbi naziri olmuş Samuel Hoare Belisha idi. O, həm də müharibədən sonra Baldivinin baş nazir olduğu illərdə S.İ.S. deyilən «Special Intelligence Sestion» kəşfiyyat idarəsinin əsrarəngiz şefi Qeorq Cockerillin də ən yaxın dostu idi.

Samuel Hoare Belisha bütün Ərəbistan yarımadasını, Yunanıstanı gəzdikdən sonra Türkiyəyə gəlmişdir. Onun mətbuata verdiyi bəyanata görə Türkiyəyə gəlişinin heç bir rəsmi mənası yoxdur. Sadəcə olaraq qeyri-rəsmi görüşlər keçirəcəkdir. Ancaq o Türkiyənin dövlət və hökumət üzvləri ilə görüşlər keçirərək onlarla tanış olmuşdur. Onun bu görüşləri haqqında heç bir açıqlama verilmədi. Ancaq bu müzakirələrin mahiyyəti də gözdən qaçmadı. İranda böhranlı vəziyyətin yaranması və ingilis neftinin taleyi həll olunduğu bir vaxtda Türkiyəyə bir ingilis sabiq naziri hər halda istirahətə gəlməmişdi. Onun Ankaradakı görüşlərinin məzmunu barədə hələ də əldə elə bir məlumatlar yoxdur. Ancaq qətiyyətlə demək olar ki, bu görüşmələr İran hadisəsi ilə əlaqəli idi və bəzi tədbirlər görmək üçün İngiltərə ilə Türkiyə arasında razılaşmalar da olmuşdur.

Ankarada bu müzakirələr aparılarkən İranda da Rusiyanın agentləri ilə birlikdə İran Xalq Partiyası (Tudə) və Fədai İslam Cəmiyyəti geniş fəaliyyətə başladılar. Onlar nümayişlər və ixtişaşlar törətməkdən də çəkinmirdilər. 1951-ci il aprelin 21-də Fədai İslam Cəmiyyəti Tehranda Nah camesi önündə geniş bir nümayiş təşkil etmişdi. On minlərlə insanın iştirak etdiyi bu mitinqdə Fədai İslam Cəmiyyətinin liderlərindən Seyid Məhəmməd Nəqayi sərt çıxış edərək baş nazir Hüseyn Alanı hədələmişdir: «Hüseyn Ala, Hüseyn Ala... Din və imandan ayrılma, yoxsa sən də aqibətin o birilərinki kimi olar».

Bu hədələr qarşısında hökumət heç bir tədbir görməyərək susurdu.

Neft artıq İranda beynəlxalq bir ixtilaf mövzusu olmuşdur. İranda baş nazir hədələndiyi bir vaxtda Türkiyədə geniş siyasi fəaliyyətlər cərəyan etməkdə idi. Ankara sanki İran neft böhranının qəlbi halına gəlmişdi. Türkiyədəki İngiltərə, Amerika, Fransa, İran və Pakistan səfirləri növbə ilə Türkiyənin xarici işlər naziri Fuad Köprülünü ziyarət edirdilər. Bu görüşlər İrandakı böhranla əlaqədar idi. Vəziyyət o qədər gərgin və ciddi idi ki, tərəflərdən hər hansı birisinin atacağı yanlış addım bəlkə də Üçüncü Dünya müharibəsinin baş verməsinə səbəb ola bilərdi. Elə bu baxımdan da Türkiyə siyasi hadisələri böyük bir diqqət və həssaslıqla izləməyə məcbur idi.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ölkələrin səfirləri 1951-ci il aprelin 21-də Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyində İran məsələsini müzakirə etmək üçün dəvət olundular.

Rusiya tərəfdən İrana hər an hərbi müdaxilə ola bilərdi. Onlar sərhədə böyük hərbi qüvvə cəmləşdirmişdilər. Türkiyə, İngiltərə, Fransa, Amerika və başqa dövlətlər Rusiyanın İrana hərbi müdaxilə etməsindən qorxurdular. İngiltərənin hərbi naziri Emmanuel Shinvelin gözlənilən müharibə təhlükəsindən bəhs edərək: «Koreya müharibəsində baş verənləri İrandakı qarışıqlıqlar daha da sürətləndirməkdədir. Əgər İrandakı vəziyyət düzəlməzsə, müharibə Orta Şərqə də sirayət edəcəkdir» demişdir.

İngiltərə, dolayısı ilə də Deterdinq həqiqətən də çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdür. İran hadisələri onlar üçün həqiqətən də ciddi bir mahiyyət daşıyırdı. İngiltərənin hərbi nazirinin bu bəyanatından üç gün sonra İstanbulda olan Samuel Hoare Belisha jurnalistlərlə görüşəndə «əski sazişlər ən yaxşı sazişlərdir» demişdir. Onun bu bəyanatı İranda da, İranın işlərinə burnunu soxan «Standard Oyl» şirkətinə də bir xəbərdarlıq idi. Bu bəyanat istər İrana, istər Amerikaya daha doğrusu «Standard Oyl»a sazişlərə sadıq qalmalarını tövsiyyə edirdi.

İRANIN FƏLAKƏTLİ DÖVRÜ. MÜSƏDDİQ HÖKUMƏTİ

İranda hadisələr getdikcə dərinləşirdi. Artıq hər kəs neftin milliləşdirilməsindən bəhs edirdi. Rusların nefti ələ keçirmək üçün ilk mərhələ olaraq irəli sürdükləri «milliləşdirmə» təbliğatı baş tutmuş və bu fikir xalq tərəfindən mənimsənilmişdir. İranın hər tərəfində keçirilən və təşkilatçıları Fədai İslam Cəmiyyəti ilə Tudə Partiyası olan nümayişlərin əsas şüarı bu olmuşdur. Ruslar İranda nefti milliləşdirdikdən sonra necə olursa da ələ keçirə biləcəklərinə inanırdılar. Bu baxımdan 1951-ci ilin aprel ayı İran üçün fəlakətli günlərin başlanğıcı olmuşdur.

Baş nazir olduğundan bəri Hüseyin Ala daima rus səfirinin təzyiqinə məruz qalırdı. Rusiyanın səfiri neftin milliləşdirilməsi fikrini müdafiə edir və baş nazirin bunu reallaşdırmasını istəyirdi. Neftin milliləşdirilməsi Rusiyanın mənfəətləri baxımından qəbul ediləndir deyən rus səfiri çıxışına «Rusiya Orta Şərqdə həmsərhəd bir ölkədə imperialist siyasət yürüdən qərblilərin olmasından razı deyildir» sözlərini də əlavə etmişdir.

İranın baş naziri Hüseyin Ala rus elçisinin, Tudə Partiyasının və Fədai İslam Cəmiyyətinin xəbərdarlıq və hədələrinə baxmayaraq nefti milliləşdirməyə tələsmirdi. O da qətlə yetirilən əski baş nazir Razmara kimi düşünür və bütün bu təzyiq və təhdidlərə sinə gərirdi.

Ruslar neftin milliləşdirilməsi üçün nə tələb olunurdusa onu da yerinə yetirməyə çalışırdılar. Onlar Milli Məclisə də nüfuz edərək özlərinə tərəfdar tapmışdılar. Hüseyin Alanı Milli Məclisin üzvləri də milliləşdirmə məsələsində sıxışdırırdılar. Artıq təzyiqlərə davam gətirə bilməyən baş nazir Hüseyin Ala istefa ərizəsini şaha təqdim etdi. Onun istefasından sonra ölkədə hökumət böhranı yarandı və heç kəs baş nazir olmaq istəmirdi.

Şahın baş nazir postuna göstərdiyi namizədlər Tudə Partiyası və Fədai İslam Cəmiyyətinin terrorundan qorxduqları üçün hökumət qurmağı qəbul edə bilmirdilər. Bir müddət sonra bu iki təşkilat Müsəddiq adlı şəxsin baş nazir olmasına razılıq verdilər. Şah da Müsəddiqin hökuməti qurmasına razı deyildi. Elə bu səbəbdən də müraciətləri rədd edirdi. Ancaq, təzyiqlərə dözə bilməyən şah Müsəddiqin baş nazir olması təkliflərinə razı oldu. Beləliklə Müsəddiq İranın baş naziri oldu və hökumətə rəhbərlik etməyə başladı.

Müsəddiq baş nazirliyinin şah tərəfindən təsdiq olunmasını gözləmədən dərhal öz qərarlarını verməyə başladı. Şah Müsəddiqə necə nifrət edirdisə, Müsəddiq də şaha o qədər nifrət edirdi. Müsəddiq baş nazir olduğu zaman neft ixtilafı xüsusunda «Anglo Persian» şirkəti tərəfindən İran hökumətinə verilən təkliflər paketi artıq onun masasının üstündə idi. Ancaq onun fikri qəti idi. Yəni ingilisləri İrandan qovacaq və nefti milliləşdirəcəkdir.

İrandakı hökumət böhranına yol açan Hüseyin Alanın istefasının ertəsi günü «Anglo Persian» şirkəti tərəfindən İrana verilən təkliflərə dair İngiltərənin xarici işlər naziri Herbert Morrison «İstefa edən İran baş naziri Hüseyin Ala kabinetinə neft ixtilafının həlli üçün yeni təkliflər irəli sürülmüşdür. «Anglo Persian» neft şirkətinin əldə etdiyi gəlir yarı-yarıya bölünəcək və şirkət işçilərinin əksəriyyətini iranlı fəhlələr təşkil edəcəkdir. Ancaq Hüseyin Ala hökuməti bu təkliflərə cavab vermədən istefaya getməyə məcbur olmuşdur. İngiltərə neft sahələrinin milliləşdirilməsi təklifinin İran ilə «Anglo Persian» şirkətinə aid olan bir məsələ olduğuna dair İranın irəli sürdüyü iddianı

qəbul etməyəcəkdir» bəyanatını vermişdir. Nazir bu bəyanatı verməkdə haqlı idi. İrandakı neft ixtilafı həqiqətən «Anglo Persian» ilə İran arasında həll ediləcək bir məsələ deyildi. Bəyanatın verilməsinin əsas səbəbi Müsəddiqin şahın hökuməti təsdiq etməsini gözləmədən Gülistan sarayında yerləşən baş nazirlikdən neftin milliləşdirilməsini elan edən ilk hökumət qərarı idi.

Ruslar hədəflərinə çatmışdılar, yəni neft İranda milliləşdirilmişdi. İngilis mətbuatı Müsəddiqin bu qərarının İngiltərə tərəfindən tanınmayacağını yazırdı.

Müsəddiq baş nazir kürsüsünə oturur-oturmaz Rusiyanın İrandakı səfiri İvan Sadxikov dərhal onun hüzuruna gəlmiş və 80 dəqiqə söhbət etmişdi. Yerli və xarici jurnalistlərin verdikləri suallara sadəcə gülümsəməklə cavab vermişdi. Ancaq İvan Sadxikovun Müsəddiq ilə görüşünün məzmunu ertəsi gün məlum olmuşdu.

İranda Tudə Partiyasının xalqı üsyana çağıran «Mərdom» və «Zəfər» adlı mətbuat orqanları bağladılmış və məsul işçiləri həbs edilmişlər.

Rus səfirinin Müsəddiq ilə görüşünün məzmunu bu qəzetlərin təkrar nəşrə başlamalarından bəlli olmuşdur. Rus səfiri bu iki qəzetin nəşrə başlamalarını və həbs olunanların azad edilməsini tələb etdikdən sonra Müsəddiq onun bu təkliflərini dərhal yerinə yetirmişdir.

Artıq İranda yeni bir dövr, yəni rus dövrü başlayırdı. Müsəddiqin iqtidara keçməsi ilə hər şeyin həll ediləcəyinə inananların ümidləri boşa çıxdı. Çünki nə nümayişlər dayanmış, nə də ölkədə normal idarəetmə qurula bilmişdi. İran tam mənası ilə bir inqilab ölkəsi mənzərəsinə bürünmüşdü.

İran bu səfər kommunistlərin əlində oyuncaq olmuşdur. Beynəlxalq kommunist bayramı olan 1 May İranın hər tərəfində çox təntənəli şəkildə keçirilməyə başlamışdı.

Tudəçilər ilə fədailər anarxist hərəkatları ilə keçirdikləri 1 May bayramında xalqı narahat etdikləri üçün polis işə qarışmalı olmuşdur. Nəticədə qarşıdurma yaranmış və hər iki tərəf zərər görmüşdür.

Zavalı İran neft üzündən bir gün rahat nəfəs almamış və ölkə hər an partlamağa hazır bir barıt çəlləyi halına gəlmişdir.

Kommunistlər indi də yeni bir metod tətbiq etməyə başlamışdılar. Bu da sabotaj idi. Sabotaj hərəkatları İranı bürümüşdü. Bu sabotaj hərəkatı Abadanda özünü daha çox göstərirdi. Onlar Abadanda yanğın törətsələr də istədiklərinə nail ola bilməmişdilər.

Çünki ingilislər istər neftayırma zavodlarını, istərsə də neft quyularını çox ciddi qoruyurdular. İran ordusuna məxsus əsgərlər də Abadanın mühafizəsində yaxından iştirak edirdilər.

Kommunistlər yalnız Abadandan təqribən 150 km şimalda olan Net Sufit neft məntəqəsində yanğın törədə bildilər.

Müsəddiq isə kommunistlərin bu hərəkatlarından öz lehinə istifadə edərək ingilisləri günahlandırdı.

O, neftin milliləşdirilməsi qərarını qəbul etsə də, şah hələ təsdiq etməmişdir. Müsəddiq sabotajlar vasitəsilə şahı təzyiq etmək və neftin milliləşdirilməsi qərarını təsdiqlətmək istəyirdi. Şah da qanunu belə bir şəraitdə imzalamaq istəmir və sanki gələcəkdə başına gələnləri hiss edirdi.

Artıq təzyiqlərə dözə bilməyən şah 1951-ci il mayın 2-də neftin milliləşdirilməsinə dair Müsəddiqin qəbul etdiyi qərarı təsdiqlədi.

İran şahı Rza şah Pəhləvinin neft qanununu imzalayarkən ingilis və amerikan səfirləri Müsəddiqi ziyarət edərək neftin milliləşdirilməsinə qarşı etğirazlarını bildirdilər. Dövlətlər siyasi danışıqlarda neft trestlərini himayə etdiklərini bir daha ortaya qoymuşdular.

Amerika İrandakı hadisələrə qarşı İngiltərə ilə müştərək hərəkat etmişdi. Lakin o bu işin arxasında daima öz mənfəətlərini gözləmiş və gələcəyin xatirinə sərmayələr qoymuşdur. «Standard Oyl» «Royyal Datç-Şell Qrup»un malı olan İran neftindən hissə almağa qərarlı idi. Bu səbəblə də pərdə

arxasında ruslarla gizli oyunlar oynayır və İngiltərəni dizə çökdürməyə çalışırdı. O İran hadisələrinin arxasında İngiltərəni Orta Şərqdən uzaqlaşdırmaq istəyən bir səyasəti planlaşdırırdı. Lakin «Standard Oyl» «Rooyal Datç-Şell Qrup» ilə 1943-cü ildə imzaladığı onillik bir sülh müqaviləsi vardı və bu anlaşma «Standard Oyl»un rəsmən ortaya çıxmasına mane olmaqda idi. Bu anlaşmanın olması «Standard Oyl» u İngiltərə ilə açıq bir mücadilədən çəkindirirdi. Amerikalılar Qərb blokunun qarşısında dayanan kommunist blokuna o qədər də inanmır və İngiltərəni tədricən Orta Şərqdən uzaqlaşdırmanın imkanlarını axtarırdılar.

Neft hər iki neft trestini İranda zahirən də olsa bir-birinə yaxınlaşdırmış və müştərək qərarların qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Amerika prezidenti Trumenin şəxsi bir siyasət yürüdərək ingilislərlə müştərək hərəkət etməsi Amerikada respublikaçılarla demokratları təkrar qarşı-qarşıya gətirmişdi.

Daima Respublikaçılar Partiyasını dəstəkləyən «Standard Oyl» iqtidarda olan demokratlara müharibə elan etmişdi. Bu iş üçün onun əlində mükəmməl bir vasitə vardı. Bu vasitə Koreyadan uzaqlaşdırılan və rütbələri alınan beş ulduzlu general Mak Artur idi.

İranda neftin milliləşdirilməsindən beş gün sonra, yəni 1951-ci il mayın 7-də beşulduzlu general Mak Artur demokratlara qarşı hücumu keçdi. O, hədəf olaraq ABŞ-ın milli müdafiə naziri general Marşallı seçmişdi. Mak Artur onu acizlikdə ittiham edirdi.

General Mak Arturun general Marşallı ittiham etdiyi gün Trumen də ABŞ-ın mülkü müdafiə komissiyasının hüsuranda Amerika siyasətinin ana xəttlərini elan edir və bu siyasətin istinadgahlarını ortaya qoyurdu: «Mən sovet təhlükəsi qarşısında məmləkətimi müttəfiqlərdən məhrum edəcək bir hərəkətə yol verə bilmərəm». Trumenin bəyanatı aydın idi. O, amerikan siyasətini təsbit edərək eyhamla «Standard Oyl»un onun siyasətinə müdaxiləsini də qəbul etmədiyini anlatmaq istəyirdi.

Trumenin bu bəyanatı verdiyi günlərdə isə Orta Şərq və Balkan yarımadasında hadisələr gərgin bir vəziyyətdə idi. Ruslar Trumenin bəyanatını verdiyi və müttəfiqləri ilə münasibətlərini korlamaq niyyətində olmadıqlarını söylədikləri gün Bolqarıstanı da bu işlərə qoşmuşdular. Hələ Bolqarıstanda səfərbəylik də həyata keçirilmişdir. Rusların İkinci Dünya müharibəsinin qəhrəmanlarından marşal Konev isə Çexoslovakiyaya getmişdir. Rumıniyanın neft sahələrində müəyyən tədbirlər görülmüşdür. Bunlardan başqa rus orduları Balkan yarımadasında və İranla olan sərhədində geniş manevrlər etmişdir.

Hadisələrin inkişafının belə bir vəziyyətində Türkiyə sülhün qorunması yolunda hər cür tədbirlərə əl atırdı. Ankarada Türkiyənin xarici işlər naziri, professor Fuad Köprülü təcili olaraq Türkiyənin Roma, London və Vaşinqtondakı səfirlərini vətənə dəvət etmiş və dünyada baş verən hadisələri bir daha gözdən keçirmişdilər. Bundan başqa 1951-ci il mayın 10-da Türkiyə hökuməti prezidentin rəhbərliyi altında toplanmış və vəziyyət müzakirə edilmişdir. Mətbuatə verilən məlumat aşağıdakı məzmununda olmuşdur: «1951-ci il mayın 10-da prezidentin rəhbərliyi altında keçirilən toplantıda 1951-ci il aprelin 28-dən bəri dünyada baş vermiş hadisələr nəzərdən keçirilmişdir».

Türkiyə İran nefti ətrafında yaranmış siyasi şərait qarşısında vəziyyətini açıqlayarkən, ruslar İranda hərəkətə keçmişdilər. Bu səfər rusların hədəfi amerikalılardı. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin bəyanatı mətbuatda çap olunduğu gün İranda amerikalılar əleyhinə geniş nümayişlər başlanmışdı. Xalq Tudə Partiyasının və Fədai İslam Cəmiyyətinin təhrikləri ilə Amerika səfirliyinin üzərinə hücumu keçsələr də polis onları güclə dayandıra bilmişdi.

Hadisələrin belə cərəyan etdiyini görəndə Amerika səfiri O'Qrady Müsəddiqdən amerikalıların əleyhinə keçirilən nümayişlər haqqında izahat tələb etmişdir.

Tehranda amerikalılar əleyhinə keçirilən nümayişlər rusların Trumenə cavabları idi. Ümumiyyətlə

rusların gördüyü tədbirlər dünyada bərqərar olmuş sülhə qarşı təhlükə yaradırdı. Azad dünya ölkələri rusların siyasətlərinə qarşı əks tədbirlər görmək məcburiyyətində qalmışdılar. Bu tədbirlər çərçivəsində Türkiyənin strateji vəziyyəti də nəzərə alınmışdır.

1951-ci il mayın 12-də azad dünya ölkələrinin nümayəndələri Strasburqda bir toplantı keçirərək Orta Şərqdə yaranmış gərgin bir dövrdə Türkiyənin Qərbin təhlükəsizlik sisteminə daxil edilməsini israrla tələb etdilər.

Amerika isə İran nefti ixtilafında dövlət olaraq ortaq bir yol tutur və İran - İngiltərə arasındakı böhranın sülh yolu ilə həll edilməsini istəyirdi. İngilislər əsasən bu sülh yolunu sınaqdan çıxartsalar da heç bir nəticə əldə edə bilməmişdilər. İranın baş naziri Hüseyn Ala istefa etdikdən bir gün əvvəl «Anglo Persian» (Anglo İranian) şirkətinin neft istehsalından əldə ediləcək gəliri İran dövləti ilə yarı bölmək barədə İrana etdiyi təklifi yeni baş nazir Müsəddiq rədd etmiş və neftin milliləşdirilməsi fikrini ortaya atmışdır. Məsələ artıq bir İran-İngiltərə məsələsi olmaqdan çıxmışdır. Məsələnin əsas məğzi Rusiya ilə «Standard Oly»un birlikdə İngiltərəyə qarşı çıxmaları idi. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, hökumət olaraq Amerika İngiltərə ilə bərabər idi.

Amerika İran-İngiltərə ixtilafının sülh yolu ilə nizamlanmasına dair təşəbbüslər göstərərək ABŞ-ın xarici işlər naziri Dean Asheson “ABŞ hər iki tərəflə daima məsləhətləşmələr aparmaqdadır və hər iki tərəfə də təmkinli olmalarını, ifrata varıb hər hansı birtərəfli tədbirlər görməmələrini israrla tövsiyə etmişdir» məzmunlu bir bəyanat verir.

Amerikanın və İngiltərənin bütün təşəbbüslərinə, xüsusilə də İngiltərənin neftdən gələn gəlirin yarısını vermək təklifini İran tərəfə bildirsə də Müsəddiqin antiingilis siyasəti üzündən ölkədə hadisələr gündən-günə pisləşirdi. Rusiyanın təhriki ilə İngiltərə və Amerikanın əleyhinə nümayişlər davam edirdi.

Hadisələrin belə cərəyan etdiyini görən İngiltərə İrana «Hər iki tərəfi təmin edə biləcək müzakirələrin nəticələrinə İngiltərə ümidlə baxmaqdadır. Yeni bir anlaşmanın şərtlərini təsbit etmək üçün İngiltərə hökuməti Tehrana dərhal bir nümayəndə heyəti göndərməyə hazırdır. İran hökumətinin müzakirələrdən müəyyən bəhanələrlə boyun qaçırırsa yaranacaq böhranlı vəziyyətin məsuliyyəti İranın üzərinə düşəcəkdir. Bu isə hər iki tərəfin də arzuladığı sülh prosesinə ciddi zərbə vuracaqdır» məzmunlu sərt bir nota verdi.

Bu nota İrana bir xəbərdarlıq idi. Ruslar İranda istədikləri adamı – Müsəddiqi iqtidara gətirmişdilər və onu müdafiə etməyə qərarlı idilər.

İngiltərənin notası Tehrana verildiyi günün sabahısı Rusiyanın silahlı qüvvələri İran sərhədində manevr etməyə başladılar. Rusların bu hərəkəti Müsəddiqi ingilislərin hədə-qorxusuna o qədər də əhəmiyyət verməməyə sövq etdi. Ruslar bu manevrləri ilə ingilislərə xəbərdarlıq etmək istəyirdilər ki, əgər ingilis hərbi qüvvələri və donanmaları hərəkətə keçərlərsə qarşılarında rus ordusunu görə-cəktilər.

Müsəddiq İngiltərənin bu notasını da digərləri kimi rədd etdi.

Rədd cavabı alan İngiltərə son dəfə Türkiyənin vasitəçiliyini tələb etdi və İran ilə müzakirə yollarını axtardı. Türkiyə hökuməti ingilislərin bu təklifini məmnuniyyətlə qəbul etdi. Türkiyənin xarici işlər naziri, professor Fuad Köprülü İranın Türkiyədəki səfiri ilə görüşdü. İranın səfiri hökumətindən aldığı təlimata uyğun olaraq İran neftinin milliləşdirilməsinə dair hökumətinin qəti qərarını Türkiyənin xarici işlər nazirinə bildirdi. Türkiyə hökuməti neft üzündən İran ilə İngiltərə arasındakı ixtilafın həllində çiyinlərinə tarixi bir vəzifə almışdı. Fuad Köprülü İran səfirindən aldığı rədd cavabından sonra dərhal İngiltərə ilə əlaqə yaratdı. Türk hökuməti məsələnin sülh yolu ilə həll

edilməsinə çalışdı və İngiltərəyə İran neftinin milliləşdirilməsini bəzi şərtlər daxilində qəbul etməsini israrla tövsiyə etdi.

Türkiyənin İngiltərəyə etdiyi tövsiyə müsbət nəticə verdi və İngiltərə neftin milliləşdirilməsinin bəzi şərtlər daxilində qəbul edəcəyini xarici işlər naziri Herbert Morrisonun bu bəyanatı ilə dünyaya elan etmişdi. İngiltərə xarici işlər naziri 1951-ci il mayın 28-də İngiltərənin İran neftinin bəzi şərtlər daxilində milliləşdirilməsini qəbul etdiyini və İran ilə müzakirələrə hazır olduğunu bildirdi.

Türkiyənin vasitəçiliyi ilə İngiltərənin qəbul etdiyi şərtli milliləşdirmə təklifi Müsəddiq tərəfindən də müsbət qarşılanmışdı. Çünki bu təklif şəxsən özü tərəfindən Ankaradakı səfirə çatdırılmış, İran səfiri də Türkiyənin xarici işlər naziri, professor Fuad Köprülü ilə görüşündə Müsəddiqin arzusunu ona bildirmişdi.

Türkiyənin Orta Şərqdə sülhü qorumaq üçün girişdiyi fəaliyyətin nəticəsində İran-İngiltərə müzakirələrinin başlanmasına az qalmış bir vaxtda ruslar vəziyyəti yenidən gərginləşdirdilər. Ruslar Müsəddiq ilə ingilislər arasındakı böhranın Türkiyənin vasitəçiliyi ilə həll olunmağa başladığını görünəndə İrandakı cəsuslarının və konsulluqlarda çalışan məmurlarının vasitəsilə xalqı Müsəddiq hökumətinin əleyhinə qaldırmağa başladılar. Rus agentləri bir tərəfdən xalqı qızıdırır, digər tərəfdən də Tudə Partiyası ilə Fədai İslam Cəmiyyətini də bu işə cəlb etməyə çalışırdılar. Rəsmi rus konsulluq məmurlarının xalq arasındakı təhrik fəaliyyətlərinə misal olaraq Təbrizdəki rus konsulluğunu göstərə bilərik. Konsulluğun məmurları hadisələrə o qədər açıq qarışmışdılar ki, polis onlardan dörd nəfəri həbs etməyə məcbur olmuşdur. Onlar dövlətlərarası hüquq qaydalarını pozmaqda və xalqı mövcud rejimə qarşı üsyana təşviq etməkdə ittiham olunurdular.

Təbrizdəki rus konsulluğunun dörd nəfər əməkdaşının Müsəddiq hökuməti tərəfindən həbs olunmaları İranda olduğu qədər London, Vaşinqton, Paris, Roma və Ankarada da bir bomba partlayışı təsiri yaratdı. İran hökuməti bu adamların həbsində haqlı idi. Bir müddətdən sonra həbs olunanlar azad edildilər və arzuolunmaz şəxslər olaraq ölkədən çıxarıldılar.

Müsəddiqin hərəkəti ruslar üçün gözlənilməyən bir zərbə idi. Rusiyanın İrandakı səfiri dərhal Müsəddiq ilə görüşdü və onun konsulluq işçilərinə qarşı tətbiq edilən qərarına qarşı etiraz etdi. Müsəddiq səfirin etirazına məhəl qoymadan dörd konsulluq işçisini İrandan çıxartdırdı.

Neft böhranı hələ yerində sayırdı. Nə Türkiyənin vasitəçiliyi, nə İngiltərənin bəzi şərtlər altında milliləşdirməni qəbul edəcəyinə dair təklifi, nə də Amerikanın sülhü qorumaq üçün etdiyi müraciəti Müsəddiqi yumşaltmağa kifayət etmədi.

Müsəddiqin bu müxalifətinə və böhranı davam etdirmək yolundakı ağılasığmaz dirənməsinə baxmayaraq, Qərb dövlətləri, xüsusilə də ingilislərlə Türkiyənin dövlət rəsmiləri onun yumşalacağına ümid edirdilər. Elə bu ümid Qərb dövlətlərinin rəhbərlərini hər cərəyə baş vurmağa və neft ixtilafını həll etmək yolunda son ana qədər səbr etməyə məcbur etdi.

Bu xüsusdəki ilk təşəbbüsü şəxsən ABŞ prezidenti Trumen etdi. O, 1951-ci il iyunun 1-də şəxsən qələmə aldığı iki müraciəti İngiltərənin Baş naziri Klement Atleeyə və İranın Baş naziri Müsəddiqə göndərdi.

Trumen bu müraciətində hər iki dövlətə də təmkinlik tövsiyə edir, İngiltərə-İran arasındakı neft ixtilafını həll etmək xüsusunda Amerikanın əlindən gələnlər hər şeyi etməyə hazır olduğunu bildirir və gələcəkdə müharibəyə səbəb olacaq hərəkətlərdən çəkinməyi tövsiyə edirdi. Trumen müraciətində belə deyirdi: «İran-İngiltərə neft böhranı hər an partlaya biləcək vəziyyətdədir».

Trumenin müraciətinə baxmayaraq tərəflər hər hansı bir razılığa gələ bilməmişdilər. Bu baxımdan 1951-ci ilin iyun ayı İranda böyük hadisələrin davam etdiyi aydır.

İranlılar Müsəddiqin israrı ilə nə ingilis, nə də amerikan təkliflərini qəbul etmək istəmirdilər. İran ilk gündən bəri neft ixtilafında öz mövqeyini saxlayır və neft ixtilafının həllində İngiltərəni deyil, ancaq «Anglo Persian»ı tərəf kimi qəbul etdiyini 1951-ci il iyunun 2-də bir daha dünyaya edan etdi. Ruslar Təbriz konsulluğunun əməkdaşlarının həbs olunmalarından sonra Müsəddiqə etimad edə bilməyəcəklərini anlamışdılar. Bu səbəbdən də İran sərhədinə yığıdığı silahlı qüvvələrin sayını artırmağa başladı. Əgər İran hökuməti ingilislərdən və ya hər hansı Qərbi Avropa dövlətlərinin birindən gələ biləcək təklifləri qəbul edərlərsə Rusiya dərhal İrani işğal etməkdə qərarlı idi. İngiltərə ilə İran arasındakı hər cür münasibət tamamilə dayanmışdı. Müsəddiq isə «Anglo Persian» şirkətini sıxışdırır və milliləşdirmə qanununu tətbiq edəcəyini bildirirdi. 1951-ci il iyunun 3-də İranda bütün dünyanı təəccübləndirən bir hadisə baş verdi. Yəni mütəxəssislərin təxminən milyard yarım ingilis funt-sterlinqi miqdarında dəyərləndirdikləri Abadan neftayırma zavodlarının sahibi olan «Anglo Persian», İngiltərə Entelijans Servis ilə İngiltərə Dəniz Birinci Lordluğunun mülkü olan İran nefti ilə bu məmləkətdəki bütün müəssisələrini milliləşdirmə qanununa uyğun olaraq İrana verilməsinə dair qərar qəbul edildi.

İran hökuməti «Anglo Persian» ilə olan bütün münasibətlərini kəsməyə qəti olaraq qərarlı idi. Bu səbəblə ingilislərin arzusu ilə İranın Paris səfirliyində fəxri ticarət attaşesi vəzifəsinə təyin edilmiş məşhur neft krallarından 5%-li təxəllüsü ilə tanınan Kalust Gülbekyanın səlahiyyətlərinə də xitam verildi.

İran artıq məmləkətində çıxan neftə tamamilə sahib olmuşdu. Hamını belə bir sual düşündürürdü: Neft ələ keçirilmişdi, ancaq istehsal olunan neft haraya satılacaqdır? Müsəddiqin rəhbərliyi altında İran hökumətinin iyunun əvvəllərində keçirilmiş bir iclasında neftin Yaxın Şərq ölkələri ilə Avropa bazarlarına ixrac etməyi qərara alındı. Müsəddiqin dünya bazarlarına neft satmaq qərarı elan edilmişdi və heç bir zaman sona çatmamış olan neft ixtilafına yeni bir səhifə əlavə edilmişdir. Müsəddiqin neft satmaq qərarı İngiltərə tərəfindən güclü əks reaksiya ilə qarşılandı və İran neftinin istehsalçısı olan «Anglo Persian» İran hökumətinə bir memorandum təqdim etdi. Şirkət bu memorandumunda əgər İran zorla mənimsədiyi ərazilərdən istehsal edilən nefti satmağa təşəbbüs edərlərsə, satacağı neftdən gələn gəlirin 75%-nin ona aid olduğunu bildirir. Müsəddiq hərəkətlərində qərarlı idi, yəni ingilislərə heç bir güzəşt etməyəcəkdi. O, «Anglo Persian» şirkətinin bu son müraciətini də rədd etdi.

«Anglo Persian» şirkətinin son təklifi İranın baş naziri Müsəddiqə çatdırıldığı günün sabahası Rusiyanın İrandakı səfiri İran Sadxikov Müsəddiqi evində ziyarət edir və hər cəhətdən Rusiyanın onun arxasında duracağını bildirir.

Tudə Partiyası başda olmaqla bütün kommunist təşkilatları ingilislərin və amerikalıların əleyhinə nümayişlər təşkil etməkdə idi. Bu ölkə inqilablar və çevrilişlər qitəsi kimi tanınan Cənubi Amerikaya bənzəyirdi. Cənubi Amerikada baş verənlər dünyanı o qədər də maraqlandırmırdı. Ancaq İran belə deyildi. İran Orta Şərqdə ən təhlükəli və böhranlı bir nöqtədə yerləşirdi. Bu məmləkətdəki inqilab və ya qarşıqlıqlar dünyanın nəzəri-diqqətini həmişə cəlb etmişdir. Bu baxımdan da İrandakı hadisələrin əhəmiyyəti çox böyük idi.

1951-ci il iyunun 16-da İsfahanda kommunistlər tərəfindən güclü bir nümayiş keçirildi. Nümayişdə əsasən Müsəddiqin və Qərb ölkələrinin əleyhinə sərt təhqiramiz şüarlar səsləndi. Bu nümayişlərin birində Amerikanın İsfahanda olan konsulluğunun vitse-konsulu bir kommunist tərəfindən bıçaqlanaraq öldürüldü. Bütün axtarış cəhdlərinə baxmayaraq qatili tutmaq mümkün olmadı. Bu mənfur cinayətdən sonra Tehranda şayələr gəzməyə başladı. Müsəddiq dərhal hökumətin iclasını

keçirdi və ciddi tədbirlər görülməsi qərara alındı. Vitse-konsulun öldürülməsindən sonra Amerikanın İrandakı səfiri O'Qrady dərhal Müsəddiqlə görüşdü və sərt bir ultimatum verdi. O, İrandakı Amerika diplomatları ilə təbəələrinin həyatlarının qarantıya altına alınmasını, qatilin həbs edilib cəzalandırılmasını və bu cinayətə görə Amerikaya təzminat verilməsini tələb etmişdi. Səfir İranda olan Amerika diplomatlarının həyatlarının qarantıya altına alınmasını istərkən rəsmi bir qarantıya sənədi də tələb edirdi.

Müsəddiq bu mənfur cinayətdən sonra çox çətin vəziyyətə düşmüşdü. İran hökuməti Amerika notasını dərhal ertəsi gün cavablandırıldı. Cavabda Amerikaya təminat verilir, hökumət olaraq İsfahan vitse-konsulunun qatilinin ən qısa zamanda yaxalanması üçün tədbirlər görülməyi bildirildi.

Ancaq Müsəddiq Amerika notasında tələb edilən qarantıya sənədini vermirdi.

İyunun 17-də Tehrandakı ingilis səfiri Francis Sepperd şahdan onu qəbul etməsini istədi. Səfir görüş zamanı neftin milliləşdirilməsini tanımayacaqlarını bir daha bildirir və Müsəddiqdən şikayət edir.

İngiltərə səfiri ilə şah arasında keçirilən görüşün getdiyi bir vaxtda Amerikanın xarici işlər naziri Dean Achesonun bir təklifini ABŞ-ın İrandakı səfiri O'Qrady Müsəddiqə təqdim edir.

Amerika hökumət olaraq bir dəfə daha İngiltərənin yanında olduğunu təsdiq edir və İrandan ingilislərin Hüseyin Alaya etdikləri 50% hissə təklifini bir daha gözdən keçirməsini istəyirdi.

Dean Acheson ayrıca olaraq İran hökuməti tərəfindən İngiltərəyə verilən notanın mətninin də dəyişdirilməsini tələb edirdi.

İngiltərə ilə Amerikanın İrana qarşı yürütdükləri siyasətə cavab olaraq ruslar da Rusiya-İran sərhədində hərbi manevrlərini daha da genişləndirməyə başladılar. Onlar bu hərəkətləri ilə Müsəddiqi müdafiə etdiklərini açıq göstərirdilər. Ruslar İran daxilində pərdə arxasında qalaraq Tudə Partiyasının və Fədai İslam Cəmiyyətinin əli ilə ingilislərin və amerikalıların əleyhinə nümayişləri və mitinqləri də qızıqdırmaqda davam edirdilər. Artıq nümayişlər kulminasiya nöqtəsinə çatmış və xalq Tehrandakı «Anglo İranian» (Persian) şirkətinin mərkəzi ofisini də dağıdaraq talan etmişdilər.

1951-ci il iyunun 16-da amerikan diplomatının qətlə yetirilməsindən sonra indii də «Anglo İranian» şirkətinin mərkəzi ofisinin dağıdılması və talan edilməsi Qərb diplomatlarını daha da hirsləndirməyə başlamışdı.

Müsəddiq öz arzusu ilə başlanan nümayişləri dayandıra bilmir və çətin vəziyyətə düşürdü. O, bu dəfə vəziyyətdən çıxmaq üçün «Anglo İranian» şirkətinin mərkəzi ofisinin dağıdılmasında və talan edilməsində şəxsən ingilislərin əli olduğunu ortaya atdı. Müsəddiq bu işin başında şirkətin rəhbəri Eric Drakenin durduğunu bildirdi.

Artıq İngiltərə Müsəddiqin bu hərəkətinə dözə bilməyib İran hökumətinə sərt bir nota verdi. Notada Müsəddiqin Eric Drakeyə qarşı irəli sürülən ittiham rədd edilir və dağıdılaraq talan olunmuş mərkəzi ofisə görə də təzminat verilməsi istənilirdi.

Müsəddiq bu dəfə də verilən notaya o qədər də əhəmiyyət vermədi və rus səfiri İvan Sadxikovla görüşləri davam etdirməyə başladı.

Amerika İrana yenə müraciət etmək qərarına gəlir və xarici işlər naziri Dean Acheson hadisələrin gələcəkdə fəlakətlərlə nəticələnəcəyini bildirərkən London hökuməti də sərt tədbirlər görməyin vaxtı çatdığını elan edir.

İngiltərə Abadanda olan ingilis tankerlərinin limandan dərhal ayrılımları qərarını verdi. Elə həmin gün Dəniz Birinci Lordu tərəfindən şəxsən verilən bir əmrlə 8 min tonluq «Mauritius» adlı ingilis kreyseri Abadana gələrək və limandan iki yüz metrə qədər məsafədə lövbər saldı. Donanmalar neft üçün hər vaxt olduğu kimi yenə hərəkətə keçirilmişdi və onlara nefti himayə vəzifəsi verilmişdi.

İngiltərədə sanki hər şey durmuşdu. Bu dövləti idarə edənlərin heç birisi imperiyanı öz əlləri ilə çökdürmək istəmirdilər. İqtidarda olan İşçi Partiyası bəlkə qurulduğu tarixdən bu yana belə təhlükəli bir vəziyyətlə qarşılaşmamışdı. Baş nazir Klement Atlee məmləkəti düşdüyü vəziyyətdən xilas etmək üçün ciddi tədbirlər görməyi qərara aldı və dərhal hərəkətə keçdi. O, İkinci Dünya müharibəsi zamanı baş nazirin müavini postunu tutduğu illəri xatırladı və dərhal Çörçilli hökumətin iyunun 26-da nəzərdə tutulmuş iclasına dəvət etdi. Onun bu hərəkəti ingilislər tərəfindən müsbət qarşılanmışdı. U.Çörçillin də iştirak etdiyi iclas iyunun 26-da başladı və saatlarla davam etdi. Əsas müzakirə mövzusu İran nefti idi.

U.Çörçill bu zaman Atleenin verdiyi izahı səbrlə dinlədi və sonra məsələnin imperiyanın xeyrinə ən yaxşı formada necə həll edilə biləcəyinə dair fikirlərini bildirdi. U.Çörçillin də iştirak etdiyi bu iclasın gedişində nələr müzakirə edilməsinə dair hər hansı bir məlumat çap edilmədi, ancaq keçirilməsi barədə qısa bəyanat verildi.

İngiltərə fəvqəladə günlər yaşayırdı. İmperiyanın bütün müəssisələri səfərbər edilmişdi. İngiltərə bir imperiya qüdrəti ilə ayağa qalxaraq İranın üzərinə yürüyürdü.

U.Çörçillin hökumətin iclasında iştirakı dünyada fəvqəladə hadisələrin başlanğıcı olaraq qəbul edilmişdi. Dünya mətbuatı ingilis hökumətinin bu fəvqəladə iclası haqqında geniş miqyaslı məqalələr çap etdirməyə başladı. Hər kəs İngiltərənin hər an hərəkətə keçəcəyinə inanmağa başladı. Ancaq bir şəxs – Deterdinq bu yürüşü istəmirdi. O, dovşanı araba ilə tutmaq niyyətində idi. Bunun üçün də zamana ehtiyacı vardı. Deyə bilərik ki, İngiltərə heç bir zaman açıq və ya gizli qüvvələrini belə bir nöqtəyə səfərbər etməmişdir. Orta Şərqi məmləkətlərində yüzlərlə agent səfərbər edilmişdi. Çünki, neft əldən çıxmışdı.

İran hökumətinin başında duran Müsəddiq isə hələ israr edir və heç cür yola gəlmirdi.

İngiltərə neft ixtilafını son dəfə Haaqada yerləşən Beynəlxalq Məhkəmədə həll etmək qərarına gəldi. İngiltərənin Haaqa Beynəlxalq Məhkəməsinə müraciəti İranın baş naziri Müsəddiqi özündən çıxartdı. Rusiyanın beynəlxalq məsələlərdə mövqeyi məlum idi. Rusiya bütün millətlərə mənfi məsələlərdə həmişəki kimi Qərb dövlətlərinə inanmamaqda davam edirdi.

Bu səbəblə İngiltərənin Haaqa Beynəlxalq Məhkəməsinə müraciət etməsini də müsbət qarşılamamışdı. Rusiyanın təhriki ilə Müsəddiq İngiltərənin bu qərarının əleyhinə fəaliyyətə başladı. İranın xarici işlər naziri Birləşmiş Millətlər Təşkilatına müraciət edərək İranın Haaqa Beynəlxalq Məhkəməsinə tanımadığını rəsmən bildirdi.

İranın xarici işlər naziri Kazeminin bu bəyanatı siyasi tarixdə nadir hallarda rast gəlinən bir hadisə idi. Beynəlxalq Məhkəmənin tanınmaması nə demək idi? Bu tip qərarlar bu günə qədər Qərb dövlətlərinin diplomatları tərəfindən bəyənilmir və siyasi əməllərə də uyğun gəlmirdi. Belə qərarlar İkinci Dünya müharibəsindən sonra sadəcə Dəmir pərdənin arxasında olan məmləkətlərdən, dolayısıyla Rusiyadan meydana çıxmışdır. Həmçinin İranın son qərarında da Rusiyanın birinci dərəcədə rol oynadığı hər kəsə məlumdur.

BMT-nin Baş katibi Tryqvi Lee İranın rəsmi müraciətini aldığı vaxt hər hansı bir reaksiya göstərmişdirmi? Xeyr. Çünki, o, rusların bu tip müraciətlərinə alışmışdı. Ona görə də hər hansı bir hərəkət edə bilmədi. Çünki Haaqa Beynəlxalq Məhkəməsi nə Rusiyanın, nə də İranın təşəbbüsü ilə yaranmamışdı. Bu təşkilat bütün dünya dövlətlərinin qərantiyası altında idi.

Kazeminin bəyanatı İranın nefti ətrafında qopmuş olan fırtınanı bir az da artırdı.

Amerika prezidenti Trumen yenə də məsələyə təcili olaraq reaksiya verdi və şəxsi nümayəndəsi olan Averell Harrimanı Therana göndərdi. Harriman neft istehsalçısı idi. Trumen özündən asılı olmayaraq

bu dəfə «Standard Oyl» şirkətinin arzusuna uyğun hərəkət etməyə məcbur olmuşdur. Averell Harriman Tehrana qədəm qoyar-qoymaz qorxunc bir mənzərə ilə qarşılaşdı. Yəni Tudə Partiyası ilə Fə dai İslam Cəmiyyəti onun gəldiyini öyrənmiş və xalqı küçələrə çıxardaraq etiraz nümayişi təşkil etmişdilər. Bu zaman Amerikanın əleyhinə sərt ittihamlar irəli sürülürdü. İran polisinin və ordusunun gördüyü çox güclü təhlükəsizlik tədbirlərinə baxmayaraq Harrimanın Tehrana gəlməsini istəməyənlərlə təhlükəsizlik qüvvələri arasında qanlı toqquşma oldu. Bu hadisədə 10 nəfər öldü və 200 yaralandı.

Averell Harrimanın gəlişi ilə əlaqəli qanlı nümayişlər durmadan davam edir və Tehranın küçələri qana bulanırdı.

Hadisələrin nəzarətdən çıxdığını görən baş nazir Müsəddiq fəvqəladə vəziyyət elan etmək məcburiyyətində qaldı.

Averell Harriman ilə Müsəddiq arasında uzun sürən müzakirələr nəticəsiz başa çatdı. Müsəddiq amerikalı nümayəndənin bütün təkliflərini cavabsız qoymuşdu. Müzakirələrin gedişində Müsəddiq daima ingilislərdən şikayət etdi.

Müzakirələr getdiyi vaxtda Amerika baş verəcək bir rus müdaxiləsinə qarşı tədbirlər də gördü. Artıq iki amerika donanması Türkiyənin İstanbul və İzmir limanlarında lövbər salmışdı. İstanbulda yerləşən donanma yeddi gəmidən ibarət idi və ona admiral B.D.Qardner komandanlıq edirdi. İkinci donanmada isə doqquz gəmi var idi.

Hər iki donanmanın rəhbərliyinin verdiyi bəyanatlarda dost müttəfiq Türkiyəyə heç bir pis niyyətlə gəlmədiklərini söylədilər. Ancaq iki güclü donanmanın eyni vaxtda Türkiyəyə gəlməsi heç də adi bir hadisə deyildi.

Orta Şərq qaynayırdı. Rusiyanın bu hadisələrin gərginləşməsində xüsusi rolu var idi. O, İran və Türkiyə sərhədləri boyunca qoşunlarının sayını getdikcə artırırırdı. Türkiyə də, İran da Qərb dövlətləri ittifaqı sisteminə daxil idilər. Ona görə də hər iki dövlətin sərhədlərində baş verən hadisələr Qərb dövlətlərini çox narahat edirdi. Türkiyə limanlarında lövbər salmış Amerika donanması eyni zamanda «Standard Oyl» şirkətinin mənfəətlərini güdürdü. Çünki «Standard Oyl» şirkəti İngiltərə ilə aralarında bağlanan 10 illik müşaviləyə baxmayaraq «Royyal Datç –Şell Qrup»un bir hissəsi olan İran neft ərazisinə girmək niyyətində idi.

Türkiyə İngiltərə-İran neft ixtilafında vasitəçi rolunu oynadığına görə Rusiya ona diş qıcamaqda davam edirdi. İki amerika donanması Orta Şərqdə işlər belə qarışdığı bir anda gələrək İstanbul və İzmirdə lövbər salmışdır. Türkiyənin vasitəçilik təşəbbüsü Rusiyanın xoşuna gəlmirdi. Donanmalar bu səfər yalnız neft istehsalçılarının mənfəətlərini qorumaq üçün hərəkət etmədilər. Onların bu səfərdəki hərəkətləri Qərbin təhlükəsizlik sisteminə qoşulmuş, Orta Şərqdə güclü ordusu ilə söz sahibi olan Türkiyəyə yardım etmək üçün etmişdilər.

İki amerika donanmasının Türkiyəyə gəldiyi bir vaxtda Aralıq dənizindəki ingilis donanması təyyarədaşıyan gəmilər, sualtı qayıqlar və esmineslərlə gücləndirilməyə başlanmışdı. Bu gözlənilən müharibəyə hazırlıq demək idi. Neft istehsalçıları bir müharibənin qaçınılmazlığını ortaya qoymuşdular və baş verə biləcək müharibə üçün də lazımı hazırlıqlarını vaxt keçirmədən görmüşdü-lər. Aralıq dənizi qüdrətli donanmaların qərargahı halına gəlmişdi. İndi bütün gözlər İranda neft böhranını yaradan və durmadan körükləyən Rusiyaya dikilmişdi. İran üzündən meydana gələn bütün bu hazırlıqlar dünyada bərqərar olmuş sülhü xilas etmək və Rusiyanın dünyanı fəlakətə gətirə biləcək addımlar atmaması üçün görülmüşdü. Neft yenə də dünyanı baş verə biləcək Üçüncü Dünya müharibəsinin kənarına qədər gətirmişdi.

Bu vahiməli vəziyyətə baxmayaraq ingilislər də, amerikalılar da İran ilə bir anlaşmaya nail olmaq üçün bütün güclərini səfərbər etmişdilər.

Tehrandə heç bir nəticə əldə edə bilməyən Averell Harriman təcili Londona getdi və orada bir neçə gün qalaraq İngiltərənin o zamankı siyasətini yürüdənlərlə görüşdü. İngiltərədəki görüşlərini başa vuran Averell Harriman yenidən Tehrana qayıtdı və Müsəddiq ilə müzakirələrə yenidən başladı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Averell Harrimanın London səfəri İngiltərə parlamentinin aşağı palatasında qızğın müzakirə olunmuşdur. Burada lord Hailshamın çıxışı diqqəti daha çox cəlb edir. O, Amerikanın İran nefti uğrunda siyasətini tənqid edərək «Amerikalılar bizim dostumuzdur, ancaq ingilis mənfəətlərinin harada olduğunu yaxşı təyin edə bilməmişdir. Əgər amerikalılar İngiltərə İmperiyasını böhranı həll edə bilmədiyini sanırlarsa, yenidən düşüncələri lazımdır» fikrini irəli sürmüşdür.

Lord Hailshamın aşağı palatadakı bu bəyanatı «Standard Oyl» ilə «Royyal Datç-Şell Qrup» neft trestlərinin arasında cərəyan edən və 1948-ci ildə 10 illiyə bağlanmış müqaviləyə görə müvəqqəti dayandırılmış mücadilənin yenidən qızışacağını göstərirdi. Deterdinq, lord Hailshamın dili ilə Amerikaya da, «Standard Oyl»a da meydan oxuyurdu. Artıq getdikcə ingilislərlə amerikalıların araları açılırdı. Bu çəkişməni izləyən azad millətlər gələcəkdə yarana biləcək təhlükəli hadisələrdən vahimələnirdilər.

Etiraf etmək lazımdır ki, ingilis lordunun aşağı palatadakı çıxışında həqiqətə uyğunluq da vardır. Həqiqətən də amerikalılar İngiltərənin mənfəətlərinin haradan başlayıb, harada qurtaracağını görmək istəmirdilər. İran nefti ixtilafında Trumenin şəxsi nümayəndəsi kimi hərəkət edən və əslində bir neft istehsalında xüsusi yeri olan Averell Harriman bunun tipik misalı idi. O, açıqdan-açığa İngiltərə-İran münasibətlərində yaranmış böhranda İranın tərəfini tuturdu. Thornburqun dediyinə görə Averell Harriman İngiltərəni İran nefti uğrunda yürütdüyü siyasətdə həddindən çox qabağa getməkdə günahlandırır. Averell Harrimanın Amerikanın neft istehsalçılarından biri olduğunu düşünürüksə, onun İngiltərənin rəsmi şəxslərinə söylədiyi və mətbuat orqanlarına verdiyi müsahibələrini də normal qarşılamağa məcburuq.

İngilislər Amerika prezidentinin nümayəndəsinin həddini aşdığını hiss etdikdən sonra onun vasitəçiliyinə məhəl qoymamağı qərara aldılar və Tehran ilə şəxsən özləri müzakirələr aparmağa çalışdılar. İngiltərənin müzakirələri yenidən bərpa etmək təklifi Türkiyənin də vasitəçiliyi ilə Müsəddiq tərəfindən qəbul edildi. Bu müzakirələr Averell Harrimanın hələ Tehrandan ayrılmasından qabaq başlamışdı. Yəni İngiltərədən lord Stokesin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Tehrana gələndə Averell Harriman hələ Tehrandə idi. İngilislər amerikalıları bu işdən tamamilə uzaqlaşdırmaq istəyirdilər. İngilislər Tehrana gəldikləri günün sabahısı Müsəddiqlə müzakirələrə başlasalar da, heç bir nəticə əldə edə bilmədilər. Artıq ingilislərin ümidi qırılmışdı. Müsəddiqin Rusiyanın dediyi ilə oturub-durduğu məlum idi. Bunu ingilislər ən xırda təfərrüatına qədər bilirdilər. İngilislər ümitsiz halda Londona dönməyə məcbur oldular.

İngiltərənin nümayəndə heyətinin apardığı müzakirələrin nəticələrini bilmək üçün Tehrandə qalmış Averell Harriman da ingilislərin Tehranı tərk etdiyi günün səhəri, yəni 1951-ci il avqustun 24-də vətəninə yola düşdü.

İngiltərənin nümayəndə heyəti Londona qayıtdıqdan sonra Müsəddiq ingilis səfirinə uğursuzluqla nəticələnmiş müzakirələri yenidən başlamaq təklifi ilə müraciət etdi.

İngiltərənin baş naziri Klement Atlee İranın bu təklifini aldığı zaman hökumət adından İrana «İran ilə müzakirələr təxirə salınmamışdır. Ancaq tamamilə kəsilmişdir» cavabını vermişdir.

1951-ci il sentyabrın 6-da İngiltərənin İrana verdiyi cavab dünyada heyrətlə qarşılandı. Bütün dünya bilirdi ki, ingilislər neft ixtilafının yeni-yeni problemlərə səbəb olmamasını istəmişdilər. İş indi Haaqa Beynəlxalq Məhkəməsinə qalmışdı.

İngiltərə hökumətinin İrana verdiyi cavab notasından iki gün sonra, yəni 1951-ci il sentyabrın 8-də bütün dünyanı heyrətə salan bir bəyanat mətbuat orqanlarının səhifələrini bəzədi və radiolarda səsləndi. Bu bəyanat Baş nazir Klement Atleenindi. O, dünyanı bürüyəcək yeni müharibədən bəhs edirdi. Bəyanatda xüsusilə Rusiya və Amerikaya da xəbərdarlıq edilirdi.

«Müharibənin qaçınılmaz olduğuna və yenidən silahlanma tədbirlərinin müharibənin baş verməsinin qarşısının alınmasına kifayət etmədiyinə inanmıram. Mən şəxsən Sovet Rusiyasının indi bir müharibəyə başlamaq üçün hazırlaşmasına inanmıram. Bununla bərabər yenə də yaxşı hazırlaşmağımız lazımdır. Çünki müharibələr daima Hitler kimi banditlər tərəfindən deyil, bəzən də Kayzer kimi çılğın hoqqabazlar tərəfindən də törədilə bilər». Bu bəyanatda meydan oxuma olduğu qədər, yeni bir müharibə çıxartmaq istəyənlərə nəsihət vermə payı da vardı. Ancaq əsl diqqəti cəlb edən tərəf İranda müharibə törətməyə meyilli olan Stalinin Hitler kimi banditə və Birinci Dünya müharibəsində Almaniyanı müharibəyə sürükləyən imperator Kayzer Vilhelm kimi çılğın hoqqabaza bənzədilməsi idi.

Bu bəyanatda məşhur ingilis soyuqqanlılığından əsər-ələmət qalmamışdır. O, açıqca hədələyir və müharibə törədəcək şəxsləri çılğın hoqqabaz və bandit adlandırır. Ən böhranlı anlarda da soyuqqanlıqlarını saxlaya bilən ingilislər açıqca müharibədən bəhs edirdilər. Onların müharibədən bəhs etmələri isə dünya üçün qaçınılmaz bir fəlakət deməkdir.

Bütün bu ağır havaya baxmayaraq Müsəddiq, hələ də rus dostluğundan, Rusiya ilə ticarətdən bəhs edirdi. İranın baş nazirinin müavini Hüseyin Fatimi isə bu xüsusda verdiyi bəyanatında: «İran neftdən itirdiklərini Rusiya ilə ticarəti sayəsində əldə edəcəkdir» deyirdi. Müsəddiq neft satmağa qərar vermiş və neftini sata biləcək baxarlar axtarmışdı. Bu arada Rusiyaya da müraciət etmiş və ruslardan müsbət cavab almışdı.

Ruslar İran neftini almağı qəbul etmişdilər. Elə ingilislərin bir müharibədən bəhs edən bəyanatı da bu dövrlərdə verilmişdi. Artıq Rusiya İran ilə neft almaq üçün müzakirələrə başlamışdı. Müzakirələr getdiyi bir vaxtda admiral Con Eldestonun komandanlığında güclü bir ingilis donanması İstanbula gəlirdi.

Bütün dünyada diplomatik fəaliyyətlər yüksək nöqtəyə çatmışdı. Azad millətlərin dövlətlərinin mərkəzlərində gecəli-gündüzlü iş gedirdi. Təbii ki, Türkiyə də bunların arasında idi. Trumen ingilislərlə iranlılar arasında keçirilən və sonra kəsilən müzakirələrdən sonra, ingilislərin əvvəllər tətbiq etdikləri yolu sınaqdan çıxarmağı qərara almışdı. Bu qərar Türkiyənin İran nefti ixtilafında yenə də vasitəçiliyini istəməkdən ibarət idi. Türkiyə də sülhü qorumaq üçün əvvəl olduğu kimi bundan sonra da vasitəçilik etməyə qərarlı idi. ABŞ prezidenti Trumenin şəxsən Türkiyə Respublikasının prezidenti Cəlal Bayara göndərdiyi məktuba ingilis donanmasının İstanbul limanında lövbər saldığı gün müsbət cavab verilmişdi.

Türkiyə prezidenti Calal Bayar sadəcə vasitəçilik vəzifəsini üzərinə götürməklə kifayətlənmir, cavab məktubunda Türkiyənin öhdəliklərini yerinə yetirməyə qərarlı olduğundan da bəhs edirdi.

Türkiyə dost və müttəfiqlərinin daima yanında idi. Bu xüsus Türkiyə prezidentinin məktubunda da açıqca bildirilirdi. O, cavab məktubunda aşağıdakıları bildirmişdi: «Türkiyə bu günə qədər olduğu kimi, bundan sonra da daima müttəfiqlərinin yanında yer alacaq və üzərinə düşən vəzifələri tamamilə yerinə yetirəcəkdir».

İngiltərə quruluşu və dövlət anlayışı baxımından dünyada heç bir millətə bənzəməyən xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərin əsasını xüsusi olaraq ictimai fikir təşkil etməkdədir. İngiltərə quruluşu baxımından digər dövlətlər kimi və müasir dövrün şərtlərinə uyğun klassik bir dövlət də deyildir. O tamamilə bir müəmmədir.

İran hadisələrinin həddindən artıq gərginləşdiyi, Atleenin bir müharibədən bəhs etdiyi bu günlərdə də bizə qəribə gələcək bir qərar vermiş ingilis hökuməti yeni seçkilərə gedirdi. Bu imperiya üçün ən böhranlı bir dövrdə seçkiyə getmək başqa millətlər tərəfindən çılğınlıq kimi qəbul edilə bilirdi. Ancaq ingilislər üçün deyil, ingilis iqtidar partiyası olan İşçi Partiyasının seçkilərə getməsi də təbii idi. Çünki, imperiyada təhlükə zəngləri çalırdı. Atlee bəlkə də gəlib çatmış olan bu təhlükəni önləmək cəsarətini özündə tapa bilməmişdi.

İngiltərədə seçkilər keçirilmiş və mühafizəkarlar iqtidara gəlmişdi. Artıq İngiltərədə son əsrin ən böyük və ən soyuqqanlı şəxslərindən biri olan Uinston Çörçill baş nazir idi. Bu qurd siyasətçi imperiyanı İran nefti ixtilafı üzündən düşdüyü böhranlı vəziyyətdən çıxara biləcəkmi? O, əgər İngiltərəni bu böhrandan xilas edə bilsə, şübhəsiz ki, dünyanı da gözlənilən təhlükəli bir müharibədən qurtarmış olardı. U.Çörçill buna müvəffəq ola biləcəkmi?

Ruslar İngiltərədəki iqtidar dəyişikliyindən sonra özlərini sakit aparırdılar. Buna səbəb iqtidara təcrübəli və soyuqqanlı bir şəxsin gəlməsi idi. İ.Stalin U.Çörçilli bütün bir dünya müharibəsi boyunca yaxından görmüşdü. O, xüsusilə Tehran konfransını hələ də unutmamışdır. O konfransda vəfat etmiş Ruzvelt ilə birlikdə cəbhə aldıkları bu qurd siyasətçinin onlarla necə mücadilə etdiyini bilirdi. İndi İngiltərədə Çörçill iqtidara gəldiyi andan bəri düşünmək növbəsi Stalinə düşmüşdü.

Təəssüf ki, hər nə olursa olsun dünya ciddi təhlükələr qarşısında idi.

İran neft ixtilafı bir daha göstərmişdir ki, dünyanı əsl idarə edənlər diplomatlar deyil, neft istehsalçıları idi. 1951-ci il başa çatsa da, neft ixtilafında hər hansı bir nəticə əldə edilməmişdi. Bu ixtilafda iştirak edən dövlətlər yerlərində sayırdılar. Lakin ruslar İranda da şanslı idilər. Çünki, onların hələ əvvəllər İranda yaratdıqları Tudə Partiyası ilə Fədai İslam Cəmiyyəti artıq Müsəddiqi dizə çökdürmüş və ölkədə vəziyyətə tamamilə hakim olmuşlar.

İngiltərədə Çörçillin iqtidara gəlməsi İranın siyasi dairələrində tərəddüdlər yaratmış və Müsəddiqi ciddi düşünməyə vadar etmişdir.

Müsəddiq Atleenin lord Stokesin iranlılarla apardığı müzakirələrdən heç bir nəticə əldə etmədən Londona qayıtdıqdan sonra söylədiyi: «İran ilə müzakirələr təxirə salınmamışdır, ancaq kəsilmişdir» cavabına baxmayaraq neft müzakirələrinə yenidən başlamağa qərar verdi və ingilislərə müraciət etdi. Müsəddiq 1951-ci il sentyabrın 24-də verdiyi və müzakirələrə təkrar başlamaq xüsusunda tanıdığı 10 gün möhlətli memorandumuna hələ bir cavab ala bilməmişdi. Möhlətin bitməsinə isə iki gün qalmışdı. Möhlət oktyabrın 4-də bitirdi.

Müsəddiq oktyabrın 2-də bir xəbər nəşr etdirdi. Bu xəbərdə Müsəddiq İngiltərə İranın verdiyi 24 sentyabr tarixli notaya cavab vermədiyi təqdirdə İranın İngiltərə ilə olan siyasi münasibətlərini kəsəcəyini elan edirdi. Müsəddiq ingilisləri siyasi münasibətləri kəsəcəyi ilə qorxudacağını zənn edirdi.

Müsəddiqin nəşr etdiyi bu hədələyici xəbərin Londonda və Vaşinqtonda əks-sədası çox ciddi oldu. İstər Amerika, istər İngiltərə Truman və Çörçillin imzalarını daşıyan eyni məzmunlu iki notanı İrana verdilər. Müsəddiq son xəbərinin bu qədər sərt və ciddi bir əks-səda yaradacağını zənn etməmişdir. İngiltərə və Amerikanın notaları Tehrana çatdırıldıqdan dərhal sonra Müsəddiq Tehrandakı rus səfiri İvan Sadxikovu hüzuruna çağırırdı və bu notalara necə bir cavab verilməsini müzakirə etməyə başladı.

Müsəddiqin narahatçılığını gören İvan Sadxikov ona təminat verir və ölkəsinin İrani dəstəklədiyini bildirir. O, əgər İran İngiltərə və ya Amerika tərəfindən hər hansı bir şəkildə təcavüzə məruz qalarsa Rusiyanın İranın yanında olacağını da elan etdi.

İran şahı Rza şah Pəhləvi də İngiltərə və Amerikanın verdikləri notalardan xəbərdar olanda böyük bir üzüntüyə düçar oldu. O, Müsəddiqin İrani sonu məlum olmayan hadisələrə tərəf sürüklədiyini görür və həyəcan keçirirdi. Şah iki nəhəng dövlətin İrana verdikləri notaların sonunun nə ilə bitəcəyini Müsəddiqin dilindən eşitmək üçün onu yanına dəvət etdi.

Müsəddiq isə öz növbəsində şahı əndişələnməyə heç bir səbəb olmadığını və Rusiyanın İran ilə birlikdə hərəkət etməyə razılıq verdiyini bildirir. Şah Müsəddiqdən onu maraqlandıran suallara doğru-düzgün cavab ala bilmirdi. Onların arasındakı münasibətlər getdikcə kəskinləşirdi. Artıq İranda hamı şahın Müsəddiqə, Müsəddiqin isə şahı nifrət etdiyini bilirdi.

Artıq vəziyyət o yerə çatdı ki, şah onun hərəkətlərinin İranın mənfəətlərinə zidd olduğunu bildirdi və istefasını tələb etdi. Ancaq Müsəddiq şahın tələbinə rədd cavabı verdi və xalqın istəyi ilə iqtidarda olduğunu söylədi. Şah ilə Müsəddiqin münasibətləri getdikcə kəskinləşirdi.

Müsəddiq şahın Qərb dövlətləri ilə sülh şəraitində münasibətlər qurmağı Müsəddiqdən tələb etsə də rədd cavabı aldı.

Müsəddiq İngiltərə və Amerikanın verdikləri sərt notalara cavab verməklə bərabər 1952-ci il oktyabrın 8-də İngiltərədən 49 milyon sterlinq təminat verilməsini də istədi. Onun, təminatdan başqa İngiltərədən tələb etdikləri bunlardır:

İngiltərə bir həftə ərzində İrana 20 milyon sterlinq ödəməli;

“Anglo İranian” şirkətini təmsil edən bir heyət dərhal İrana gəlməli və müzakirələr apararaq işləri üç həftə ərzində yoluna qoymalı;

Bu müzakirələrdən sonra İngiltərə İrana 29 milyon ödəməli».

Müsəddiqin İngiltərəyə təqdim etdiyi notadakı təkliflər ingilis səfirinə verilmədən əvvəl, bu notanın mahiyyəti üzündən İran hökumətində ilk ixtilaf baş verdi. İranın xarici işlər naziri Hüseyn Nəvvab Müsəddiqin ısrarı ilə İngiltərəyə verilməsi tələb edilən notaya etiraz etdi.

Beləliklə baş nazir ilə xarici işlər naziri arasında sərt münaqişələr oldu. Hüseyn Nəvvab heç bir əsasə dayanmayan tələblərin İngiltərə ilə münasibətləri daha da gərginləşdirəcəyini söylədi. O, bütün ısrarlarına baxmayaraq Müsəddiqin inadını qıramadı və sonda belə bir məsuliyyəti daşıya bilməyəcəyini söyləyərək istefa etdi. Bu istefa Müsəddiqin İrani fəlakətə sürükləyən hərəkətlərinə qarşı ilk reaksiya idi.

İngiltərə hökuməti İran tərəfindən verilən bu notaya o qədər də əhəmiyyət vermədi.

Bütün bu hərəkətlərin və notaların mənşəyi Rusiya idi. İngiltərənin baş naziri Çörçill bu və ya bundan əvvəlki İran tələblərinin İngiltərə ilə Amerikanın arasını açmaq üçün Rusiya tərəfindən Müsəddiqə təlqin edildiyini bilirdi. Elə bu səbəbdən də Çörçill İran notasının Londona verilməsindən üç gün sonra Rusiyaya ilk xəbərdarlığını etmişdi.

Çörçill bu istiqamətdə verdiyi bəyanatında açıq danışmış və Rusiyanın planlarından bəhs edərək «Biz Rusiyanın tələsinə düşməyəcəyik və Amerika ilə dostluğumuza böyük əhəmiyyət verəcəyik» demişdir.

Bu sözlərdən də göründüyü kimi İngiltərə Amerikanın dostluğuna əhəmiyyət verirdi. Bu heç də «Standard Oyl»a da eyni dəyəri verdiyi mənasına gəlmirdi. Çünki istər kəşfiyyat orqanlarından alınan raportlar, istərsə də Deterdinqin müxtəlif kanallarla Çörçillə çatdırdığı məlumatlar «Standard Oyl»un İranda ikili siyasət apardığını göstərirdi. Çörçill Amerika hökuməti ilə «Standard Oyl»un apardıqları

siyasətin fərqli olduğunu gözəl bilirdi.

«Standard Oyl» Çörçillin bəyanatının həqiqi mənasını bilir və buna görə də yeni addımlar atmağa hazırlaşdı. «Standard Oyl» İran neftindən pay almaq istəyirdi. Ancaq «Royal Datç-Şell Qrup»la imzaladığı onillik müqavilə səbəbindən açıq hərəkət edə bilmirdi. Bu səbəbdən də nəyin bahasına olursa olsun Orta Şərqdə böhranı bir az da dərinləşdirib ingilislərin başını qatmağa çalışdı. Hadisələrin belə böhranlı bir vəziyyətində İngiltərə ilə İraq arasında neft üzündən ixtilaf çıxmağa başladı. Yeni İraqda iqtidarı əlində tutan və bu məmləkətin mütləq hakimi olan Nuri Səid paşa İngiltərəyə rəsmən müraciət edərək 1927-ci il tarixli imtiyaz anlaşmasının yenidən gözdən keçirilməsini tələb etmişdi. Nuri Səid paşanın bu tələbi ağılasığmaz bir iş idi. Çünki o türk ordusunun yüzbaşı uniformasını daşdığı Birinci Dünya müharibəsindən bəri İngiltərə Entelijans Servisinin ən güvəndiyi şəxs idi və İraqda iqtidara ancaq bu sayədə gələ bilmişdi.

Nuri Səid paşanın İngiltərə-İraq anlaşmasının yenidən gözdən keçirilməsini tələb etməsi səbəbsiz deyildi. Nuri Səid paşa artıq ingilislərə etibar etməyir və möhtəşəm imperiyanın sonunun gəlib çatdığına inanırdı.

Nuri Səid paşanın bu tələbi Londonda ciddi qarşılanmış və həmin dövrdə orada olan şahzadə Abdullanın nəzəri-diqqətini cəlb etmişdir. Şahzadə Abdulla Nuri Səid paşaya Londondan göndərdiyi bir xəbərdə onun tələblərlə bağlı heç bir addım atmamasını istəmişdir. Ancaq sonrakı hadisələr göstərmişdir ki, ingilislər bu təkliflər qarşısında soyuqqanlılıqlarını qoruyub saxlaya bilmişdilərse də Nuri Səid paşanın sonrakı taleyini də düşünmüşdülər. Beləliklə, «Standard Oyl» İraqda ilk addımını atsa da, heç bir şeyə nail ola bilməmişdir. Müsəddiq tərəfindən istefa tələbi rədd etdikdən sonra şah bəzi tədbirlər görməyin vaxtı çatdığını gördü və əvvəlcə general Zahidi, sonra da general Hicazi ilə görüşdü. Həmin dövrdə hər iki general İranda böyük nüfuzə malik idilər. General Zahidi Əyan Şurasının üzvü, general Hicazi isə İranda ən mühüm vəzifələrdə çalışmış vətənpərvər bir şəxs idi. Bu iki general 1952-ci il oktyabrın 13-də Müsəddiq hökumətini devirmək üçün hərbi çevriliş etdilər. Ancaq buna müvəffəq ola bilmədilər. Rusiya kəşfiyyatının agentləri bu çevrilişin olacağı vaxtı Müsəddiqə xəbər verdiklərinə görə çevrilişin qabağı alına bilmişdi. Nəticədə general Hicazi başda olmaqla çevrilişdə şübhəli bilinən çoxlu sayda həm hərbiçilər, həm də mülkü şəxslər həbs olundu. İran konstitusiyasına görə Əyan Şurasının üzvləri günahlarının dərəcəsindən asılı olmayaraq həbs edilə bilməzdilər. Bu səbəbdən də general Zahidi həbs edilmədi.

Hərbi çevrilişin baş tutmaması xəbəri yeni xarici işlər naziri Hüseyin Fatimi tərəfindən dünya ictimaiyyətinə bildirildi. Dünyanın bir çox siyasi mərkəzlərində bu xəbər ciddi qarşılanmışdı. Müsəddiq həbslərdən başqa Fədai İslam Cəmiyyəti və Tudə Partiyasının əli ilə həbs olunanlar əleyhinə nümayişlər təşkil etdirdi. Tehrandakı İngiltərə və Amerika səfirlikləri çox ciddi qorunurdu. Hadisələrin İranda belə davam etdiyi bir anda Türkiyənin baş nazir Adnan Menderes ilə xarici işlər naziri Fuad Köprülü Londonda İngiltərə dövlətinin rəsmi şəxsləri ilə müzakirələr aparırdılar. Dünyanın aparıcı mətbuat orqanları bu müzakirələrə xüsusi diqqət verirdilər.

Qərb ölkələrinin mərkəzlərində böyük bir canlanma var idi. Bu qərb mədəniyyətinin qorunması və təcavüzkar kommunizmin azad millətləri əzmək istəməsi təşəbbüsünə qarşı ciddi tədbirlər görülməsindən doğmuşdu. Dünyanın azad millətləri azadlıqlarını təhlükəsizlik altına almaq istəyirdilər. Onlar bu məqsədlə bir Avropa Birliyinin qurulması üçün fəaliyyətə başlamışdılar.

Qərb dünyası tez bir zamanda bir birlik qurmazlarsa Rusiyanın, dolayısıyla kommunizmin təzyiqinə dayana bilməyəcəklərini anlamışdılar.

Türkiyənin baş nazirinin və xarici işlər nazirinin Londona səfərləri bu qurulacaq qərb təhlükəsizlik

sisteminin qaçınılmaz olduğunu ortaya qoyurdu. Onların Londonda Orta Şərq böhranını da müzakirə etmələri təbii idi.

Londonda iki gün davam edən türk-ingilis müzakirələrinin sonunda aşağıdakı məzmunlu bəyanat nəşr olundu: «Türkiyənin baş naziri, xarici işlər naziri, Xarici İşlər Nazirliyinin ümumi katibi və müşavirlərdən ibarət nümayəndə heyəti İngiltərənin xarici işlər naziri, müdafiə naziri, baş qərargah rəisi və müşavirləri ilə görüşlər keçirərək hər iki məmləkətin müştərək mənfəətləri ilə əlaqəli ümumi məsələləri müzakirə etmişdilər».

Müzakirələrdə İngiltərə Silahlı Qüvvələrinin Baş qərargahının rəisinin və müdafiə nazirinin iştirak etməsi və mətbuatda verilən açıqlamada Orta Şərqdə baş verən hadisələrin hər iki məmləkətin müştərək mənfəətlərinə təsirinin ortaya qoyulması London görüşlərinin əhəmiyyətini artırırdı.

Londonda başlamış və iki gün davam etmiş olan türk-ingilis müzakirələri haqqında verilən rəsmi məlumatın mətbuatda çap edilməsindən bir gün sonra İran İngiltərə ilə münasibətlərini kəsdiyini rəsmən bildirdi.

İran İngiltərə ilə münasibətlərini rəsmən kəsərkən Amerikanın xarici işlər naziri Dean Acheson sürpriz sayıla biləcək bir bəyanat verir və İranın İngiltərədən tələb etdiyi 49 milyon sterlinq təzminat məsələsində lazım gəlsə İngiltərə ilə birgə olacağını və İngiltərəni bu təzminatı ödəmək üçün xəbərdarlıq edəcəyini bildirirdi.

Amerikanın xarici işlər nazirinin bəyanatı qəribə bir mənə daşıyırdı. Bu bəyanat Amerikanın «Standard Oyl» şirkəti ilə birgə hərəkət etməsinə işarə idi.

Artıq Amerikanın xarici siyasətində dönüş başlayır və bu «Standard Oyl»un lehinə olurdu. Dean Acheson bu qəribə bəyanatını verirkən Amerikanın İrana təyin olunmuş yeni səfiri Loy Henderson da Müsəddiqə bir raport təqdim edir. Bu raportda Amerika Xarici İşlər Nazirliyinin İran tərəfindən İngiltərədən tələb edilən 49 milyon sterlinq təzminat məsələsində Amerikanın İrana yardım etməyə hazır olduğu bildirilirdi.

Amerikanın yeni səfiri Loy Hendersonun Müsəddiqə verdiyi raport da Dean Achesonun bəyanatı qədər qəribə məzmunlu idi. Amerika İngiltərənin çiyinlərinə yüklənilən bu təzminatı nə üçün ödəyirdi? Bütün bu təşəbbüs və vədlərdən də anlaşılırdı ki, Amerika Müsəddiqə xoş görünmək istəyirdi. Çünki bu məmləkətdə çox böyük miqdarda neft vardı.

Neft istehsal edildiyi məmləkətin də, dünyanın da hüzurunu qaçırır və dünya diplomatiyasını pərişan edirdi. Neft ən yaxın dostları da bir-birinə düşmən etmək gücünü həmişə saxlayırdı.

Ruslar isə pusquda idilər. İran neftinin vahiməli bir ixtilaf olaraq ortaya çıxdığı gündən bəri yeri gəlmişkən ruslarla dil tapmış «Standard Oyl»un siyasətini Dean Acheson və İrandakı amerikan səfiri də təsdiq edirdilər və bununla da Rusiyanın İran böhranında aktiv rol oynamasına kömək edirdilər. İstər Dean Achesonun, istər Loy Hendersonun eyni mənalı bəyanat və raportu və İranın İngiltərədən tələb etdiyi təzminatla əlaqəli İrana haqq verən davranışları rusları İranda yeni bir neçə hadisə törətməyə sövq edirdi. Bu təşəbbüslərin ən təhlükəlisi isə Rusiya-İran sərhədlərindən İrana tudəçilərə çoxlu miqdarda silah verilməkdə idi. Ruslar bunu demək olar ki, hamının gözü qarşısında edirdilər. Ruslar dostlarının sayəsində ciddi işlər görmə imkanlarına qovuşmuşdular. Ruslar İranda çox fəal çalışır və gələcəkdə həyata keçirmək istədikləri hərəkətlər üçün geniş miqyaslı hazırlıqlar görmüşdülər. İrandakı rus cəsusları çox mükəmməl bir təşkilat qurmuşdular. Ancaq qarşılarında onlardan da, amerikalılardan da daha əvvəl bu məmləkətdə yerləşmiş və təşkilatlanmış bir gizli servis də vardı. Ruslar hər halda ingilislərin uzun illərin təcrübəsinə sahib gizli kəşfiyyat orqanı Entelijans Servisi hesaba almaya bilməzdilər.

Ruslar Entelijans Sevisin İranda fəaliyyəti dayandırılmadıqca heç bir iş görə bilməyəcəklərini çox yaxşı bilirdilər. Ruslar general Zahidi və general Hicazinin həyata keçirmək istədikləri hökumət çevrilişinin qarşısını almağa nail olduqdan sonra bu servisi məğlubiyyətə uğratdıqları qənaətinə gəldilər. Onlar Müsəddiqə İranda kütləvi həbslər keçirmək, beləliklə Entelijans Servisi ortadan qaldırmaq üçün imkanları daxilində hər cür yardımı etmişdilər.

İNGİLTƏRƏ VƏ RUSİYANIN KƏŞFİYYAT ORQANLARININ MÜBARİZƏSİ

Demək olar ki, İngiltərənin və Rusiyanın kəşfiyyat orqanları İrandakı kimi bir-birinə qarşı amansız mübarizə aparmamışdılar. Onlar 1885-ci ildən bəri İranda fəaliyyətə başlamışdılar. Hər iki təşkilat neft uğrunda mübarizə edirdi. Onlar 1885-ci ildən bəri nadir hallarda bir-birinə toxunmamışdılar. Ancaq indi İrandakı mübarizə əvvəlkilərə nisbətən müqayisə edilməyəcək dərəcədə idi. Bunun iki səbəbi vardı. Bundan əvvəlki mücadilələrdə olduğu kimi Rusiyanın, Fransanın və ya Almaniya və Avstriya-Macaristan İmperiyalarının siyasi əməllərinə sədd çəkən qüdrətləri yoxdu. Bunun əksinə olaraq Rusiya İkinci Dünya müharibəsindən qalib çıxaraq Avropanın yarısına hökm edərkən, dünya siyasətinə də istiqamət verəcək qədər güclü idi. Rusiya bir tərəfə sıxışdırılmış İngiltərənin mövcudluğunu hesaba almayaraq dünyanı Amerika ilə bölüşdürmək fikrində idi.

Bax burada Rusiya yanılırdı. Çünki, gücdən düşdüyü zənn edilən Britaniya İmperiyası dünyadakı xam maddə mənbələrinin mühüm bir hissəsinə hakim idi və hələ Entelijans Servis ləğv edilməmişdi. Yaxın bir gələcək istər Amerikanın, istərsə də Rusiyanın zəiflətmək istədikləri İngiltərənin necə bir enerji və Entelijans Servisin şahanə bir gedişi ilə ortaya çıxacağını göstərəcəkdə. İngiltərə Rusiyaya İranda ciddi zərbə endirməyi planlaşdırırdı. Bu zərbə elə şiddətlə endiriləcəkdir ki, Rusiya 1953-cü ildə endirilmiş olan bu zərbənin təsirindən xilas ola bilməyəcək və İranı uzun illər rahat buraxacaqdır.

Rusların kəşfiyyatçıları ilə İngiltərənin Entelijans Servisinin və Deterdinqin cəsusları İranda çox çətin bir gizli mübarizə edirdilər. Bu gizli mübarizə 1910-cu və 1925-ci illərdəki üsyanlara bənzə-mirdi.

İranda Rusiyanın və İngiltərənin gizli mübarizə apardıqları vaxtda gözləmədikləri bir hadisə baş verdi, yəni «Standard Oyl» da bu mübarizəyə qoşuldu. Onun bu müdaxiləsi 1953-cü ildə gözlənilirdi. Çünki «Royyal Datç-Şell Qrup» ilə on illik sülh müqaviləsinin müddəti o tarixdə başa çatırdı. Elə bu səbəbdən də «Standard Oyl»un mübarizəyə qoşulması gözlənilmirdi.

Bax İranda əsl mübarizə də «Standard Oyl»un ortaya çıxmasından sonra başladı. Amerikalıları bu mücadiləyə sövq edən səbəb İran nefti üzərində hissə sahibi ola bilmək düşüncəsi idi. Onlar da İran neftindən pay almaq istəyirdilər. 1952-ci il oktyabrın 21-də «Standard Oyl»un hissədarlarından Villiam Alton Jones təcili Tehrana gəldi. O hava limanında jurnalistlərə gülə-gülə Tehrana istirahətə gəldiyini bildirdi. Yəni o, gəlişinin əsas məqsədini gizlətməyə çalışdı. Amma, onun dünyada məşhur neft istehsalçısı və «Standard Oyl»a bağlı olduğunu bilməyən yoxdur.

W.A.Jones Tehrana neft üçün gəlmişdi. Çünki «Standard Oyl» Müsəddiq ilə əlaqə yaratmağa çalışırdı. Müsəddiq ilə «Standard Oyl» arasında başlayacaq müzakirələri də Amerika prezidenti Trumenin şəxsi nümayəndəsi olmaqla bərabər həm də neft istehsalı ilə məşğul olan Averell Harriman planlaşdırırdı. Müzakirə zamanı «Standard Oyl»un nümayəndəsi İngiltərədən alınmış və milliləşdirilmiş neft sahələrindən hissə tələb edirdi. Müsəddiq İngiltərədən çəkiniyi üçün hələlik tərəddüd edirdi.

«Royyal Datç-Şell Qrup» İranda Rusiya kəşfiyyatının agentlərindən başqa artıq «Standard Oyl»un adamlarına qarşı mübarizə aparmağın zəruriliyini də anlamağa başladı. «Standard Oyl» Orta Şərqdə

fəal hərəkət etmək üçün bütün imkanlarından istifadə etməyə çalışırdı. «Standard Oyl» şübhə çəkməmək üçün ilk əvvəl elm adamlarını neft sahələri ətrafına səyahətlərə göndərdi. Bu elm xadimlərindən ilki dünyanın çox yaxından tanıdığı, Amerikanın müasir tarixçilərindən Harold Lamb idi. O, Orta Şərqdə olarkən bütün Ərəbistanı gəzərək xalq və hökumət üzvləri ilə görüşlər keçirmişdir.

«Standard Oyl»un elm adamlarını seçməsi nəzər-diqqəti cəlb etməyəcək insanlar olması idi. Dünyanın məşhur tarixçilərindən olan Harold Lamb istədiyi yerə gedərək hər cür tədqiqatlar aparır və heç kəsi şübhələndirmirdi. Yalnız «Standard Oyl»un düşünmədiyi nöqtə bir elm adamının nə bir siyasətçi, nə də bir cəsus olmaması idi. Məşhur bir tarixçi olaraq qəzetçilərin diqqətindən qaçmayan bu şəxs haraya getmişdirsə onları qarşısında görmüş və bəzi bəyanatlar vermişdir. Harold Lambın mətbuat nümayəndələrinə verdiyi bu bəyanatlarda:

«Türkiyə, Livan, İordaniya və İraqda olarkən oralardakı vəziyyəti araşdırdım. Bu məmləkətlərdə mövcud olan böhranlar amerikalıları çox maraqlandırır. Orta Şərq ilə Amerika arasında fikir mübadiləsinin artmasına yardım etmək istəyirdim. Amerikalılar bu gün Orta Şərq haqqında, xüsusilə də ərəblər haqqında keçmişdəki fikirlərini dəyişdirməkdədirlər».

Məşhur tarixçi Harold Lambin ağzından çıxan bu sözlərin mənası nə ola bilərdi? Harold Lambın bu bəyanatı qəzetlərdə çap olunduğu gün «Standard Oyl»un hissədarlarından William Alton Jones də Tehrandə idi. Buradan belə bir sual çıxır. Görəsən bu şəxslərin eyni vaxtda Tehrandə olması təsadüfdürmü? Məncə buna bir təsadüf deyə bilmərik. Əgər ortada neft olmasa idi onda deyə bilərdik.

Elə bu vaxtlarda Səud bin Əbdüləziz Səudiyyə Ərəbistanında spirtli içkilərin qəbul edilməsini qəti qadağan edən bir qərar çıxartmışdır. Bu qadağan qərarı dərhal neft istehsalına təsir etmişdir, yəni istehsalın həcmi aşağı düşmüşdür. Qərribə orası idi ki, bu ancaq ingilislərin nəzarətində olan neft ərazilərində olmuşdur.

Villiam Alton Jonesin İranda görüşlərinin nəticələri «Standard Oyl»un xeyrinə olmamışdır. Baş nazir Müsəddiq amerikalılarla əməkdaşlıq etməyə hələlik tələsməmişdir. Beləliklə, «Standard Oyl»un İranda atdığı ilk addım müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır.

Tehrandə hadisələr yenə qızıışmağa başlamışdı. İran şahının anadan olmasının otuzuncu ildönümü münasibətilə təşkil olunacaq şənliklər tudəçilərin gələcəkdə keçirəcəkləri nümayişlər nəticəsində baş tutmamışdır. Şahla münasibətləri gərginləşmiş olan Müsəddiq rusların köməyi ilə ingilislərlə yaxın münasibətdə olan şahla ağır zərbə vurmağı planlaşdırmışdı.

Şahın ad günü keçirilən zamanı tudəçilərin keçirdikləri nümayişlər çox qanlı olmuşdur. Kommunistlər şahın ad günündə keçirilən şənliklərdə qan tökülməsinə nail olmuşdular. Kommunistlər tərəfindən təşkil olunmuş bu nümayişlərdə iştirak edən xalq kütlələri «Şaha ölüm» şüarı ilə küçələrdə bağıraraq polisə və təhlükəsizlik qüvvələrinin müqavimətinə məhəl qoymurdular.

İran xalqının çox bağlı olduğu şahlıq üsuli-idarəsi əleyhinə keçirilən bu qanlı nümayişlər Müsəddiqin bu idarə üsulunu tamamilə ləğv etmək məqsədini güddüyünü açıqca göstərməkdə idi. Artıq polisə bu nümayişlərin qarşısını ala bilmədikdə işə ordu qarışmalı oldu. Xalq yenə də küçələrdən çəkilmədi və müqavimətlərini daha da artırdılar.

Zavallı İran neft üzündən sonu görünməyən faciələr qarşısında qalmışdı. Tehran küçələrində bu yağlı maddə üzündən, beynəlxalq toqquşmalar üzündən insanlar ölür, küçələr qana boyanırdı.

1951-ci il sentyabrın 24-də Müsəddiqin İngiltərəyə verdiyi bir notaya İngiltərə tərəfindən cavab verilməmişdir. Yəni bu nota İngiltərə tərəfindən əhəmiyyətli sayılmamışdır. Artıq İngiltərə ilə İran

arasında siyasi münasibətlər qısa bir müddətdən sonra kəsilmiş və ingilis diplomatları bu vəziyyət qarşısında Tehranı tərk etməyə hazırlaşaraq pasportlarını tələb etdilər. İran ilə İngiltərə arasında artıq heç bir münasibət qalmamışdı.

Müsəddiq, Tehrandakı ingilis diplomatları İrani tərk edərkən İngiltərənin baş naziri Çörçillə vermək üçün hazırladığı bir məktubu səfirə təqdim etmişdir. Ancaq səfir bu məktubu götürməmişdir. Beləliklə, Müsəddiqin İngiltərəyə çatdırmaq istədiyi son təklifi də beləcə uğursuzluqla nəticələnmişdi.

İngilis diplomatlarının Tehrandan, dolayısı ilə İrandan ayrıldıqdan bir neçə gün sonra ingilislər ilk addımlarını atdılar. Bu ilk addım ortalığı alt-üst etdi. Günlərin birində solçu qəzetlərindən başqa İranda çıxan bütün mətbuat orqanlarının səhifələrində Rusiyanın İrani istila etmək planları öz əksini tapdı. Ortaya belə bir sual çıxırdı: Bu xəbər mətbuata necə sızmışdır? Çünki xəbər həqiqətən də rusların İrani necə istila edəcəklərini bütün açıqlığı ilə ortaya qoyurdu.

Qəzetlər plan haqqında məlumat verərkən rusların Qafqazdan edəcəkləri hərbi müdaxilə ilə birlikdə tüdəcilərin məmləkətin hər tərəfində sabotajlar gerçəkləşdirəcəyi də bildirilirdi.

Qəzetlərin verdikləri bu qorxunc istila planları İrani bir anda alt-üst etdi. Şah dərhal baş nazir Müsəddiqi hüzuruna dəvət etdi. Ancaq Müsəddiq xəstələndiyini bəhanə edərək İranın düşdüyü belə bir vəziyyətdə şahın hüzuruna getməkdən imtina etdi.

Artıq ingilis kəşfiyyatı bu planı çap etdirməklə Rusiyanın 1942-ci ildən bəri İranda qurduğu təşkilatın bütün fəaliyyətini sıfıra endirməyə nail olmuşdu.

Müsəddiqin bu hərəkəti Rza şah Pəhləviyə təsir etdi və o artıq ölkənin bir ruhi xəstənin əlində oynucağa çevrildiyini görməyə başladı. Şah ilə baş vəzir arasındakı gərginlik artaraq yüksək nöqtəyə çatmışdı. Nəhayət şah imza üçün göndərilən iki hökumət qərarnaməsi bu anlaşılmazlığı üsyana çevirən son səbəb oldu. Bu qərarnamələrdən biri İranın qətlə yetirilmiş baş naziri Razmaramın qatali Abdulla Rasteşarın azadlığa buraxılması ilə əlaqədar idi. Digər qərarnamə isə İran dövlət xadimlərindən biri olan əski baş vəzirlərdən Qəvamüssəltənənin var-dövlətinin müsadirə edilməsinə aid idi. Şah hər iki qərarnaməni imzalamaqdan imtina etdi və hökumətə qaytardı.

Tehranda bu hadisələr cərəyan edərkən o biri tərəfdən amerikalılar da neft ixtilafını həll etmək üçün ciddi bir neçə təşəbbüs etdilər. Amerikanın Tehrandakı səfiri Loy Henderson xarici işlər naziri Dean Achesondan aldığı bir təlimatla İranda neft müzakirələrinə başlayır. Üç gün davam edən bu görüşmədə heç bir nəticə hasil olmur.

Müsəddiq artıq müstəqilliyini itirmiş və rus səfiri İvan Sadxıkovun əlində bir alətə çevrilmişdi. Amerikalılar bir anlaşma zəmini əldə edə biləcəklərinə dair olan son ümidlərini də beləcə itirdilər. Ruslardan dəstək alan Müsəddiq planlarını axıra qədər davam etdirməkdə qərarlı idi. Bundan sonra ruslar Orta Şərqdəki fəaliyyətlərini daha da artırmışdılar. Orta Şərqdə vəziyyətin ağırlığı göz qabağında idi. Hər an İrana rus müdaxiləsi gözlənilirdi. Qərb dövlətləri gözlənilən təhlükənin qarşısını almaq üçün rusların hərbi qüvvələrinə qarşı hərbi qüvvələrlə çıxmağı qərara aldılar. Onlar dərhal qərarlarını reallaşdırmağa tələsdilər, yəni Aralıq dənizindəki 6-cı amerikan donanmasının 16 gəmisindən ibarət bir donanma İstanbula göndərildi. Aralarında dünyanın ən qüdrətli hərbi gəmilərindən biri olan "Des Moines" in də daxil olduğu eskadriya İstanbul limanında lövbər saldı.

Güclü donanmalar daima neft ixtilafının davam etdiyi bölgələrdə və ya ona yaxın məntəqələrdə dolaşırdılar. Donanmalar neft istehsalçılarının mənfəətlərini qorumaq üçün yenə hərəkətə gətirilmişdi. Çünki neft olmadıqca bu hərbi maşınlarının hərəkət etmələri qeyri mümkün idi. Neft istehsalçıları arzuladıqları anda donanmalar hərəkətə keçməyə məcburdu.

Rus təzyiqinin İranda kuliminasiya nöqtəsinə çatdığı anda dünyanın gözləri Orta Şərqdən Orta Avropaya çevrilmişdi.

Üç böyük dövlətin gizli kəşfiyyat orqanları gözəgörməz mübarizə apararaq öz dövlətlərinə ən əlverişli imkanları yaratmaq üçün qüvvə sərf edirdilər.

Orta Avropada qarışıqlıqlar çıxmışdı. Çexoslovakiya və Macarıstanın kommunist idarəçiləri Rusiyanın israrlı tələbi ilə milli qüvvələrə divan tutdular. Rusiyanın Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin (DTK) əmri ilə bu iki dövlətin yüksək vəzifəli şəxsləri, xüsusilə Çexoslovakiyanın dövlət xadimlərindən Slanski Klements və Qanimer həbs olunmuşdu. Macarıstanda isə milli qüvvələrin kütləvi həbsləri keçirilirdi. Qarşıya belə bir sual çıxır: Orta Avropada baş verən bu hadisələr görəsən təsadüfənmi baş vermişdi?

Orta Şərqdə ən nikbin insanların da qəbul etdikləri bir müharibə havasının yaşandığı zamanlarda Orta Avropadakı bu hadisələri sadəcə təsadüf kimi anlamaq çox səhv fikir olardı. Bu ölkələrdə baş vermiş hadisələr Rusiyanın İran üzərindəki təzyiqlərini zəiflətmək üçün törədilmiş ola bilərdi. Bu qarışıqlıqları törədən gizli kəşfiyyat orqanlarının – İngiltərənin Engelidans Servisinin və ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin (MKİ) - işi olduğunu da ehtimal etmək olardı.

Çexoslovakiya və Macarıstandakı həbslər hələ bitməmiş, Orta Şərqdə neft ölkəsi olan İraqda dövlət çevrilişi baş verir və bir general hakimiyyəti ələ alır. General Nurəddin Mahmudun hakimiyyəti ələ alması tam zamanında baş vermişdi. Çünki ordunun İraqda idarə etməni ələ aldığı gün Bağdadda və ölkənin digər şəhərlərində İngiltərə əleyhinə nümayişlər başlamışdı.

Rusiyanın İraqdakı siyasəti də iflasa uğramışdır. Yəni, hadisələr ingilislərin xeyrinə cərəyan etmişdir. General Nurəddin Mahmud ilk andan partiyaların fəaliyyətini qadağan etdi və ingilislərin əleyhinə fəaliyyət göstərən minlərlə adamı həbs etdirdi. İraq sanki səyyar bir həbsxanaya dönmüşdü. İraqın Qahirədəki səfiri isə ölkəsində cərəyan edən hadisələr haqqında mətbuata geniş məlumat vermiş və İraqdakı qarışıqlıqların kommunistlər tərəfindən planlaşdırıldığını bildirmişdir. Səfir, general Nurəddin Mahmudun idarəetməyə müdaxiləsinin kommunistlərin ölkələrini bir vətəndaş müharibəsinə sürükləmək planlarının qarşısını almaq məqsədi ilə edildiyini də bildirmişdir.

Ruslar İrani ələ keçirmək istədikləri zamanı Çexoslovakiya və Macarıstan hadisələri ilə qarşılaşmışdır. Lakin Rusiyanın Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi (DTK) bu məmləkətlərdəki məğlubiyyətini həzm edə bilməmiş, əvəzini İraqda çıxmaq istəmişdi. Təbii ki, «Standard Oyl» da İraqda DTK-nın fəaliyyətini dəstəkləmişdir. İngilislər həm rusların, həm də amerikalıların İraqdakı fəaliyyətlərini öyrəndikdən sonra dərhal hərəkətə keçərək İraq Ordusunun Baş Qərargah rəisi general Nurəddin Mahmudu hakimiyyətə gətirdilər. Vəliəhddən də razılıq alınmışdı.

İngilislərlə amerikalıların arasındakı münasibətlər də gərginləşmişdi. Buna baxmayaraq İngiltərə də, Amerika da qərb dövlətlərinin təhlükəsizlik sisteminin zəiflədilməsinə imkan verməməyə çalışırdılar. Ancaq bütün bu münasibətlərə baxmayaraq İngiltərə ilə Amerika arasındakı anlaşılmazlıq 1952-ci ilin dekabrında daha da gərginləşdi.

Bu anlaşılmazlığa səbəb olaraq amerikalıların Orta Şərqdə və Avropada qarşılaşdıqları neft sıxıntısı göstərilə bilər. İngilislər İrandan və İraqdan amerikalılara neft satılmasında çətinliklər yaradırdılar. Amerika neft istəyirdi və bu səbəbdən də ingilislərə təzyiq edirdi.

İngilislər gözlərini dörd açmışdılar. Orta Şərqdə cərəyan edən hadisələrin arxasında «Standard Oyl»un ruslarla birlikdə çalışdıqlarını da təsbit etmişdi.

Bundan sonra da İngiltərənin xarici işlər naziri Mr. Anthony Eden bütün dünyaya ingilis hökumətinin «Anglo İranian» şirkətinin haqlarını qoruyacağını və İrandan amerikalılara neft satmayacaqlarını

bildirirdi.

Bu nə deməkdir? İngiltərə ilə Amerika arasında müştərək düşməyə qarşı qurulmuş olan birlik və bərabərlik harada qalmışdı? Bu və bunlara bənzər sualların sayını çoxaltmaq mümkündür. Ancaq bütün bu mümkün olan sualların da cavabsız qalması qəbul ediləndir. Çünki ortada bəhs mövzusu olan şey neftdir. Əgər neft olmasa idi, əslində iki dost və müttəfiq arasında bir anlaşılmazlıq çıxmazdı.

Mr. Anthony Edenin bu sözləri Amerikada olduğu kimi başa düşülmüşdü. Artıq Amerikada iqtidara Harri Tramenin yerinə general D. Eyzenhauer gəlmişdir. O, İngiltərənin xarici işlər nazirinin verdiyi bəyanata cavab olaraq 1952-ci ilin sonunda İngiltərəni dəstəkləyəcəklərini bildirmişdir. Ancaq Amerika prezidentinin bu bəyanatına baxmayaraq «Standard Oyl» İran nefti üçün həyata keçirmək istədiyi fikirlərindən əl çəkməmişdir.

Amerikaya neft lazım idi. Bu neft də İngiltərənin əlində idi. İngiltərədən neft almaq üçün Amerikanın Xarici İşlər Nazirliyinin məsul işçisi Paul Nitze 1952-ci ilin dekabr ayında Londona gələrək müzakirələrə başlamışdı. Bu gəlişin məqsədi «Standard Oyl»dan neft almağa nail olmaq idi. Onun cibində isə «Standard Oyl»un Abadandakı bütün neft təsislərini satın almaq üçün üç milyard dollarlıq bir çek də var idi. Anthony Eden bunu bildiyi üçün amerikalılara neft satmayacağını bildirmişdi. Elə bu səbəbdən də Paul Nitze Londonda soyuq qarşılandı. O, eyni vaxtda həm Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşları ilə, həm də Deterdinqin adamları ilə görüşərək neft əldə etmək istəyirdi.

Paul Nitze Amerika xarici işlər naziri Dean Achesonun İngiltərənin xarici işlər naziri Anthony Eden ilə Parisdə neft məsələsini müzakirə etmək üçün görüşəcəkləri tarixə qədər Londonda qalmağa çalışırdı. O, 1952-ci il dekabrın 15-də Fransada başlayan müzakirələrdə iştirak edəcək Amerika nümayəndə heyətinə qoşulmaq üçün Parisə getdi.

Amerikalıların İran neftini satın ala bilmək məqsədi ilə təşkil etdikləri bu konfrans özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Burada ortaya belə bir sual çıxır: Amerika hökuməti İran neftini kimin hesabına almaq istəyirdi? Paul Nitzenin cibindəki 3 milyard dollarlıq çek «Standard Oyl»a məxsus idi. Amerika hökuməti Rokfeller qrupu adından hərəkət edir və bu trest üçün nefti satın almaq istəyirdi. Neft dünyanın ən böyük dövləti olan Amerikanı da özünə ram etmiş və neft istehsalçılarının xidmətinə soxmuşdu. İngiltərənin xarici işlər naziri Anthony Eden Parisə gedərək həmişəki kimi yenə də xeyr demişdir. Paris konfransı başlamadan sona çatmışdır. Paris konfransından bir neçə ay keçsə də İranda heç bir dəyişiklik baş verməmişdir. Amerikalılar ingilislərdən İran neftini satın ala bilməmələrindən o qədər də pərt olmadılar və nə vaxtsa ala biləcəkləri fürsəti gözləməyə daha çox üstünlük verdilər. Ancaq bu gözləmək prosesi çox sürmədi. Amerika prezidenti D. Eyzenhauer «Standard Oyl»dan aldığı bir tapşırıqla ingilis hökumətinə ən yüksək səviyyədə görüşün keçirilməsi təklifini etdi.

İngiltərənin baş naziri Çörçill Amerika prezidentinin təklifini müəyyən şərtlər daxilində qəbul etdi. Görüş Amerika tərəfdən prezident D. Eyzenhauerin, İngiltərə tərəfdən isə Çörçillin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin arasında Vaşinqtonda keçirilməli idi. İkinci Dünya müharibəsinin iki müzəffər və ən böyük dövlət xadimi İran neftini müzakirə etmək üçün qarşı-qarşıya gəlmişdilər.

Amerikalılar bir dünya müharibəsi baş verməsinə səbəb ola biləcək İran neft ixtilafını, ancaq ingilislərin bu nefti amerikalılara satdıqları zaman həll edilmiş olması fikrini irəli sürür və fikirlərində israr edirdilər. Amerikalılar burada da xeyr cavabı eşitdilər.

Şübhəsiz istər Paris, istər Vaşinqton görüşmələrindəki rəsmi nümayəndə heyətlərinin arxasında neft istehsalçıları vardı və onların iradələri burada hakim idi.

1953-cü il «Standard Oyl» şirkəti ilə «Royal Datç-Şell Qrup»un mücadiləsi ilə başladı. Bu iki trest arasında İkinci Dünya müharibəsi zamanı, yəni 1943-cü ildə imzalanmış on illik müqavilənin vaxtı bitmək üzrə idi. Ancaq «Standard Oyl» bu müddətin sona çatmasını gözləmədən mücadiləyə başlamağa üstünlük verdi. Vaşinqton konfransının sonunda mətbuat nümayəndələrinin suallarına İngiltərənin baş naziri Çörçill cavab verməkdən imtina etmiş və sadəcə «konfrans məhrəm mövzuları müzakirə etmişdir» demişdir.

Çörçillin bu sözü konfransda nələrin danışıldığını açıq-aydın ortaya qoymaqladır. Məhrəm olan şey nə idi? 1953-cü ildə dünyanın başında neftdən başqa hansı bir qayğı vardı? Əlbəttə başqa şey düşünülə bilməzdi və Vaşinqton görüşünün mövzusunun neft olduğu rahatca söylənilə bilərdi. İki dövlət xadimi bu görüşdə İran neftini və bu ixtilafın gələcək nəticələrini müzakirə etmişdilər. Şübhəsiz ki, Amerika İran neftinin «Standard Oyl»a satılmasını tələb etmişdir.

1953-cü ildə İranda hər an hansısa bir hadisənin baş verməsi gözlənilirdi. İranın müxtəlif şəhərlərində kommunistlərin təhrik etdikləri xalq kütlələrinin nümayişləri ilə təhlükəsizlik qüvvələrinin arasında qanlı toqquşmalar baş verdiyi zaman şah ilə Müsəddiqin münasibətləri də kəskinləşirdi. Rusiyanın İranı istila etmək planının qəzetlərdə çap olunmasından sonra xalq kommunistlərə və onların tərəfdarlarına qarşı mübarizəyə başlamışdı. Zavallı İran kommunistlərlə antikommunistlərin qarşı-qarşıya gəldikləri bir müharibə meydanı halına gəlmişdi.

Müsəddiq kommunistlər əleyhinə nümayişlərin şah tərəfindən təşviq edildiyini anlayır və hər an baş verməsi gözlənilən ixtilaf ilə birlikdə özünün də yox olacağını hiss edirdi. Elə bu səbəbdən də o şahı qarşı açıq şəkildə mübarizə etməyə qərar verir. Müsəddiq artıq İranda heç bir qüvvəni tanımır və heç kimsəyə hesabat vermirdi. O, şahı nüfuzdan salmaq üçün əlindən gələni edirdi. Hadisələrin belə bir istiqamətdə cərəyan etdiyi bir vaxtda bütün İranı yerindən oynadan və Müsəddiqi də şoka salan bir hadisə baş verdi. Yəni, 1953-cü il aprelin 4-də Tehranın polis rəisi general Mahmud Əfşartus yoxa çıxdı. Bu xəbərin xalq arasında yayılmasından bir az sonra onun qaçırıldığı aydın oldu. Xalqı bir-neçə sual düşündürürdü. Bu hadisə necə olmuşdur? Onu qaçırmağa kim cürət edə bilərdi? Tehranda olan çoxlu sayda polisin və ordunun arasında bir polis rəisi necə qaçırıla bilərdi? Ancaq bütün bunlara baxmayaraq qaçırılma hadisəsi baş vermişdi. Bu hadisədən dörd gün sonra onun cəsədi tapılmışdır. O boğularaq öldürülmüşdür. Müsəddiq bütün təhlükəsizlik qüvvələrini hərəkətə gətirmişdi. Necə olursa-olsun qatillər tapılmalı idi. Ancaq minlərlə tehranlı sorğu-suala tutulsalar da, heç bir nəticə əldə olunmamışdır. Müsəddiq rusların kəşfiyyatçılarının qüvvəsindən istifadə etdisə də, yenə generalın öldürülməsində əli olanları aşkar edə bilmədi. Müsəddiq şahı taxtdan salmaqda qərarlı idi. O, İran radiosundakı çıxışında şahı ittiham edərək belə söylədi: «Şah mənim həyatıma sui-qəsd planları təşkil etməkdədir. Bir xarici ölkədən aldığı dəstəklə bunu reallaşdırmaq istəyir. Burada şahın Avropada yaşayan bacısı Əşrəfin də əli vardır».

Müsəddiq bu bəyanatı ilə ruslarla birlikdə olduğunu bir daha ortaya qoyurdu. Müsəddiqin bu sözlərinə xalq o qədər də inanmırdı. Ancaq onun bu ittihamedicisi sözləri az da olsa işə yaramışdı. Rusiyanın isti dənizlərə çıxması üçün ən qısa yol İrandan keçirdi. Amma ora da ingilislərin əlində idi. İngilis gizli xidmət orqanları Rusiyanın bu niyyətlərinə sədd çəkən ən böyük maneə idi. Onu demək olar ki, İngiltərənin Entelijans Servisinin ən güclü təşkilata sahib olduğu yer Şərqi Ağdəniz ərazisi və buna qonşu olan ölkələr, xüsusi ilə də Ərəbistan yarımadası idi. Onların bu ərazilərdə xüsusi xidmət təşkilatlarını qurmaqda haqlı idilər. Çünki ingilis neft imperiyasının bütün mənbələrinə gedən yollar buradan keçirdi. Bundan başqa Entelijans Servis sahib olduqları İran və İraq neftini heç kəsə verməməkdə qərarlı idilər. Onlar bu ərazilərə qarşı iddia ilə çıxış edən

dövlətləri də susdurmaq üçün əllərindən gələni edirdilər. Bir-birinin ardınca baş verən hadisələr də bunu sübut etməkdə idi.

Rusiya Müsəddiqə təzyiqini getdikcə artırırdı. Ruslar bir tərəfdən milliləşdirilən neftə sahib olmaq istəyir, o biri tərəfdən də Müsəddiqi Qərb dövlətləri ilə müzakirələrə, dolayısı ilə milliləşdirməni qəbul etdirə biləcəyi müzakirələrə məcbur edirdi. Rusların gözlədiyi bu idi. Onlar neft ixtilafında Qərb dövlətlərinin milliləşdirməni qəbul etmələrini gözləyirdilər.

Əgər Qərb dövlətləri milliləşdirməni qəbul edərlərsə rus ordusu böyük bir ehtimalla İrana hücum edəcəkdə. Belə bir vəziyyətə qarşı rusların reaksiyası sərt olmayacaq və ruslar İranda yerləşəcəklər. Rusiyanın İranda səfiri Müsəddiqə istehsal edilən neftin satış qiymətini aşağı salmağı tələq etmiş və nəticədə buna müvəffəq olmuşdur. Müsəddiq neftin qiymətini endirməyi qəbul etmiş və yeni qiyməti dünya neft qiymətlərinin yarısına endirmişdi. Yəni 50% endirmə olmuşdur. Bu neft bazarında qorxunc bir dempinqdi (rəqabət məqsədilə xarici bazarlarda malların öz dəyərindən ucuz qiymətə satılması – Tərtibçi).

Müsəddiqin qərarı Qərb dövlətlərində bomba kimi partladı. Onlar belə qərarı gözləməyirdilər.

Müsəddiq neft qiymətində bir dempinq etməsinə baxmayaraq ruslar İran neftini almaq istəmədilər.

Ancaq İran nefti də müştərisiz qalmadı. Yeni alıcılar Yaponiya ilə Amerika idi.

«Standard Oyl» 1926-cı ildə ruslarla birləşərək ingilislərə qarşı oynadığı oyunun eynisini indi – 1953-cü ildə İranda təkrar oynayırdı. Tarix təkrar olunur deyirlər. 1926-cı ildə olduğu kimi indi də İran nefti uğrunda gedən mübarizədə Amerika ilə İngiltərə arasındakı münasibətlər kəskinləşmişdi. «Standard Oyl» ilə «Royal Datç-Şell Qrup» arasında başlayan mübarizə qızıdır və buraya dövlət xadimləri də qoşulurdular. Bunun ən yeni təzahürü də Amerikanın yeni xarici işlər naziri Foster Dallesin verdiyi bir bəyanatda da görünməkdə idi.

Foster Dalles bu bəyanatında diqqət mərkəzində olan bölgələrdən bəhs edir və bu bölgələrlə çox yaxından maraqlandıqlarını açıqca ifadə edirdi. F.Dallesin bəhs etdiyi bölgələr isə ingilis neftinin olduğu ərazilərdir.

F.Dalles bu bəyanatında belə deyirdi: «İndiyə qədər Türkiyənin cənubuna və şərqinə daxil olan bölgələr maraqlıdır. Ancaq bundan sonra işlər düzələcəkdir».

Amerika xarici işlər naziri Foster Dulles bu sözləri ilə nəyi göstərmək istəyirdi? Amerikanın nöqtəyi-nəzərinə görə düzəl-məsi tələb olunan işlər hansılardır? Türkiyənin cənubunda və şərqində qalan bölgələrdə “D’Arcy qrup” ilə «Anglo Persian» və «The Irak Petroleum Company» vardı. İstər İran, istər İraq neft sahələri ingilis hökumətinin deyildir. Bu sahələr İngiltərə Dəniz Birinci Lordluğu ilə dünyanın ən sirli təşkilatı olan Entelijans Servisə məxsusdur.

Amerika xarici işlər naziri Foster Dalles 1953-cü il mayın 18-də verdiyi bu bəyanatından 25 gün sonra da bəyanatının gücünü artırmaq üçün ilk addım atır və Amerikanın xarici yardım missiyasının başçısı Harold Stassen ilə birlikdə Ankaraya gələrək türk hökuməti ilə müzakirələrə başlayır. Hələ bu müzakirələrin başlanmasından bir neçə gün əvvəl, yəni 1953-cü il mayın 30-da Rusiyanın Türkiyəyə bir nota verməsi hamıya məlumdur. Amerikanın xarici işlər naziri F.Dallesin Türkiyənin bu notaya çox soyuqqanlıqla yanaşması çox təəccübləndirmişdi. Hamıya məlum olan bu notanın məzmunu hökumət tərəfindən açıqlanmamışdı. Qarşıya belə bir sual çıxır: F.Dallesin Ankaraya səfəri bu nota ilə əlaqədardır mı? Bu xüsusda hər hansı bir fikir söyləmək çox çətinidir. Amerika Türkiyənin təmsalında Orta Şərqdə özünə sağlam bir müttəfiq əldə etmək istəyirdi.

1953-cü ilin iyun ayında Rusiyanın İranda səfiri İvan Sadxikov Moskvaya bir neçə dəfə səfər etməli olur. Bu səfərlər zamanı İranın əleyhinə nə isə bir planın cızılması şübhəsiz idi. Rusiya dünya üçün

təhlükəli bir yol tutmuşdur.

Orta Şərqdə mühüm bir neçə hadisənin baş verəcəyi gözlənilirdi. Türkiyəyə verilən rus notası bu mühüm hadisələrin bir başlanğıcı sayıla bilərdi. Bu səbəblə Türkiyənin xarici işlər naziri Fuad Köprülü beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələri müzakirə etmək üçün Türkiyənin İngiltərədəki, Amerikadakı və Fransadakı səfirlərini iyulun 2-də Ankaraya dəvət etdi.

Rusiyanın Tehrandakı səfiri İvan Sadxikovun Moskvaya bir neçə dəfə gedib-gəldiyi, Rusiyanın Türkiyəyə nota verdiyi, Amerikanın xarici işlər naziri Foster Dallesin Ankarada olduğu və nəhayət Türkiyənin dünyanın üç ən böyük dövlətindəki səfirinin Ankaraya dəvət edildiyi bu günlərdə dünyanın gözü bir başqa məmləkətə yönəldi.

Əvvəllər də Rusiyanın İranda reallaşdırmaq istədiyi planlarını həyata keçirmək ərəfəsində Macarıstanda və Çexoslovakiyada baş verənlər rusların fəaliyyətini ləngitmişdi. İndi də belə olur, yəni Polşada baş verənlər rusların İranla bağlı siyasətlərini yenə də iflasa uğradır.

Polşada fəhlələr kommunist üsuli-idarəsinə qarşı üsyan qaldırırlar. Onlar azadlıq istəyirdilər. Rusiyanın boyunduruğunu qəbul etmək istəmirdilər. Onlar hələ Birinci Dünya müharibəsindən sonra rusların hegemonluğundan xilas olsalar da, İkinci Dünya müharibəsində yenidən Rusiyanın nəzarətinə keçdilər. Polyaklar bununla razılaşa bilməyib yenidən üsyan qaldırmışdılar. Müvəqqəti də olsa uğur qazanan polyaklar rusların müdaxiləsi nəticəsində yenidən kommunistlərin əsirinə çevrildilər. Bu hadisələr rusların İrana müdaxiləsinə imkan verməmişdir.

İranda vəziyyətin kuliminasiya nöqtəsinə çatdığı bir zamanda Polşada baş verənlər bir təsadüfdirmi? Heç zənn etmirik. Çünki neft mövzusunun gündəmdə olduğu və bu səbəbdən bir müharibənin hər an baş verə biləcəyi anda Rusiyanın monopoliyasına daxil olan Polşada üsyanın baş verməsi heç də təsadüfə oxşamır. Rusiya Çexoslovakiya və Macarıstan üsyanlarında olduğu kimi, Polşa üsyanında da ciddi bir zərbə yemiş və bir müddət neft istehsalçılarını rahat buraxmağa məcbur olmuşdur. Deterdinq boş durmur, əlinə imkan düşdükcə zərbəni vurur və neft mövzusunda hər hansı bir güzəştə getmək fikrində olmadığını göstərirdi.

Rusiya Polşadakı fəhlə üsyanını yenicə yatırmışdı. Artıq İran ilə məşğul ola bilərdi. Ancaq, gözlənilmədən Rusiyanın daxilində baş verən hadisələr dünyanı heyrətə saldı. Stalin vəfat etmiş və yerinə Malenkov – Bulqanın - Mikoyan qrupu gəlmişdi. Stalinin baş qəssabı Beriya isə hələ də Rusiyanın təhlükəsizlik orqanlarına rəhbərlik edirdi. Tezliklə bu yeni hakimiyyət tərəfindən Beriya həbs olunaraq güllələndi və Stalinin bir çox tərəfdarları dövlət və hökumət orqanlarından uzaqlaşdırıldılar. Bir çoxları isə ciddi cəzalandırıldı.

Polşa üsyanı kimi, Beriyanın da güllələnməsi, Rusiyada geniş həbslər keçirilməsi təsadüf deyildi. Bütün bu hadisələr neft ilə sıx bağlı idi və İngiltərənin Entelijans Servisinin planı olduğu israrla söylənilməkdədir.

Bir şey diqqəti çəkməkdədir. O da istər kommunist blokuna daxil olan ölkələrdə, istərsə də Rusiyanın daxilində baş verən hadisələr daima Rusiyanın İrana müdaxilə etməyə qərar verdiyi vaxtlarda özünü göstərmişdir. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, elə bir qüvvə vardır ki, Rusiyanı rahat buraxmayır, onu daima məşğul edəcək bir neçə ciddi hadisələr hazırlayırdı. Bu qüvvə neft ətrafında baş verən mübarizə qasırgasını bilənlər üçün bilinməyən bir gercək deyildi. Tacsız neft kralları hər şeyə hakim vəziyyətdə idilər. Deterdinq isə bu tacsız kralların başında bir imperator olaraq otururdu. Rusların hərəkət etmək istədikləri hər hansı bir anda onların planlarını pozan qüvvə Entelijans Servis idimi? Bəlkə də... Ancaq bu xüsusü da etiraf etmək lazımdır ki, İkinci Dünya mübarihəsindən sonra ingilislərin dünyanı Rusiyanın məşum planlarından bu təşkilat sayəsində bir neçə dəfə xilas etdik-

Lərini mübaliğəsiz deyə bilərik.

Rusiyanın daxilindəki hakimiyyət dəyişikliyindən sonra xarici siyasətində də bir neçə manevrlər baş verdi. Rusiya hər şeydən əvvəl Türkiyəyə qarşı siyasətində dəyişikliklər etməyin vacibliyini anladı. Bu məqsədlə mayın 30-da Rusiya tərəfindən Türkiyəyə verilən notanın mətni Moskvada açıqlandı. Burada ruslar Türkiyəyə sülh təklifi edirdilər.

1953-cü il mayın 30-da Moskvadakı türk səfirinə təqdim olunan notanın məzmunu aşağıdakı kimi idi: «Boğazlar məsələsində Sovet hökuməti əvvəlki nöqtəyi-nəzərini yenidən gözdən keçirmiş və Türkiyənin də münasibətini qəbul etmişdir. Bu səbəbdən də sovet hökuməti SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı heç bir torpaq iddiasında olmadığını bəyan edir».

Ruslar bu nota ilə Türkiyədən torpaq tələbləri olmadığını söyləyərkən Stalin üsul-idarəsinin Türkiyəyə mövqelərini də qəbul etmədiklərini ifadə etmək istəyirdilər. Bu Türkiyəyə Rusiyanın bir sülh təklifindən daşqa bir məna ifadə etmirdi. Ruslar bu siyasətləri ilə İran neft ixtilafında açıqca qərb dövlətlərini tutan və bu arada İran ilə İngiltərə arasında vasitəçilik edən Türkiyəni müttəfiqlərindən ayırmağı düşünürdülər. Ancaq Rusiyanın yeni rəhbərliyinin bilmədiyi bir həqiqət vardı. Türkiyəyə verilən nota bu xüsusu açıqca ortaya qoymuşdu. Onlar bilmirdilər ki, Türkiyə hökuməti ilə birlikdə türk ictimaiyyəti rus diplomatiyasına dünyada başqa heç bir dövlətin anlamayacağı qədər aqah idilər. Türk millətinin və hökumətlərinin rus siyasətinə bu münasibəti 350 ildə 12 dəfə ölüm-qalım mücadiləsi aparan bir millətin nifrətindən doğmaqdadır.

Yeni rus notası Türkiyəyə verildikdən bir neçə gün sonra dörd qərb dövləti İranın neft anlaşılmazlığını həll etmək üçün bir araya gələrək müqavilə imzalamağı qərara aldılar. Rusiya da bu konfransa dəvət edilsə də yeni rus rəhbərliyi Qərb dövlətlərindən gələn bu təklifi rədd etmişdi. Rusiyanın Bermuda konfransını rədd etməsi bu dövlətin İran neft ixtilafını sülh yolu ilə həll etmək niyyətində olmadığını göstərmişdi.

Rusların Bermuda konfransını tanımadıqlarından sonra İstanbul limanına doqquz gəmidən ibarət qüdrətli bir Amerika donanması gəlir və Dolmabaxça sarayının önündə lövbər salır.

Admiral Cassadynın komandanlığındakı bu donanmanın İstanbula gəlmələri ilə birlikdə ingilis hərbi gəmilərinin müxtəlif tarixlərdə Türkiyəyə gəlmələri Rusiyanı yeni təşəbbüslərə əl atmağa sövq edir. Rusiyanın yeni təşəbbüslərini Türkiyəyə siyasi təcavüz kimi qəbul etmək olar.

Ruslar donanmaların gəlişi ilə əlaqədar olaraq Türkiyəyə yeni bir nota təqdim etmişdir. Ruslar bu notada Türkiyə hökumətindən bu donanmaların gəlməsinin səbəblərini və məqsədlərini bilmək istəyirdilər. Eyni zamanda uzun müddət Moskvada olan Rusiyanın Türkiyədəki səfiri Lavrişev dərhal Ankaraya gələrək vəzifəsinə başlamışdır.

İstanbula qüdrətli bir Amerika donanmasının gəlməsi, Rusiyanın türk hökumətinə bununla bağlı verdiyi notalar da göstərir ki, Rusiya İran nefti haqqında güddükləri niyyətlərindən əl çəkməmişdir. Hər an İrana müdaxilə etmək üçün fürsət gözləyən Rusiya İran nefti ixtilafında mühüm rol oynayan Türkiyəyə gələn donanmaların ona təhlükə törətdiyini görürdü. Türkiyə sanki İran nefti ixtilafının yeni mərkəzi halına gəlmişdi.

Dünya narahat bir anlar yaşayırdı. İran nefti yenə dünya sülhünü hədələməyə başlamışdı. Görəsən İran nefti yeni bir ixtilafa, silahlı bir mücadiləyə səbəb olacaqdırmı? Neftin olduğu hər yerdə, hər şey düşünülə bilər və ona görə də qərarlar qəbul olunurdu. Əgər Qərb dövlətləri müəyyən tədbirlər görməsələr idi, Rusiya çoxdan İrana girərək nəinki neftli ərazilərə, həmçinin isti dənizlərə də sahib olardı.

İstanbul limanlarında lövbər salan Amerika donanması bir-neçə gündən sonra Türkiyə sularını tərk

etdilər. Bir müddət sonra da İngiltərənin Commenwealthinə daxil olan Hindistan donanması Türkiyənin məhəlli sularında lövbər salmışdır. Vitse-admiral N.V.Diskinsonun komandanlığı altında olan bu donanma “Dehli” kreyseri ilə birlikdə dörd esminosdan ibarətdi.

Bismarkın təbiri ilə Rusiyadakı sarayın qapısı olan boğazların sahibi Türkiyə müttəfiqləri tərəfindən daima xatırlanır və türk suları güclü donanmaların daima manevrlərinə səhnə olurdu.

Donanmaların Türkiyə sularına daxil olduqları günlərdə «Standard Oyl» şirkəti ilə «Royyal Datç-Şell Qrup» arasında bir müqavilə imzalamış və neft qiymətlərinə əlavələr edilmişdir. Bundan sonra «Anglo İrəni» ilə «Golf Oyl» neft şirkəti arasında da müqavilə bağlanmış və neftin qiyməti çəllək başına 25 sent artırılmışdır. Şirkətlərinin neftə etdikləri əlavələr Küveytdə istehsal ediləcək neftə şamil olunacaqdı.

Şirkətlərin neftin qiymətinə əlavələr etdikləri və donanmaların İstanbul limanlarında lövbər saldıqları bu günlərdə Koreyada atəşkəs müqaviləsi imzalandı. Bu atəşkəs müqaviləsi ilə əlaqədar olaraq Amerika prezidenti Eyzenhauer bir bəyanat verir və «Tək bir müharibə sahəsindəki atəşkəs müqaviləsi dünya sülhü demək deyildir» deyir. Eyzenhauerin bu bəyanatının məzmunu aydındır. Bu bəyanat Rusiyaya bir xəbərdarlıq idi. Çünki Koreyada sülh müqaviləsi imzalanmış, ancaq Orta Şərq qaynayırdı. Hər an İran nefti ixtilafı üzündən müharibə baş verə bilərdi. Ruslar Çexoslovakiya, Macarıstan və Polşada baş verənlərdən şübhələnmişdilər. İndi növbə onlara gəlib çatmışdı. Ruslar hərəkətə keçməyə qərar vermişdilər. Avropanın ölkələrində fəaliyyət göstərən Kommunist Partiyaları Rusiyanın nəzarətində idi. Rusiya bu partiyalardan vasitə olaraq istifadə edərək həmin ölkələrdə qarışıqlıqlar törətməyə cəhd etdi. Fransada İhorezin sədrliyi altında təşkil olunmuş tətillər Fransada böyük hərc-mərclik yaratdı. İtaliyada isə Tolyattinin kommunist yoldaşları bir hökumət böhranı yaratmağa nail oldular. Ancaq müttəfiq dövlətlər də boş durmurdular. Onlar, Rusiyanın Avropadakı kommunist partiyalarının törətdikləri hadisələrin əsas səbəbini bilir və buna görə də əks-tədbirlər görürdülər.

Tətillər və hökumət böhranları Fransa və İtaliyanı sarsıtdığı zaman İngiltərənin Ağ dənizdəki donanmasının komandanı lord Luis Montbattenin tabeçiliyindəki 22 gəmidən ibarət çox güclü bir ingilis donanması da İstanbulun limanlarına daxil olurdu.

İngilis donanması İstanbula gəldikdən iki gün sonra donanma komandanı Luis Montbatten Türkiyənin rəhbərləri ilə görüşlər keçirmək üçün Ankaraya gedir. İngilis admiralı Ankarada baş nazir Adnan Mendereslə və digər səlahiyyətli şəxslərlə görüşmüşdür.

İngilis donanmasının İstanbul sularına daxil olmasını bəhanə edən Rusiya dərhal hərəkətə keçdi və Moskvadakı türk səfiri Rusiyanın xarici işlər nazirinin müavini Zorinin yanına dəvət edildi.

Zorin Türkiyənin Moskva səfirindən İngiltərə və Amerika donanmalarının tez-tez Türkiyənin limanlarında lövbər salmalarının səbəbini soruşdu və bir nota təqdim etdi.

Təbii ki, bu rus notası da əvvəlki kimi Türkiyəyə o qədər də təsir etmədi və Rusiyaya donanmaların Montreaux müqaviləsinin maddələrinə görə və 15 gün əvvəldən xəbər vermək şərti ilə Türkiyəyə dostanə səfərlər etdiklərini bildirdi.

Ruslar heç bir fürsəti gözdən qaçırmırdılar. Onlar Tehrandakı səfirlərini dəyişdirərək yerinə üsyan və inqilablar törətməkdə böyük təcrübəsi olan Lavrentsevi təyin etdilər. Bu şəxs sonralar Türkiyədə də səfir olmuşdur. Bu təyinatdan rusların İranda gələcəkdə hərəkətə keçəcəklərindən xəbər verirdi. Yeni rus səfiri Tehrana gələr-gəlməz dərhal fəaliyyətə başladı. Elə gün olurdu ki, o gündə iki dəfə baş nazir Müsəddiqin yanına gedərək ona nəyi necə etməyi bildirirdi. Bu görüşlərdən də anlaşılırdı ki, ruslar Müsəddiqi bir məmur kimi idarə edir, istədiklərini ona qəbul etdirirdilər.

Artıq Moskvanın rəhbərləri səviyyəsində İrana daxil olmaq qərarını qəbul etmək üçün bir iclasa yığışdıqları zaman Ege dənizində müştərək türk-İngilis donanması da manevrlərə başladı. Bütün bunlar neft məsələsinin ortada olmasından irəli gəlirdi. Ruslar İrana müdaxilə etməkdə qərarlı idilər, ancaq bunu rus ordusu ilə həyata keçirməkdən artıq vaz keçmişdilər. Ruslar yeni səfirin köməyi və rəhbərliyi altında Tehrandə tudəçilərə həm maddi, həm də mənəvi baxımdan yardım edərək onlara hakimiyyəti ələ almaqda şərait yaradacaqdılar.

Hakimiyyəti ələ alan tudəçilər dərhal rus ordusunu İrana dəvət edəcəkdilər. Səfir Lavrentsev Tehrana gələr-gəlməz Müsəddiqdən Rusiya-İran görüşmələrinə nəsə deyib-deməyəcəyini soruşur və müsbət cavab alan kimi müzakirələrə başlayır.

İran-Rusiya müzakirələri əsasən üç istiqamətdə aparılırdı. Xüsusilə üçüncü maddə fəvqəladə əhəmiyyətə malik idi. Bu müzakirələrin əsas maddələri aşağıdakılar idi:

Çar Rusiyası zamanından bəri İran ilə Rusiya arasında davam edən sərhəd ixtilafının həlli.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı və rus ordusunun İrani müvəqqəti işğal etdiyi müddətdə rus qüvvələrinə edilən yardımlar üçün Rusiyanın İrana verməyi düşündüyü 11 ton qızıl.

İrana Rusiya tərəfindən gözlənilən təcavüzün hər an gerçəkləşdiyi təqdirdə İrani Rusiyanın işğal etməsinə imkan verən 1907-ci ildə imzalanmış və 1921-ci ildə tədil edilmiş anlaşmanın yenidən gözdən keçirilməsi.

Rusiyanın niyyəti aydındır. Rusiya İrana vermək istədiyi 11 ton qızıl məsələsi Müsəddiqi və İranın ictimaiyyətini qane etmək üçün müzakirələrə əlavə olunmuşdur.

Tehrandə ruslarla Müsəddiq arasında müzakirələr davam etdiyi zaman İranda ikinci dəfə dövlət çevrilişinə təşəbbüs edilsə də baş tutmamışdır. Avqustun 16-da baş verən bu dövlət çevrilişi şəxsən şahın mühafizəçiləri tərəfindən planlaşdırılsa da nəticəsiz başa çatmışdır. Müsəddiq ikinci dəfə özünə qarşı edilən dövlət çevrilişindən sonra ciddi təhlükəsizlik tədbirləri görmüşdür. O, çevriliş etmək istəyənlərin şahın mühafizəçiləri olduğunu öyrəndikdən sonra dərhal onunla görüşmək istəmişdir. Ancaq artıq gec idi. Çünki şah dövlət çevrilişinin baş tutmadığı günün səhəri, yəni avqustun 17-də həyat yoldaşı Sürəyya ilə birlikdə təyyarəyə minərək İrani tərk etmişdir.

Tehrandə vəziyyət yenidən gərginləşmişdi. Bir tərəfdən hökumət çevrilişinin uğursuz olması, digər tərəfdən də şahın ölkəni tərk etməsi xəbəri İranın əhalisi arasında dedi-qoduların yaranmasına səbəb olmuşdur. Müsəddiq şahın ölkədən qaçmasından istifadə edərək dərhal Milli Məclisi buraxmış və İran xalqına verdiyi bir bəyanatında Rza şah Pəhləvini vətən xaini elan etmişdi.

Müsəddiq hökumətinin ən nüfuzlu adamı, tipik bir kommunist olan Hüseyn Fatimi hökumətin şahı ittiham edən qərarını yerli və xarici mətbuat orqanlarına bildirmişdi. Bu barədə çıxış edən Hüseyn Fatimi sözünü bu cümlələrlə bitirmişdir: «Şah bu sui-qəsd bilirdi. Özünün isə vətənini tərk etməklə vətən xaini olduğuna sübutdur».

Şah hələ İrani tərk etməmişdən əvvəl bir nəfərə Müsəddiqin hakimiyyətdən endirilməsindən sonra baş vəzir ola biləcəyini bildirən bir fərman da imzalamışdı.

Rza şah Pəhləvinin etimad etdiyi şəxs birinci dövlət çevrilişini də etmək istəyən general Zahidi idi. Ancaq o, Əyanlar Şurasının üzvü olduğu üçün Müsəddiq tərəfindən həbs olunmamışdı.

General Zahidi çevrilişin edildiyi 16 avqustda bir mətbuat toplantısı keçirmiş və əlindəki 13 avqust 1953-cü il tarixli şah fərmanını onlara göstərir. O fərmanda Müsəddiqin baş nazir vəzifəsindən azad edildiyini və özünün baş nazir təyin olunduğunu bildirmişdi. Bununla İranda hər ikisi də özünün qanuni baş nazir olduğunu iddia etməyə başladı.

Müsəddiq artıq şahı tanımır, onun İrandan qaçmış olmasını şah üsul-idarəsinin də ləğvi kimi qəbul

edir. Buna cavab olaraq general Zahidi də əlindəki 13 avqust tarixli fərmanı ilə şahın onu baş nazir təyin etdiyini, Müsəddiqin vəzifəsindən azad edildiyini və şahın İrandan qaçmadığını, ancaq səyahətə çıxdığını söyləyir.

İranda xalqın bir hissəsi şahı, bir hissəsi isə Müsəddiqi ölkəni fəlakətə sürükləməkdə ittiham edirdi. Şah onu aparən təyyarənin Bağdadın hava limanına enən zaman bir mətbuat konfransı keçirdi. Şah taxtından əsla vaz keçmədiyini, ölkəsindən qaçmadığını, ancaq İrani məhvə sürükləyən bir insanın onu öldürmək istədiyini elan etdi. Şah Rusiyanın Müsəddiqin arxasında durmasını birbaşa söyləməsə də, sözlərindən bunu aydın görmək olurdu.

İran belə bir atmosferin içərisində boğularkən o günə qədər Müsəddiqi dəstəkləmiş olan İranın ən nüfuzlu şəxslərindən Ayətullah Kaşaninin də səsi çıxmış və Müsəddiqi tənqid etməyə başlamışdı. İranda hər şey Müsəddiqin əleyhinə çevrilmişdi.

Şahın fərmanı ilə rəsmi baş nazir olan general Zahidini Müsəddiq axtarıb həbs etdirmək istəsə də onu tapa bilmirdi. Sanki general Zahidi yerin altına girmişdir. Ruslar da bu son hadisədən əndişiyə düşərək Tudə Partiyasını yeni nümayişlər keçirməyə təhrik etdilər. Artıq, avqustun 18-də tudəçilərin nümayişləri bütün ölkəni bürüdü. Bu nümayişlərdə Tudə Partiyasının liderləri İranda şahlıq üsuli-idarəsinin ləğv edilməsini və İran Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını, yəni rəsmi kommunist üsuli-idarəsinin bərqərar olmasını dilə gətirdilər. Qərb dövlətləri İranda gedən hadisələri diqqətlə izləyirdilər.

Tudəçilərin İranda qanlı nümayişlər təşkil edərək İran Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını tələb edərkən Londonda da siyasi vəziyyət dəyişmişdir. Uzun illər hökumətin iclaslarında iştirak etməyən və yerini Edenə vermiş ser Vinston Çörçill avqustun 18-də rəsmən vəzifəsinə başlayır və o günü keçirilən fəvqəladə iclasa sədrlik edir. Onun fəvqəladə iclasa sədrlik etməsi radiolar vasitəsilə dünyaya elan olunmuşdu.

Bütün dövlətlər İran hadisələrinin hansı istiqamətdə cərəyan edəcəyini səbrsizliklə gözləyirdilər. Avqustun 18-dən 19-a keçən gecə İranda baş verən möcüzə İrani da, dünyanı da xilas edəcəkdi. Rusiyanın Tehrandakı səfiri Lavrentsev təcili Moskvaya getmişdi. O, da avqustun 18-dən 19-a keçən gecə Tehrana qayıdacaqdırmı! Bu xüsus İranda bir çox şəxsə məlum idi. İranda kommunistlərin liderləri də, rus cəsusları da, hətta Moskva da hər şeylərini, bütün müvəffəqiyyət ehtimallarını səfirin Tehrana qayıtmasına bağlamışdılar. Ancaq nə rusların, nə rusofillərin, nə də kommunist partiyası olmaları bir həqiqət olan tudəçilərin gözlədikləri müvəffəqiyyət olmayacaqdı.

General Zahidinin sonradan açıqladığına görə ruslar avqustun 18-dən 19-a keçən gecə Rusiyadan qayıdacaq səfir Lavrentsevin direktivi ilə bir hökumət çevrilişi edərək İran Sovet Xalq Cümhuriyyətini quracaqdılar.

Rusiyanın səfiri Tehrana doğrudan da avqustun 18-dən 19-a keçən gecə gəlmiş və dərhal səfirliyə getmişdir. Çünki onu burada İran Sovet Xalq Cümhuriyyəti qurmaq istəyən bir neçə tudəçi lider gözləyirdi. Səfir və bu tudəçi liderlər arasında gedən bir saatlıq müzakirədə də İran Xalq Cümhuriyyəti qurulması və Rusiyanın da bu yeni hökumətə hamilik etməsi qərara alınmışdı.

Çevrilişin vaxtı gecə saat üçə təyin olunmuşdu. Tudəçilər axırncı təlimatlarını rus səfirindən alaraq vəzifələrini yerinə yetirmək üçün dağılıbmışdılar. Ancaq gecə saat birdə İranda gözlənilən möcüzə baş verdi, yəni İranın ordu birlikləri və polislər Tudə Partiyasının çevrilişi həyata keçirmək istəyən şəxslərini və silahlı qüvvələrini qəflətən yaxalayaraq həbs etdilər. Bu hərəkət o qədər ani olmuşdur ki, heç kimsə müqavimət göstərməyə macal tapmamış və beləliklə qan tökülmədən vəziyyət nəzarətə götürülmüşdür.

Beləliklə, İran Kommunist Partiyasının gizli təşkilatının üzvlərinin hamısı həbs olunmuşdu. Bütün bu əməliyyatlar şəxsən general Zahidinin rəhbərliyi altında baş vermişdir. Bəli general Zahidi kommunistlərdən sadəcə iki saat əvvəl hərəkət etmiş və müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Rusların uzun müddət reallaşdırmaq istədikləri dövlət çevrilişi baş tutmamış və general Zahidi iqtidarı ələ almışdır. Ruslar baş vermiş hökumət çevrilişi zamanı İranda çox şey itirmişdilər. Tuda Partiyası yeni baş nazir general Zahidi tərəfindən qanundankənar elan edilmiş və tudəçilərin kütləvi həbsləri keçirilmişdir.

General Zahidinin gördüyü işlər həqiqətən də ağıla sığmayan bir hərəkət hesab oluna bilərdi. Ancaq hadisəni təfərrüatı ilə incələyənlər bu cür soyuqqanlılığın ingilislərin əsəri olması qənaətinə gəlmişdilər. Onlar bu hadisənin planının İngiltərənin Entelijans Servisi tərəfindən tərtib olunması fikrini irəli sürürdülər.

Artıq İranda vəziyyət normallaşmağa başlamışdır. Ancaq buna baxmayaraq yeni hökumət bəlkə də İran tarixində ən böyük insanın həbs olunması dövrünü yaşayırdı. General Zahidi İrandakı bütün kommunistləri tamamilə həbs etdirməyi qərara almışdır. Müsəddiq həbs olunmuş, evi xalq tərəfindən dağıdılaraq talan edilmişdir.

Neft yenə də öz hökmünü diqtə edirdi. General Zahidi dərhal Romada olan Rza şah Pəhləvini İrana dəvət etdi. Altı günlük ayrılıqdan sonra, yəni 1953-cü il avqustun 22-də o arvadı ilə birlikdə Tehrana gəldi. Şah və arvadı böyük bir təntənəli mərasimlə qarşılandı. Yeni hökumət ilə neft şirkətləri arasındakı müzakirələr dərhal başlamış və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

1953-cü ilin sonlarında dörd ölkənin – İngiltərə, Amerika, Fransa və Hollandiya – nümayəndələrindən ibarət bir konsorsiyum qurulmuşdur.

İngiltərə, dolayısıyla Entelijans Servis yenə İran neftinin hakimi idi. Ancaq bu səfər Amerikaya 40% verməyə məcbur olmuşdur.

«Standard Oyl» dünya sülhü bahasına İngiltərədən bu səfər İran neftinin xeyli hissəsini ala bilmişdi.